

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА.
ХРЕСТОМАТІЯ З ФОНЕТИКИ**

Навчальний посібник

Видання 2-ге, змінене і доповнене

Укладачі
Н. І. Бойко, Т. Л. Хомич

Ніжин
2020

УДК 811.161.2'373.2
С89

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 2 від 01.10.2020 р.

Рецензенти:

Білоусенко П. І. – професор, завідувач кафедри української мови Запорізького державного університету, доктор філологічних наук;

Мойсієнко А. К. – професор, завідувач кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук;

Плющ М. Я. – професор, завідувач кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор філологічних наук

С89 **Сучасна** українська літературна мова. Хрестоматія з фонетики: навч. посіб. / уклад.: Н. І. Бойко, Т. Л. Хомич. 2-ге вид., змінене і доп. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 305 с.

У навчальному посібнику вміщено фрагменти наукових статей авторитетних та молодих мовознавців, що плідно працюють над фонетичними, фонологічними, морфологічними, орфоепічними, графічними та орфографічними процесами та явищами української мови. Хрестоматія репрезентує окремі матеріали з монографій представників українського та зарубіжного мовознавства, які містять засадничі положення щодо фонетичних, фонологічних, морфологічних, орфоепічних, графічних та орфографічних норм, стосуються їх актуальних проблем і ґрунтуються на сучасних досягненнях відповідних наукових царин.

Для зручності додано словник-довідник лінгвістичних термінів, укладений за третім енциклопедичним виданням "Українська мова" (Київ, 2007).

Посібник призначено для студентів філологічних спеціальностей денної, заочної та дистанційної форм навчання. Матеріали хрестоматії можуть використовувати студенти, які вивчають курс фонетики, фонології, морфології, орфоепії, графіки, орфографії, а також усі, хто пише курсову, дипломну чи магістерську роботу.

УДК 811.161.2'373.2

© Н. І. Бойко, Т. Л. Хомич, укладання, 2020
© НДУ ім. М. Гоголя, 2020

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Змістовий модуль 1	
Фонетика. Фонологія.....	6
Змістовий модуль 2	
Морфонологія.....	63
Змістовий модуль 3	
Склад. Наголос. Інтонація.....	112
Змістовий модуль 4	
Орфоепія.....	185
Змістовий модуль 5	
Графіка.....	259
Змістовий модуль 6	
Орфографія.....	272
Короткий словник-довідник лінгвістичних термінів.....	296

ПЕРЕДМОВА

Протягом багатьох віків дослідники звертають особливу увагу на звукову систему мови. Курс "Сучасна українська літературна мова" є базовим для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Він складається з кількох розділів, серед яких важливе місце належить фонетиці, фонології, морфології, орфоєпії, графіці та орфографії. Вивчення цих розділів передбачає насамперед засвоєння низки теоретичних понять, наукових термінів і положень, що репрезентують різні аспекти організації та функціонування фонетичних, фонологічних, морфологічних, орфоєпічних, графічних та орфографічних мовних явищ, процесів тощо. Роль і місце згадуваних розділів у процесі якісної підготовки майбутнього філолога та журналіста пояснюємо й тим, що вивчення змісту всіх цих розділів є необхідною і важливою передумовою формування лінгвальної компетентності мовця, його вміння використовувати фонетико-орфоєпічні, графіко-орфографічні норми у своїй професійній діяльності.

Основні завдання, що стоять перед студентом у процесі вивчення цих розділів, полягають у глибокому засвоєнні теоретичних положень, належному розумінні сутності фонетико-орфоєпічних, акцентологічних, графіко-орфографічних закономірностей, явищ і процесів, що характеризують звуковий склад мови. Студент під час вивчення цих розділів має виробити вміння проводити повний фонетичний, фонематичний, орфоєпічний, графічний, орфографічний аналіз слова, записувати слова і тексти фонетичною та фонематичною транскрипціями, визначати комбінаторні, позиційні та факультативні звукові зміни, розмежовувати чергування живі (фонетичні) й історичні (фонематичні), характеризувати склади й визначати їх типи, з'ясувати причини асимілятивних, дисимілятивних та інших змін; оволодіти сучасними акцентологічними, орфоєпічними, графічними, орфографічними нормами тощо.

Матеріал пропонованого посібника для студентів філологічних спеціальностей містить фрагменти наукових статей, окремі дискусійні судження з монографій авторитетних та молодих мовознавців. Запропоновані наукові розвідки ґрунтуються на сучасних досягненнях фонетики, фонології, морфології, орфоєпії, графіки,

орфографії сучасної української літературної мови. У хрестоматії висвітлено погляди представників українського та зарубіжного мовознавства на основоположні проблеми згадуваних розділів сучасної української літературної мови. Тексти статей стосуються актуальних проблем, низки різних поглядів на окремі теоретичні та практичні питання фонетики, фонології, морфонології, орфоєпії, графіки, орфографії сучасної української літературної мови. Матеріали хрестоматії укладено відповідно до типової і чинної програми, з урахуванням особливостей організації навчального процесу в умовах кредитно-модульної системи та дистанційної форми навчання.

Допомогти в засвоєнні термінологічного апарату покликаний словник-довідник лінгвістичних термінів, укладений за третім енциклопедичним виданням "Українська мова" (Київ, 2007). Його використання сприятиме актуалізації та систематизації знань із фонетики, фонології, морфонології, орфоєпії, графіки, орфографії сучасної української літературної мови, формуванню мовленнєвої культури, забезпечить належний рівень знань студентів денної, заочної та дистанційної форм навчання відповідно до умов кредитно-модульної організації навчального процесу у вищій школі.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

Фонетика. Фонологія

Поки ми маємо справу зі скороминучим говорінням і слуханням, нам достатньо терміна "звук", яким позначається найпростіша одиниця, що викликає єдине акустико-фонетичне враження. Але якщо ми станемо на ґрунт справжньої мови, яка існує у своїй безперервності тільки психічно, тільки як світ уявлень, нам уже не буде достатньо поняття звуку, і ми будемо шукати іншого терміна, що зможе позначити психічний еквівалент звуку. Саме таким терміном і є термін "фонема". Фонема – це єдиний неподільний у мовному відношенні антропоморфічний образ, що виник із низки однакових і єдиних вражень, асоційованих із акустичними й фонаційними (вимовними) уявленнями. Інакше кажучи, фонема – це єдине фонетичне уявлення, що виникає в душі шляхом психічного злиття вражень, одержаних від вимови одного й того ж звуку (Бодуен де Куртене).

У кожній мові вимовляється значно більша, ніж ми це звичайно думаємо, кількість звуків, які в кожній такій мові об'єднуються в невелику кількість звукових типів, здатних диференціювати слова і їхні форми, тобто слугувати цілям людського спілкування. Ці звукові типи і маються на увазі, коли говорять про окремі звуки мови. Ми будемо називати їх фонемами (Л. В. Щерба).

Система фонем визначається для будь-якої мови дослідником, причому фонем, які її утворюють, – це одиниці, за допомогою позначення яких може бути записане будь-яке усне мовлення цією мовою (П. С. Кузнецов).

У лінгвістиці фонема розглядається як складне явище, оскільки кожна фонема виявляється в певних різновидах, причому кожен із таких різновидів виступає в чітко визначених фонетичних умовах. Таким чином, різновиди однієї фонемі взаємно виключають один одного в тій самій позиції і, навпаки, взаємозаміняють один одного в різних позиціях. Фонетична зумовленість різновидів фонемі в різних позиціях неоднакова. Позиція найменшої зумовленості називається сильною, на відміну від інших позицій, які називаються слабкими (Р. І. Аванесов).

Фонема може бути визначена як певна група звуків, які мають певну артикуляційно-слухову спільність і функціонально не протиставлені один одному, тобто не зустрічаються в тій самій позиції. Звуки, які входять у кожну таку групу, тобто фонему, називаються алофонами відповідних фонем. Кожен алофон – це відповідна фонема, яка виступає в певній фонетичній позиції в структурі слова, що конкретизує її звукову специфіку (Г. П. Торсуєв).

Алофони можуть бути двох видів. Одні залежать від тієї чи іншої позиції фонем в слові (на початку, в середині, в кінці), від характеру складу. Такі алофони можуть бути названі позиційними. Інші алофони залежать від сполучення цієї фонем з іншими фонемами. Такі алофони можна назвати комбінаторними. Кожен з алофонів представлений у реальному мовленні рядом звуків, більш чи менш відмінних за їхніми артикуляційними характеристиками (Л. Р. Зіндер).

Ірина Фаріон

Звуки – національні коди

Пізнання й опанування будь-якої мови розпочинається з найнижчого і фундаментального рівня мовної будівлі – звукового. Правильна вимова звуків і наголошування слів – не тільки елементи культури мовлення. У звуках як найменших первнях відображення світу згорнена вся історія виникнення нашої мови та її сьогодення. Звукова матерія мови як стрижень її структури резонує й відлунує тим, що в неї закладає природа: який голос, такий і відголос. Існує, на думку К. Фослера, неминуча відповідність між уявленнями народу про світ, його фантазію і тим, як він вимовляє звуки. М'якість і краса нашої мови суголосна з красою та почасти м'якістю української душі.

Попри неминучі зміни, фонетика – це найсталіший і найконсервативніший складник мовної системи. Це та звукова нитка, що сягає найдавнішої історії і нанизує на себе всю мовну систему, творячи з неї неповторність. Це та основа, яка вможливило «*відбудувати етимологію* [походження. – *І. Ф.*] *слова*» [Возняк Т. Спроба формального підходу до опису семантичного простору мови // Возняк Т. Тексти та переклади. – Х., 1998, с. 21]. У членороздільному звукові проявляє себе його мислетворча сутність, а в

нечленороздільному – почуттєва [Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на их развитие человеческого рода: Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков / Сост. В. А. Звягинцев. – М., 1956, с. 79].

Якось на кемпінгу, неподалік Дрездена, я попросила англійською горнятко чаю, на що мені по-німецькому коректно з розумінням-нерозумінням відповіли: «*Nicht tea [ti:] – tee [te:]*». Лише один звук робить це слово англійським або німецьким! І саме за цим коротким звуком (фізики сказали б – мінімальним порухом повітря, а фізіологи – роботою мовленнєвого апарату) криється відчуття своєї Батьківщини, духовим домом якої є мова, відмінна найперше від іншої своїм звуковим складом. Передусім це стосується споріднених мов, адже тільки звукове оформлення спільних за значенням слів робить їх окремими сутностями. <...>

Якщо головна відмінність між усіма слов'янськими мовами у звуковому оформленні слів, то ми зовсім не застраховані від лінгвокумедностей: назву програми української поп-групи «Океан Ельзи» – «Сосни» у Росії прочитали як «Сосні», а назву львівської крамниці «Едем» якийсь зайшлий росіянин інакше, як «єдем», прочитати не зумів... Натомість малорос Мина Мазайло з однойменної п'єси М. Куліша ніяк не міг позбутися одного з фонетичних визначників нашої мови – звука [г]: «*Оце саме «ге» і є моє лихо віковічне. Прокляття, якесь кайнове тавро, що по ньому мене впізнаватимуть навіть тоді, коли я возговорю не те що чистою руською, а небесною, ангельською мовою*».

Показовою щодо різночитання була церковнослов'янська мова, що постала з моравського діалекту болгарської мови, але, ставши мовою священних текстів, у різних куточках слов'янського світу озвучувалася відповідно до фонетичних норм корінних мов: української, російської, білоруської, сербської, для прикладу: «*Господи, помилуй!*» і «*Госпаді, памілуй*» чи «*Вірую во єдиного Бога Ісуса Христа*» і «*Верую во єдинава Бога Иисуса Христа*» тощо. Однак 1686 р. заборонено церковні відправи українською мовою і запроваджено російську вимову церковнослов'янських текстів та обов'язковість «*чистого російського язика*» в Київській академії. Власне на цей час припадає вислів М. Ломоносова (1746 р.) про фонетичну своєрідність нашої мови: «*Сей діалект сь нашим*

очень сходень, однак его удареніе, произношеніе и окончанія реченій отъ соседства съ Поляками и отъ долговременной бытно-сти подъ ихъ властію много отмѣнились или прямо сказать попортились» [Огієнко І. Українська культура. – К., 1992, с. 62]. Не коментуватимемо, «прямо сказати», безглуздости другої частини Ломоносового твердження, лише зазначимо, що власне українська вимова від найдавніших руських часів разом із поширенням християнства та церковними книгами, писаними церковнослов'янською мовою у фонетичній українській адаптації, пішла вглиб Росії і міцно затрималася там, усупереч зазначеній забороні, не тільки в мові церкви, а й інтелігенції. Про це свідчать церковнослов'янські тексти російської літературної мови старообрядців XVII–XVIII ст. До основних рис цієї системи порівняно з сучасною російською, за спостереженням професора О. Ткаченка, належать такі [Ткаченко О. Б. Російська та церковнослов'янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство. – 1993. – № 2, с. 14]:

1. Твердість приголосних перед *е*: *Христе* (кличний відмінок).

2. Збереження редукованих (коротких) *ъ, ъ*: *грѣхъ, днесь*.

3. Брак переходу *е* → *о* в наголошеній позиції: *идеть, дети*.

4. Брак переходу *о* → *а* або його скороченої вимови (редукції) в ненаголошеній позиції: *воставъ, своихъ*.

5. Фрикативна вимова *г* у всіх випадках: *долгъ, Господь, Бог*.

6. Відносна твердість *ц, ч* перед *а, е*: *суцая, паче*.

Отож, київська говірка з її провідними фонетичними рисами посіла на довгий час (аж до половини XIX ст.) [Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. – О., 1996, с. 128] провідне місце у високому стилі (літургійному) російської мови, хоч, зрозуміло, що в народнорозмовній російській мові здавна виступали питомі фонетичні риси: пом'якшеність приголосних перед *е, г* (*г*) проривне, акання тощо. «Поряд з цим російська мова, формуючись як окрема мова, мусила на цьому шляху долати давньокиївський, за своєю суттю, український вплив», що був відображений у сакральних текстах, «де до збереження традиційної вимови зобов'язує сама повага, шанованість текстів як духовної спадщини, заповіданої від предків» [Ткаченко О. Б.

Російська та церковнослов'янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство. – 1993. – № 2, с. 14].

Очевидно, що саме звуковий фон творив із цієї духової спадщини надбання суто національне, позаяк фонема (звукові типи) у своїй звуковій реалізації виконують функцію національного визначника. І хоч, до прикладу, англійською мовою розмовляють не лише в Англії, а в Ірландії, Канаді, США, Південній Африці, Австралії, Новій Зеландії, саме у фонетиці мовців усіх цих країн спостережено найпомітніші розбіжності. Кожна мова *«прив'язує етнос до його природного оточення, до ландшафту, до того кривого, предметно обжитого космосу, з рослинністю та звіриною включно, котрий становить неорганічне тіло народу»*, через те, переселяючись на інший терен, мова *«мінється, пристосовуючись до нових природних умов»*. Так по-острівному скулене *«in»*, знакове для Старої Англії (*у фортецю, у сховок*), на американських просторах перетворюється в *«on» (на долоні)*. Образно кажучи, *«так котиться площиною більярдна куля, усе відкрито, мов на долоні – не в яйці..., американський космос владно диктував мові-емігранті свої правила поведінки»* [Забужко О. Мова і влада // Хроніки від Форгінбраса: Вибрана есеїстика 90-х. – К., 1999, с. 107]. І хоч історичну основу американського варіанта англійської мови складає мова півдня Англії XVII–XVIII ст., сучасний її варіант – це вислід подальшого самостійного розвитку мови вже на американських теренах.

Натомість українська фонетика навіть сільських і міських мешканців своєрідна, а діалектне розшарування нашої мови – це цілий оркестр фонем (звукотипів), найнесподіваніше озвучений місцевим мовленням, що, безперечно, зумовлено давніми фонетико-історичними процесами в діалектних групах протоукраїнських племен.

На основі фонетичних діалектологічних досліджень зазначимо, що в галузі фонетики **південно-східні** та **південно-західні** говори мають багато спільного і протиставлені **північному** наріччю [Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. – К., 1990, с. 34–44]. Отож, географічні терени якнайтісніше пов'язані зі звуковим фоном мови, і навіть так, що формують його. За повідомленням

литовських учених-геофізиків, складена карта електромагнітних полів на території республіки збіглася з картою литовських діалектів із точністю до 1 км [Забужко О. Мова і влада // Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика 90-х. – К., 1999, с. 107]. Себто кожний терен, де проживає корінний, історичний етнос, має свою енергетику, яку випромінює земля. І власне ця енергетика тисячоліттями формує менталітет і мову корінного населення. Звідси, інша мова – інший менталітет [Московченко В., Поправко А. Мова і енергетика // Карма України. – К., 1997, с. 145]. **Якнайменші фонетичні зсуви – це якнайбільші зміни у мовному стрижні.** Бо фонетика – основа будь-якої мовної системи: *«попри можливість окремих фонологічних інтервенцій, що можуть вплинути на характер артикуляційної бази, – мова йде на будь-які зміни дуже важко»* [Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998, с. 137]. І зрозуміло чому: за фонетичною своєрідністю криється онтологічна, себто буттєва природа самої мови. Звуки – це множина змістів, відомих тільки певній мові. За видатним лінгвістом-філософом В. Гумбольдтом, звук своєю індивідуальною якістю вказує на якість предмета [Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода: Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков / Сост. В. А. Звягинцев. – М., 1956, с. 79]. Через те звукове спотворення – це глибинні зсуви у мовній структурі.

Мову, не без огляду на її звукову форму, швейцарський мовознавець Ф. де Сосюр порівняв із симфонією, реальність якої не залежить від способу виконання. Себто помилки, які допускають музиканти (буквально – це ми, мовці), ніяк не шкодять цій реальності. Бо вона просто є. Вона самодостатня. Така метафора дуже яскрава, але, на жаль, безутішна. Симфонія – це свято. Для її виконання завжди шукають вправних музик, а то й віртуозів. А мова всюдисуща: все в ній, і вона в усьому. **Вона – це час світу: у ній минуле, теперішнє, майбутнє.** От тільки виконавці мови такі, яким є їхнє розуміння мови, і найчастіше це розуміння не відповідає мовній природі, – **бо воно всього лиш комунікаційно-споживацьке, або інструментальне.** А слово *«у своїй суті є аж ніяк не звуковим, а чимось безтілесним, утвореним не матеріаль-*

ною субстанцією, а виключно відмінностями, що відокремлюють його акустичний образ від усіх інших» [Сосюр де Фердінан. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998, с. 151]. Мовна відмінність передусім звукова, попри, здавалось би, універсальний акустично-фізіологічний аспект звука. Звукові відмінності роблять нас іншими серед носіїв чужих мов та іншими роблять слова в середині нашої ж мови. Отже, інакшість – це і є сутність. Саме вона закріплена у мовній нормі, яка визначає модель поведінки кожного мовця, як, до речі, модель поведінки громадянина визначає конституція чи модель поведінки людини – мораль.

М. А. Жовтобрюх

Дифтонг

Дифтонг [грец. δίφθογγος, від δί(ς) – двічі і φύβγγος – звук] – двозвук, поєднання двох голосних звуків в одному складі. Дифтонги *ai*, *oi* знала ще праслов'янська мова; вони, як і довгий [ē], розвинулися у ній у дифтонг *ie*, що був успадкований багатьма пізнішими слов'янськими діалектами, зокрема й давньоруськими. У давньоруській писемності дифтонг *ie* позначався літерою ѣ (ліето, дієдъ, рієка – орф. лѣто, дѣдъ, рѣка). В українській мові цей дифтонг монофтонгізувався (тобто перетворився на монофтонг – голосний з артикуляційною та акустичною однорідністю) в *i* (лѣто > літо, рѣка > ріка), а в російській – в *e* (лето, река); в українських північних говорах у наголошеній позиції він зберігся (обієд, лієс), а в ненаголошеній змінився на *e* (деді, меішбк, пєсбк – з д[ѣ]ды, м[ѣ]шькь, п[ѣ]ськь). Можливо, вже в деяких давньоруських говорах звукове значення [ѣ] розрізнялося залежно від наголосу. В окремих північно-українських говорах на звуковий вияв дифтонга *ie* впливали губні приголосні та *p*, після яких елемент *i* розширився до *u* (обієд, тиєшки, рієчка).

Пізнішого походження дифтонги з етимологічних [e] та [o] в новому закритому складі, що утворилися після занепаду редукованих [e] та [o], подовжились (печь > пѣч; столъ > стѣл). У говорах, на основі яких сформувалися російська та білоруська мови, це подовження пізніше втратилося, а в говорах, що лягли в основу української мови, збереглися, і вже на українському ґрунті [e] та [o] дифтонгізувались: перший з них перед колишнім складом з

редукованим [ъ] змінився на дифтонг *ie*, що, як і давньоруський *ie*, далі розвинувся у монофтонг [i] (*печь > пѣч > пѣч > піч*), а в північних говорах здебільшого зберігся – *п ієч*. Довгий голосний [e] перед складом з редукованим [ъ] змінився на [o] (*сель > сѣл > с'ол*) і далі розвивався, як і голосний [o]. Вимова довгого [ō] наблизилась до [y], пізніше він дифтонгізувався (*возь > вѣз > вуоз > вуиз > вуіз*). У більшості українських говорів відбулася його монофтонгізація у голосний [i] (*віз, міст, сіл, жінка*), в окремих північних і деяких південно-західних (ужанських, марамороських, боржавських) говорах виник відповідно монофтонг [и] або [у] (*виз, мист, снит; вуз, муст, снуп*); у більшості ж північних говорів зберігаються дифтонги *уо, уи, уі* (*вуоз, вуиз, вуіз, нюіс, сюіл, жуінка*) або їхні інші звукові варіації. В українській літературній мові рефлекс дифтонга – це голосний [i], а чергування [e] – [i], [o] – [i] (*печи – піч, вози – віз*), що виникло внаслідок монофтонгізації дифтонгів з давніх [e] та [o], становить одну з найважливіших диференційних рис української фонетики. Під впливом південних говорів і літературної мови ареал дифтонгічної вимови в північних говорах поступово звужується.

Термін "дифтонг", вживаний для назв відповідних звукових явищ, поширених у північно-українських говорах, до певної міри умовний, бо, як це переконливо довів ще В. Ганцов, він в українських живих говорах вимовляється не як два звуки, а як один складний голосний звук.

Г. П. Півторак

Приголосні звуки

Приголосні звуки – звуки мови, основою яких є шуми, що виникають унаслідок проходження видихуваного струменя повітря через певну перепону, утворювану органами мовлення. У сусідстві з голосними приголосні звуки не можуть бути складотворчими. В українській мові є 32 приголосні фонемі, які реалізуються у 45 звуках. Приголосні звуки класифікуються за місцем творення, за способом творення, за участю голосу у творенні. За місцем творення приголосні звуки поділяються на: 1) губні, серед яких розрізняють губно-губні (білабіальні) [б], [б'], [п], [п'], [в], [в'], [м], [м'], губно-зубні [ф], [ф'], та 2) язикові, які, в свою чергу, поділяються

на: а) передньоязикові [д], [т], [з], [з'], [д̆з], [д̆з'], [с], [с'], [ц], [ц'] [ж], [ж'], [дж], [дж'], [ш], [ш'], [ч], [ч'], [л], [р], [р'], [н], у складі яких за акустичними ознаками виділяють свистячі [з], [з'], [с], [с'], [д̆з], [д̆з'], [ц], [ц'] і шиплячі [ж], [ж'], [ч], [ч'], [ш], [ш'], [дж], [дж']; б) середньоязикові [j], [д'] [г'], [н'], [л']; в) задньоязикові [г], [г'], [к], [к'], [х], [х']; 3) фарингальний (гортанний) [г], [г'].

За способом творення приголосні звуки поділяються на: 1) зімкнені (проривні), при творенні яких активний і пасивний органи мовлення утворюють зімкнення, яке проривається під натиском видихуваного повітря: [б], [б'], [п], [п'], [д], [д'], [т], [т'], [г], [г'], [к], [к']; 2) щілинні (фрикативні, спіранти), при вимові яких струмінь видихуваного повітря проходить крізь вузьку щілину, утворювану артикуляційними органами: [в], [в'], [ф], [ф'], [з], [з'], [с], [с'], [л], [л'], [ж], [ж'], [ш], [ш'], [г], [г'], [х], [х'], [j]; при творенні [л], [л'] зімкнення кінчика язика з зубами або альвеолами лишається непорушним, але обидва боки язика не притискаються до зубів, утворюючи щілину, крізь яку проходить видихуване повітря, тому їх називають ще зубно-боковими (латеральними); 3) зімкнено-щілинні, при артикуляції яких активні й пасивні органи мовлення утворюють одночасно зімкнення і щілину, крізь які проходить видихуване повітря: [м], [м'], [н], [н'], [р], [р']; при вимові [м], [м'], [н], [н'] зімкнення залишається непорушним, а видихуване повітря проходить через ніс, через що їх називають ще носовими; при артикуляції [р], [р'] відбувається ритмічне зімкнення і розімкнення зігнутих догори кінчиком язика й альвеолами, отже, мовні органи утворюють вібрацію, через що цей приголосний називають ще вібрантом; 4) африкати, які за способом творення є складними приголосними, оскільки утворюються поєднанням зімкненого і фрикативного приголосного того самого місця творення: [дж], [дж'] (д+ж), [ч], [ч'] (т+ш), [д̆з], [д̆з'] (д+з), [ц], [ц'] (т+с).

За участю голосу приголосні звуки поділяють на сонорні (сонанти) і шумні. При творенні сонорних голос переважає над шумом: [р], [р'] [н], [н'], [м], [м'], [в], [в'], [j]. Шумні приголосні звуки, в яких переважає шум, залежно від участі при їх творенні голосових зв'язок поділяються на дзвінкі – [б], [б'], [г], [г'], [л], [л'], [д], [д'], [дж], [дж'], [ж], [ж'], [д̆з], [д̆з'], [з], [з'] та глухі – [п], [п'], [х], [х'], [к], [к'], [т], [т'], [ш], [ш'], [ч], [ч'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ф], [ф']

(останній виступає лише в іншомовних та звуконаслідувальних словах). Однією з особливостей фонемної системи української мови є наявність у ній дзвінких африкат [дж], [дз] та фарингальної фрикативної фонемі [ґ]. Якість приголосних звуків залежить також від участі в артикуляції середньої частини спинки язика. Якщо артикуляція будь-якого приголосного відбувається з підняттям її до твердого піднебіння, утворюються м'які приголосні. Наявні в українській літературній мові 22 тверді й 10 м'яких фонем реалізуються у 22 твердих і 23 м'яких та напівпом'якшених звуках. Тверді фонемі – [б], [в], [г], [ґ], [д], [ж], [дж], [з], [дз], [к], [л], [м], [н], [п], [р], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш]; м'які – [д'], [з'], [дз'], [л'], [н'], [р'], [с'], [т'], [ц'], [j]. М'яка фонема [j] не має відповідної їй твердої фонемі. Тверді приголосні [б], [п], [в], [ф], [м], [г], [ґ], [к], [х], [ж], [дж], [ч], [ш] не мають відповідних їм м'яких фонем, але перед [j] напівм'яка вимова [б'], [п'], [в'], [ф'], [м'], [г'], [ґ'], [к'], [х'], [ж'], [дж'], [ч'], [ш'] є орфоепічною нормою сучасної української літературної мови. У словах іншомовного походження відзначені приголосні вимовляються переважно як м'які.

Найбільше палаталізовані середньоязикові [д'], [т'], [н'], [л']. М'які приголосні [з'], [с'], [ц'], [р'], [j] мають менший ступінь палаталізації. Окрему категорію становлять довгі пом'якшені приголосні [с':], [з':], [ц':], [ж':], [ч':], [ш':], які більшість дослідників окремими фонемами не вважають. Інші приголосні (губні шиплячі, задньоязикові) частково палаталізуються у позиції перед [і]: *б'іг, н'існя, в'іст'і, м'істо, ф'іалка; ж'інка, ч'іпляти, ш'ість, товариш'і, г'іркий, к'імнатка, х'іхикати.*

У українській літературній мові дзвінкі приголосні звуки в абсолютному кінці слова ніколи не переходять у глухі (*дуб, сад, сніг, мороз, ніж*), губний сонорний [в] не переходить у [ф]; на початку слова перед приголосним, а також у середині після голосного перед приголосним та в абсолютному кінці слова на місці фонемі [в] виступає нескладовий голосний [у]: *узяу', воу'к, прау'да, кроу'* (орфоґр. *взяв, вовк, правда, кров*). У мовному потоці приголосні звуки зазнають позиційних змін, насамперед регресивної асиміляції, яка не впливає на їхнє функціональне значення: боротьба – [бород'ба], просьба – [проз'ба]; розпитати – [роspитати], з тобою – [стобоју]; з житом – [житом], сшити – [ш:ити^ε], смієшся – [смієс'с'а], на дошці – [на дос'ц'і] і т.п.

Л. І. Прокопова

Середньоязикові приголосні

Середньоязикові приголосні – приголосні звуки, що утворені за участю середньої спинки язика. У сучасній українській мові середньоязиковими приголосними є палатальний [j], а також палаталізовані [т'], [д'], [л'], [н'], артикуляція яких представлена у трьох різновидах – дорсально-альвеолярному, апікально-альвеолярному та дорсально-зубному. Дорсально-альвеолярна середньоязикова артикуляція утворюється передньою спинкою язика, яка робить зімкнення на альвеолах, іноді – на твердому піднебінні. Дві інші артикуляції – апікально-альвеолярна і дорсально-зубна відрізняються положенням кінчика язика: при апікальній він трохи піднімається вгору, а при дорсальній міститься біля нижніх зубів. За ступенем підняття язика до твердого піднебіння апікально-альвеолярна трохи поступається дорсально-альвеолярній.

А. Й. Багмут

Оглушення приголосних

Оглушення приголосних – фонетичне явище, коли дзвінкий приголосний вимовляється як глухий, тобто відбувається нейтралізація глухих і дзвінких приголосних. Староукраїнські пам'ятки відбивають це явище, починаючи з XIV ст. (*розказати, розправи, прутко, св'ятки*). Втрата дзвінкості як однієї з диференційних ознак української фонетичної системи є наслідком накладання артикуляції у групах приголосних. Оглушення приголосних – це втрата голосності у гомоорганих приголосних, які утворюють пари за ознакою дзвінкості/глухості: *д-т, з-с, б-п, ж-ш, г-х(к), дз-ц, дж-ч*. При оглушенні приголосних розрізняють два види змін: а) модифікацію (видозміну) звуків у мовному потоці і б) чергування фонем. Модифікація пов'язана з частковими змінами фонем, коли звук не змінює своєї належності до певної фонемі, але набуває іншого відтінку (чергування алофонів). Оглушення приголосних при цьому може мати як комбінаторний (*перемогти [хт], підійити [тш]*), так і позиційний характер (*без тебе [ст], під коморою [тк]*). Якщо оглушення приголосних відбувається внаслідок впливу на дзвінкий приголосний наступного глухого – це називається регресивною асиміляцією. Варіативною формою є вимова з

неповним оглушенням звука [г] у кінці слова або в позиції між голосними: *борг* [борз], *чого* [чоґо].

Чергування фонем відбувається внаслідок асиміляції приголосних за місцем і способом творення: *принісиш* [шиш], *зжстися* [жжж], *безшумно* [шиш]. Оглушення приголосних закономірне в усній мові. Українська орфографія фіксує його у написанні низки слів (*ліщина, піщаний, дощаний, натхнення*) та префікса *з-* (*спалахнути, схил*). Оглушення приголосних нормативним у словах *нігті, кігті, легко, вогко, дігтяр* та в їхніх похідних, а також у префіксі (і прийменнику) *з* перед глухими приголосними: *зсув*[с:уу], *зчен*[шчен]. Паралельні форми (тобто з оглушенням приголосних і без нього) є нормативними для профіксів **роз-** і **без-**: *розквіт* [розкв'іт], [роскв'іт]. Не характерне оглушення для звукосполучень з трьох і чотирьох приголосних (*відстрілювати, розстріл, підставка*). Воно може залежати від темпу і стилю вимови. Для української літературної вимови не є властивим оглушення приголосних у кінці слова (*дуб, листопад*). У говорах української мови південно-західного наріччя зазнають асиміляції в позиції перед глухими кореневі приголосні (*блиско* – літ. *близько, нішка* – літ. *ніжка*).

А. Й. Багмут

Одзвінчення приголосних

Одзвінчення приголосних – фонетичне явище, при якому глухий приголосний вимовляється як дзвінкий. Один з різновидів нейтралізації глухих і дзвінких приголосних (пор. Оглушення приголосних). Одзвінчення приголосних є результатом впливу на глухий приголосний наступного дзвінкого (регресивна асиміляція). Кореляція приголосних за дзвінкістю/глухістю, яка відбувається у мовленні, властива тільки шумним приголосним. Дзвінкі й глухі приголосні подібні між собою за артикуляційними ознаками – місцем і способом творення (напр., губні зімкнені вибухові [б], [п]; зубні щілинні [з], [с] та ін.). Відмінність між ними полягає у наявності/відсутності голосу і пов'язана з роботою голосових зв'язок. Глухі шумні приголосні – це чистий шум, тоді як у дзвінких приголосних до шуму додається голос (вокальний елемент звука). Одзвінчення приголосних є додатковим варіантом вимови, тобто

можлива вимова з одзвінченням приголосних або без нього, що однаково є орфоепічною нормою. В українській мові глухий [т] перед шиплячим дзвінким [ж] може одзвінчуватися: *отже [одѣжи']*; [т'] перед дзвінкими несонорними приголосними вимовляється як [д']: *боротьба [бород'ба], молотьба [молод'ба]*; [с'] перед дзвінкими несонорними приголосними вимовляється як [з'], а перед шиплячими приголосними – як [ш]: *просьба [проз'ба], ось де [оз'де], ось чому [ошчому]*; [ч] одзвінчується як [дж]: *лічба [л'ідѣба], хоч би [ходѣби]* і як [ц']: *у річці [ур'іц:і]*; [к] – як додатковий варіант вимовляється [г]: *вокзал [вогзал], як би [ягби]*; [х] у швидкому темпі мовлення перед дзвінкими несонорними приголосними виступає у своєму варіанті [г], тобто як дзвінкий задньоязиковий щілинний приголосний: *про тих бідних [про тиг б'ідних]*.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують одзвінчення приголосних внаслідок регресивної асиміляції з XIV ст. (**прозбу, з дубровами, з бчолами**). У сучасній українській мові регресивна асиміляція у групах глухий + дзвінкий приголосний має характер загальної фонетичної норми (наприклад, *с'ірний запалив хмиз*) і відбувається в усному мовленні досить послідовно.

Л. І. Прокопова

Подовження приголосних

Подовження приголосних – збільшена тривалість звучання унаслідок асиміляції [й] м'якими приголосними [л'], [н'], [д'], [т'], [з'], [с'], [ч'], [ж'], [ц'], [ш'] у звукосполученнях, що виникли після занепаду редукованого **ь**. Подовження приголосних відбулось у деяких формах іменників, прислівників та дієслова *лити*, де з'явилися подовжені приголосні [д':], [ж':], [з':], [л':], [н':], [с':], [т':], [ц':], [ч':], [ш':]: *ролля [рол'іја] > [рол'ја] > [рол'л'а] > [рол':а] > рілля; знаніє > [зан'іје] > [зан'је] > [зан'н'е], [зан':а] > знання; судиѧ > [суд'іја] > [суд'ја] > [суд'д'а], [суд':а] > суддя; мазию > [маз'іју] > [маз'ју] > [маз'з'у], [маз':у] > маззю; моцию > [моц'іју] > [моц'ју] > [моц'ц':у], [моц':у] > міццю і т.п. В українській мові цей фонетичний процес завершився не раніше середини XIII ст., по-різному відобразившись у діалектах. У сучасних північному та південно-східному наріччях подовження приголосних спостерігається*

більш-менш послідовно, а в більшості південно-західних говорів воно не відбулося: *статя, жите, пічу*. Низький ступінь палаталізації у південних давньоруських говорах мали губні та *p*, артикуляційно віддалені від *j*, через що наступний [j] не асимілювався: *б'ю, в'юн, п'явка, сім'я, пір'я*. Проте в деяких південно-східних говірках сильним ступенем палаталізації відзначався приголосний [p'], що артикуляційно зближувало його з наступним [j] і створювало умови для прогресивної асиміляції й подовження: *довірря, міжгірря, подвірря, пірря, матірря*.

Л. І. Прокопова

Асиміляція

Асиміляція (лат. *assimilatio* – уподібнення) – вид **комбінаторних змін звуків**: артикуляційні уподібнення звуків один одному в межах слова або словосполучення. Асиміляція виникає між звуками одного типу (голосних з голосними, приголосних з приголосними). Розрізняють повну і часткову асиміляцією – залежно від ступеня уподібнення звуків. Вплив попереднього звука на наступний є прогресивною асиміляцією, а наступного на попередній – регресивною. Взаємодіяти можуть як сусідні звуки (контактна асиміляція), так і звуки на відстані (дистантна асиміляція). Асиміляція приголосних буває **за способом і місцем утворення звука, твердістю і м'якістю, за участю голосу** (оглушення чи одзвінчення), для голосних – **за рядом, підняттям, лабіалізацією**.

В українській мові частіше відбувається регресивна асиміляція, коли дзвінки шумні приголосні перед глухими втрачають голос, що в певних випадках позначається й на орфографії: *тхнути, скривити, спекти, сходити*. У префіксах *роз-, без-* асиміляція не обов'язкова: [*розказати – росказати*], [*безпечний – беспечний*]. У середині слова або на межі слів асиміляція, як правило, послідовна. Дзвінки перед глухими оглушуються, а глухі – одзвінчуються: *ніхті, вохко, молодьба, кізьба, воззал, озь де, яг би*. При регресивній асиміляції за місцем і способом творення свистячі приголосні перед шиплячими стають шиплячими: *шшити, беш иуму, бежжалісний, покашчик, пішчаний, жс джерела, їжджу*. Шиплячі перед свистячими стають свистячими: *смієся, не мороця, у плясі, у книзі*. При асиміляції за м'якістю і твердістю приголосні

д, т, н, л, с, з, ц, дз перед пом'якшеними приголосними палаталізуються: *сього[д']ні, со[н']ця, га[л']ці, на мі[с']ці, у ка[з']ці, пі[с']ні*. Не пом'якшуються звичайно **д, з** та інші приголосні на стику морфологічних частин слова: *бездітний, відділ; д, т, с, з* перед **бі, пі, ві, мі**, якщо це **і** походить з **о**: *двір*. Окремі приклади засвідчують історичну асиміляцію за участю голосу: *бджола* (із *бчела бьчела*), *різдво* (із *розтво рожьство*). Прогресивна асиміляція за місцем і способом творення спостерігається у сполученнях **ст', зд'**: (ст – с'т' – с'ц' ^т): *раді[с']ть – раді[с']ц' ^т*, *гості – го[с']ц' ^т*. Асиміляція за м'якістю/твердістю може виникати в прикметникових суфіксах **-ськ(ий), -зьк(ий)** з м'якими **с', з', ц'**: *лю[д']ський*. В історії української мови спостерігалися й інші типи асиміляції.

А. Й. Багмут

Сила звука

Сила звука, інтенсивність звука – акустична ознака звука, вимірювана у децибелах (дБ). Сила звука залежить від амплітуди коливання. Між силою звука і голосністю звука існує певна залежність, яка визначається висотою звука. Сила звука є акустичним наслідком ступеня м'язового напруження органів мовлення. Це один з компонентів наголосу. Кожний звук при ізольованій вимові чи у слові має власну інтенсивність. Експериментальні дослідження власної інтенсивності наголошених голосних української мови засвідчили, що у мові діє принцип зменшення інтенсивності звука зі збільшенням ступеня його закритості. Так, найінтенсивнішим є звук **а**, найслабкішими – **і** та **у** (становлять 64–66% від інтенсивності **а**). Градація голосних української мови за спадною інтенсивністю така: **а-е-о-и-і-у**. У мовленні є також позиційна залежність сили звука, яка зменшується від початку до кінця речення (фрази). Це стосується вимови як ізольованого слова, так і висловлення у цілому. У трислівному реченні, напр., наголошені голосні в кінці зберігають у середньому 74–86% від їхньої інтенсивності в першому слові (100%). У ненаголошених голосних, що стоять після наголошених, інтенсивність завжди менша за інтенсивність наголошених і спадає у напрямі до кінця речення. Натомість інтенсивність переднаголошених голосних зростає до кінця речення: у першому слові – 106%, другому – 111%, третьому – 118%, де за 100% взято

інтенсивність першого наголошеного. Сила звука служить також для передачі емоцій: гнів позначається збільшенням сили звука, острах – його різкими перепадами тощо.

А. Й. Багмут

Тембр

Тембр (франц. *timbre*, від грец. *τύμπανου* – барабан) – якісна ознака звука, забарвлення, якого надають йому обертони переважно третьої і четвертої формант. Залежить від джерела звучання, будови органів мовлення та величини резонаторних порожнин, психічного стану людини, експресивності мовлення. Темброві особливості дають змогу розрізняти на слух голоси людей, звучання різних інструментів тощо. Широко використовується у музиці для інструментування музичних творів.

А. Й. Багмут

Тон

Тон (лат. *tonus* – звук, від грец. – напруження) – акустичний компонент звука, пов'язаний з частотою коливання напружених голосових зв'язок. Сприймається як мелодична ознака звучання поряд з інтенсивністю (силою) звука та його довготою (тривалістю, часокількістю). Нижній рівень тону становить акустичну основу звука й називається основним тоном, який є найважливішим елементом інтонації. Мовленнєві характеристики основного тону виявляються переважно у межах 60–450 Гц. Аналіз інтонації низки мов (напр., англійської) базується на змінах частоти основного тону як головного фактора інтонаційної характеристики. Крім основного тону, у частотному спектрі звука вирізняються інші складники тону – форманти (перша форманта – F_1 , друга – F_2 , третя – F_3 , четверта – F_4). Так, при частотній полосі аналізу від 75 Гц до 15 КГц максимумами формант для різних звуків (у незалежній позиції) є різними: для (а) F_1 – 700 Гц, F_2 – 1200 Гц, F_3 – 2500 Гц, для (і) F_1 – 300 Гц, F_2 – 2300 Гц, F_3 – 3000 Гц і т.д. Тон як характеристика словесного наголосу має у тональних мовах сталі смисло-розрізнявальні значення (китайська мова розрізняє 4 тони, напр., *шш* – "губити", *шш'* – "десять", *шш''* – "справа", *шш'''* – "історія"). Зміни тону в слові в історії мови досліджує акцентологія.

Л. І. Прокопова

Позиція

Позиція (лат. *positio* – положення) – 1. Позиція фонологічна – положення фонему щодо іншої фонему або щодо місця та наголосу в слові. Розрізняють сильні та слабкі позиції. Сильна позиція – позиція максимальної фонетичної диференціації. Це позиція голосних під наголосом, де протиставляється найбільша кількість фонем – шість. Наголошені голосні частіше зазнають впливу сусідніх приголосних, ніж ненаголошені (див. Акомодация). Основні його прояви такі: а) задньоязикові приголосні відтягують початкову або кінцеву фазу артикуляції голосних переднього ряду назад, тобто веляризують вимову; б) тверді приголосні надають перехідній фазі голосного заднього ряду більш передньої, а перехідній фазі голосного переднього ряду більш задньої артикуляції; в) у позиції між губними приголосними неогублені голосні набувають деякої лабіалізації; г) носові приголосні назалізують голосні. При цьому розрізняють такі позиції голосного: між двома твердими приголосними після м'якого приголосного перед твердим, після твердого перед м'яким і між двома м'якими. Під впливом м'яких приголосних на початку голосних [а], [о], [у], [е], в кінці їх або з обох боків з'являється перехідний і-подібний сегмент. У ненаголошеній позиції усі голосні фонему зазнають значних часокількісних і якісних змін. Ненаголошені голосні приблизно втричі коротші за наголошені. Для української мови характерний лише перший і другий ступінь редуції голосних. При першому ступені зміни на слух майже непомітні (укр. а, у, і), при другому – зближуються або змішуються у вимові два сусідні алофони різних фонем: [e^u], [i^e], [o^y], [y^o].

Г. П. Півторак

Позиційні чергування

Позиційні чергування – чергування звуків, які відбуваються залежно від їхньої фонетичної позиції у слові й зумовлені живими фонетичними нормами сучасної мови. В сучасній українській літературній мові позиційні чергування голосних бувають: а) при зміні алофонів у наголошеній та ненаголошеній позиціях: [e] – [e^u] – [i^e] – [и] (плете^uний – пле^eти, пли^eти, плити); [и] – [и^e] – [e^u] – [е] (пити – пи^eла – пе^uла – пела; писар – запи^eс – пи^eс^uмний); [о] – [o^y] – [y^o]

(голуб – го^улубка – гу^олубка); б) при творенні паралельних рядів голосних [а], [о], [у] після твердих і м'яких приголосних та в позиції між м'якими приголосними: [а] – [á] – [ǎ] (с'áду – с'ǎд), [ó] – [ǒ] (л'óх – у л'ǒс'і); в) при вживанні складових і нескладових [у] – [ǔ], [і] – [ǐ] (учора – ўчора, іти – їти). Позиційні чергування за своєю природою суто фонетичні й не мають фонематичного значення, оскільки в них реалізуються в різних позиціях варіанти тих самих фонем. В українській мові позиційні чергування мало поширені.

I. П. Ченіга

Діакритичні знаки

Діакритичні знаки, діакритики (грец. *diakritikós* – розрізняльний, розпізнавальний) – надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки, які вживаються у літерних системах письма для заміни чи уточнення значень окремих літер.

Діакритичні знаки, що надають літері нового значення, відіграють велику роль у тих системах письма, що створені на базі вже існуючих алфавітів, напр., в алфавітах народів колишнього СРСР, створених на основі російського алфавіту (марійська мова – á, ó, ú; чуваська – ă, ě, ç тощо), у різних національних системах письма, створених на базі латинського алфавіту (франц., португ., польс., чes., латис., лит. письмо). Діакритичні знаки широко вживаються у деяких системах транскрипції, в алфавітах міжнародних штучних мов (напр., в алфавіті мови есперанто – ĉ, ĥ, ĵ, ŝ).

Слов'янське кириличне письмо засвоїло з візантійського надрядкові діакритичні знаки (приди́х, наго́лоси, титла, паєрки тощо). У найдавніших слов'янських рукописах вони зустрічаються рідко, але чим далі від старовини, тим кількість їх у писемних пам'ятках збільшується. У XIV–XV ст. були встановлені чіткі, але штучні правила вживання діакритичних знаків у південнослов'янському письмі, які поширилися на письмо східних слов'ян, а з часом і на друкарську практику. Пам'ятки староукраїнської мови фіксують знак приди́х ('), який рекомендувалося ставити над голосними звуками, що починають слово або стоять після іншого голосного. Штучними в староукраїнських текстах були також такі діакритичні знаки, як кендема ("), камора (^) тощо. Паєрки повинні були стави-

тися на місці етимологічних ъ, ь, що занепали, однак це правило не завжди витримувалось. До діакритичних знаків належать також крюкові ноти – спеціальні значки над голосними, рідше – в середині рядка між літерами, які вказували на необхідність пониження чи підвищення голосу при читанні літургійних текстів та в церковному піснеспіві.

Ю. Ф. Прадід

Транскрипція

Транскрипція (лат. *transcriptio* – переписування) – спеціальна система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового складу слів і текстів мови. Розрізняють три типи транскрипції: фонетичну, фонематичну і практичну.

Фонетична транскрипція – спосіб передачі на письмі усної мови з усіма її звуковими особливостями. Вона ґрунтується на таких вимогах: кожна літера позначає на письмі лише один і той самий звук, а кожен звук передається завжди тією самою літерою. Фонетична транскрипція, крім знаків, що позначають фонем, використовує ще й інші знаки та діакритичні знаки, за допомогою яких виражаються різні варіанти фонем. В основу фонетичної транскрипції в українській мові покладено український алфавіт, але без літер **я, ю, є, ї**, які на початку слова, після голосних, апострофа та **ь** позначають два звуки: **ј** + голосний **а, у, е, і**: *яма* [јама], *соя* [соја], *мою* [моју], *б'ю* [б'ју], *моє* [моје], *дос'є* [дос'је], *їжа* [їжа]; без літери **щ**, яка позначає сполучення звуків [шч], та [ъ], що не має звукового значення: *щука* [шчука], *день* [ден']. Крім того, у транскрипції застосовують такі додаткові знаки (літери): 1) **w** – для позначення губно-губного варіанта фонемі [в]: *вода* [wода]; 2) **v** – для позначення губно-зубного варіанта фонемі [в]: *віск* [vіск]; **j** – для позначення щільного сонорного приголосного [й]: *ягода* [јагода]. Для вираження відтінків звуків використовують діакритичні знаки: 1) маленькі літери, що їх ставлять над та збоку відповідної літери: *ко'жух* [ко'жух]; 2) дужку над літерами [ї] та [у] – що позначає нескладовий характер голосних: *шовк* [шоу'к], *гай* [га'ї]; 3) знак : (двокрапка), що виражає довготу звука: *відділ* [v'іd':іл]; 4) знак ' (акут) для позначення м'якості приголосних, який ставиться угорі праворуч від літери, знак напівм'якості – '

(апостроф), що ставиться в аналогічному місці: *людина* (л'удина), *ножі* [нож'і]; 5) афrikати [дж] і [дз] передаються двома літерами, об'єднаними в одну дужкою зверху: *ходжу* [ход^жжу], *дзвін* [дзв'ін]; 6) крапка зверху або збоку, що позначає більш передню вимову голосного: *льох* [л'ох] або [л'ox]; 7) при фонетичному записі ставиться наголос. Якщо слово має побічний наголос, його позначають або значком ` зверху над відповідною літерою, або вертикальною рисочкою біля відповідної літери: *бла^гоустр'ій* (*бла^гоустр'ій*); 8) паузи між словами позначають вертикальною рисою, а більші, зокрема між реченнями, – двома; 9) текст, записаний фонетичною транскрипцією, береться у квадратні дужки. Користуються також спрощеним варіантом фонетичної транскрипції, коли не позначають варіантів вимови голосних, за винятком [и^е], [е^и], [о^у], та різниці між губно-губною та губно-зубною артикуляцією основної фонемі /в/. З науковою метою часто використовують систему транскрипції на основі латинського алфавіту, прийняту Міжнародною фонетичною асоціацією і вперше опубліковану 1908 р.

Фонематична транскрипція передає тільки фонематичний склад морфем, слів і текстів, а не всі відтінки звуків мови, у яких реалізуються фонемі. Для фонематичної транскрипції використовують точно визначену кількість знаків, що відповідає кількості фонем даної мови (фонологічна система української мови складається з 38 одиниць – 6 голосних і 32 приголосних фонем). Приклад слова у фонематичному записі: /освітит'с'а/. Слова, записані фонематичною транскрипцією, беруть у скісні дужки. До фонематичної транскрипції звертаються тоді, коли вивчають фонемний склад мови, а не артикуляційні та акустичні властивості її звуків.

Практична транскрипція – запис засобами національного алфавіту іншомовних власних назв, термінів та інших неперекладних слів. Практична транскрипція не виходить за межі знаків алфавіту мови, що запозичує, але допускає їх незвичне використання. Фонемі, відсутні у мові, що запозичує, замінюються близькими до них звучанням. Практичну транскрипцію використовують у спеціальній літературі, при перекладах номенклатур, списків, преїскурантів, технічної документації, для географічних карт, туристичних путівників тощо.

Ю. Ф. Прадід

Транслітерація

Транслітерація (від лат. *trans* – через і *lit(t)era* – літера) – літерна передача слів і текстів, записаних за допомогою однієї графічної системи засобами іншої графічної системи (на відміну від транскрипції). Напр., у слові *капричіо* і після *ч* пояснюється наявністю цієї літери в італійському написанні, де вона виступає усього лише графічним показником потрібної вимови попереднього шиплячого звука, тому транскрибована передача цього слова – *капричо*. Так само: *Боккачіо* – *Боккаччо*, *ідальго* – *ідальго* (у кожній парі перше написання відповідає принципу транслітерації, друге – транскрипції). Базуючись на певному алфавіті, транслітерація допускає умовність використання літер, уведення додаткових знаків і діакритичних знаків. Необхідність у транслітерації виникла в кін. XIX ст. (у процесі створення пруських наукових бібліотек) для того, щоб включити в єдиний каталог праці, написані мовами, які базуються на латинських, кириличних, арабських, індійських та інших системах письма. Інструкції з транслітерації, складені з цією метою, стали в XX ст. основою стандарту для перекладу нелатинських систем письма на латиницю. Рекомендації щодо транслітерації розробляє Міжнародна організація з питань стандартизації (ISO – International Organization for Standardization). Транслітерація завдяки своїй універсальності має велике практичне значення для міжнародних контактів, використовується як прийом перекладу маловідомої графічної системи на більш зрозумілу. Так, при передачі українських власних назв латинською графікою літера *ч* транслітерується як *č*, *ш* – *š*, *щ* – *šč*.

А. Й. Багмут

Органи мовлення

Органи мовлення – мовний апарат, органи людини, що беруть участь в утворенні звуків. Органи мовлення традиційно поділяють на три групи: 1) артикуляційні, що формують специфічні ознаки окремих звуків; 2) фонаційні, що забезпечують утворення голосу; 3) респіраторні, що утворюють повітряний струмінь. До органів мовлення нерідко відносять лише артикуляційні.

До органів мовлення належать: язик, губи, зуби, альвеоли, тверде і м'яке піднебіння, нижня щелепа, носова та надглоткова резонансні порожнини, бронхи, дихальне горло, гортань, легені, діафрагма. Язик є найважливішим органом мовлення. Завдяки рухливості язика, можливості змінювати форму й положення у ротовій порожнині утворюють звуки різного характеру. Розрізняють кінчик язика (apex), спинку язика (dorsum), її передню, середню і задню частини, корінь язика (radix). За вертикальним напрямом язик може займати низьке, середнє і високе положення. За горизонтальною площиною він артикулює уперед (до зубів або альвеол) і назад (до м'якого піднебіння). Губи (labia), верхня і нижня, є активним органом мовлення. Основними змінами положення губів є розсування їх у бік, витягнення вперед, утворення щілини, зімкнення. Заокруглення губів (лабіалізація) дає змогу збільшити повітряний струмінь між ними. Зуби (dentis), верхні і нижні, – це пасивний орган мовлення, який разом з губами обмежує спереду ротову порожнину. При утворенні зубів найбільшу роль відіграють передні зуби, меншу – ікла та кутні зуби. Альвеоли (alveolus) – м'язовий виступ біля коренів зубів. Артикуляція язика до альвеол визначає його положення й характер утворюваного звука. Тверде піднебіння (palatum) утворює верхнє склепіння ротової порожнини, є нерухомим органом мовлення і становить найбільший резонатор у ротовій порожнині. М'яке піднебіння (velum) – м'яка хрящова тканина, якою закінчується кістка твердого піднебіння. Воно є рухомим органом, може змінювати свою форму й положення. Нейтральним його положенням є опущення донизу, коли повітря при диханні проходить через носову порожнину. Піднімаючись, воно закриває вхід до неї, і повітря проходить через ротову порожнину. М'яке піднебіння (або піднебінна завіса) закінчується невеликим виступом – язичком (uvula). При утворенні носових звуків м'яке піднебіння займає низьке (опущене) положення. Нижня щелепа (mandibula) – рухливий орган мовлення, що, наближаючись чи віддаляючись від верхньої щелепи, утворює певний щелепний кут.

До надгортанних резонаторів належать – глотковий (фарингальний, ларингальний), носовий (назальний) і ротовий (оральний) резонатори. Глотковий резонатор (порожнина) змінює свій об'єм у зв'язку з рухами язика назад і напруження м'язів задньої стінки

глотки. Він є місцем утворення фарингальних звуків. Носовий резонатор за розміром і формою не змінюється і включається до артикуляції звуків (переважно носових) завдяки рухам м'якого піднебіння. Ротовий резонатор є найбільш змінним в утворенні звуків мови. Його розмір і форма залежать від рухів та положення язика й значною мірою впливають на фізичний характер більшості звуків мови. До фонаційних органів мовлення належать трахея, гортань і розміщені на верхній частині трахеї голосові зв'язки – два ряди симетричних м'язових волокон на щитовидному хрящі. Між ними при вдиханні повітря утворюється щілина у формі трикутника (голосова щілина). Під час фонації вільні краї голосових зв'язок зближуються по всій довжині й струмінь повітря, що виходить з легень, натикається на перепону – зімкнені голосові зв'язки. Періодичне зімкнення і розімкнення їх утворює періодичне коливання повітря й зміну тиснення повітря над голосовими зв'язками, що сприймається як музикальний тон (голос). Залежно від форми голосової щілини утворюється або голос, або шепіт.

Дихальні (респіраторні) органи мовлення становлять легені й діафрагма. У процесі дихання утворюються вдихуваний і видихуваний струмені повітря. Умовою мовлення є видихуваний (експіраторний) струмінь, фаза якого у процесі мовлення чи співу стає значно тривалішою порівняно з вдихуваною, збільшуючись у 7–13 разів.

Робота органів мовлення тісно пов'язана з головним мозком. В органах мовлення розміщені численні нервові волокна, пов'язані з центральною нервовою системою, яка і керує їхньою роботою.

Н. М. Глібчук

***Погляди О. Курило
на систему фонем української мови***

Початок фонологічного періоду в українському мовознавстві можна датувати 1927 роком, коли вийшов із друку "Курс історії українського язика" Є.Тимченка. Як стверджує М.Жовтобрюх, саме автор названого курсу "один з перших в українському мовознавстві вживав термін "фонема", правда, ще у далеко відмінному значенні, з яким він вживається у сучасному мовознавстві". У наступні роки з'являються праці О.Синявського [Синявський О.

Спроба звукової характеристики літературної української мови / Наук. зап. Харків. н.-д. кафедри мовознавства. – 1929. – Т. 2. – С. 5–33] й О.Курило [Курило О. До поняття "фонема" // Зб. Секції граматики укр. мови. – 1930. – Кн. 1. – С. 217–234.] та ін. "Беручи ідеї Л. В. Щерби за зразок у питаннях вивчення звуків і звукової структури, – зазначає Н. І. Тоцька, – у конкретних дослідженнях мовознавці відходять від Л.В. Щерби або не витримують послідовного застосування смислового критерію у встановленні інвентаря фонем, змішують поняття звука і фонему тощо. Частково до цього спричинилася і певна неусталеність на той час висловлювань і самого Л. В. Щерби. Проте шукання істини було настійним – воно виливалося в палкі безкомпромісні дискусії" [Тоцька Н. І. Голосні фонему української літературної мови. – К., 1973. – С. 27], в яких активну участь брала О. Курило. Розглянемо погляди О. Курило на систему фонем української мови та їх кількість у контексті української фонологічної школи 20–30-х рр. минулого століття.

Статті, рецензії О.Курило, присвячені питанням фонології, свідчать, що вона була добре обізнана з працями Ф. де Соссюра, Бодуена де Куртене, Л. В. Щерби, Р. Якобсона, Е. Зіверса, Т. Бенні та ін. Дослідниця не лише цитувала цих мовознавців, а вміло використовувала їхній досвід для розвитку української фонології.

Працю О. Курило "До поняття "фонема", написану з приводу статті О. Синявського "Спроба звукової характеристики літературної української мови", високо оцінив М. А. Жовтобрюх. Аналізуючи погляди О. Синявського на поняття фонему, на систему фонем української мови, О. Курило висловила ряд власних міркувань: по-перше, вона закидає йому (й не без підстав) нерозмежування понять "фонема" і "звук", вбачаючи причину цього в самому визначенні ним фонему; по-друге, О. Синявський, зазначає О. Курило, назвавши в українській літературній мові 102 фонему, не підтвердив їх існування мовним матеріалом, зокрема лише припустив можливість утворення всіх довгих від усіх звичайних приголосних; по-третє, слід погодитися з О. Курило й у тому, що м'які **к, х, г, ґ** не існують як фонему в питомих українських словах, тому неправомірно, зважаючи на їх наявність в окремих іншомовних словах, залучати їх, як це робить О.Синявський, до складу приголосних

фонем української літературної мови лише на тій підставі, що "вони до твердих так стосуються, як **нь** до **н** і т.д."

У статті "До поняття "фонема" О. Курило згадала працю О. Синявського "З української діалектології" [Український діалектологічний збірник. – 1929. – Кн. 2], у якій учений відносив фонематичний принцип у вивченні мови і засуджував тих діалектологів, які його не дотримувалися. Разом з тим вона стверджувала, що О. Синявський "дав надто своєрідне розуміння фонему, розуміння, що розбиває її соціальну суть, отже, й наукову вартість". У чому ж воно полягало?

О. Синявський писав: "Фонема – це не просто звук людської мови, що їх у кожній мові безліч, а такий звук, краще сказати звуковий тип, звукова одиниця, мінімальний урізок звукового процесу, що здатний вносити диференціацію в значення слів". На думку О. Курило, означення фонему в розумінні О. Синявського, як і застосування фонему у звуковій системі української літературної мови, суперечать самій ідеї фонему як явища соціального. Вона стверджувала, що вислів "мінімальний урізок звукового процесу" слід застосовувати тільки до звука. З цим міркуванням цілком можна погодитися, оскільки фонема – узагальнено-абстрактна (інваріантна) одиниця в системі мовної структури.

О. Синявський наголошував, що фонема – явище національне, однак його опонент слушно вказала на відносність цієї істини: "Фонема є явище національне тільки в тій мірі, в якій вона є елемент спільної літературної мови, а окремі діалекти, наприклад, української мови, можуть мати й мають систему фонем, відмінну від системи фонем української літературної мови". О. Курило визначила фонему як "найкоротший соціально вирізнявальний відтиск мови, звуковий тип, що існує в колективній свідомості членів певної мовної групи і що здатний диференціювати значення слів".

Описуючи систему українського вокалізму з фонологічних позицій, учені по-різному визначали кількість його основних одиниць – від п'яти до дванадцяти. Причиною таких великих розбіжностей було існування різних поглядів щодо фонологічного характеру українських /i/ та /u/, ненаголошених і наголошених голосних. Так, Є. Тимченко в 1927 р. налічував в українській літературній мові 7 голосних фонем: /a/, /o/, /y/, /u/, /e/, /i/ та /i̇/. Останню він описував

як закритий голосний високого піднесення, що пом'якшує попередній приголосний. На думку мовознавця, фонема /i/ відрізняється від /i/ тим, що вона "відкрита, не така напередня і висока, як /i/, не пом'якшує попередньої шелестівки". Але, як відомо, в основі фонологічності лежить не фізична відмінність між звуками, а їх функціональна здатність розрізняти слова і їх форми. Тому обґрунтування фонематичності /i/ Є. Тимченком не є переконливим.

О. Синявський по-іншому розглядав фонему /i/, вважаючи, що вона "після м'яких зубних не одрізняється істотно від і по зубних нем'яких, наприклад у *н'іс – ніс, т'ік – тик, вол'іу – воліу воліу*". У цьому питанні О. Курило стояла на позиціях О. Синявського, про що довідемося із її рецензії.

У системі українського вокалізму дослідниця налічувала 11 одиниць: /a/, /á/, /o/, /ó/, /y/, /ý/, /i/, /í/, /u/, /ú/, /é/, розрізняючи ненаголошені й наголошені фонemi, оскільки вони диференціюють значення слів (лише граматичне – *хáта – хаті*). Виняток становить фонема е, представлена О.Курило лише як наголошена: "Ненаголошеного е, як окремої самостійної фонemi, українська література мова не знає". Вона мотивувала це тим, що "ненаголошені етимологічні е та и злилися в один звуковий тип и".

Подібну позицію в цьому питанні займав О.Синявський, вважаючи наголошені й ненаголошені голосні окремими фонемами. Закинуте О. Синявському звинувачення в нерозрізненні понять "фонема" і "звук" певною мірою можна віднести й до О. Курило, особливо в розумінні нею складу голосних фонем української мови. "Наголошена чи ненаголошена позиція голосних фонем не виступає будь-якою ознакою розрізнення її диференційних властивостей, її здатності вносити відмінності в значення слів. У слові *жити – живу*, наприклад, маємо ту саму кореневу фонему и, а відношення її до наголосу пов'язане не з виконуваною нею функцією і ніяк на неї не впливає, а лише з її звуковою реалізацією", – зазначав з цього приводу М. А. Жовтобрюх. Дійсно, в слові ненаголошений звук е може вимовлятися наближено до и чи його вимова збігається з и. Однак це зовсім не означає, що фонема е, яка реалізується в цьому звуковому варіанті, отримує статус фонemi и. Виділяючи наголошені й ненаголошені голосні фонemi, О. Курило змішувала тим самим поняття звука й фонemi. З критикою підходу

О. Синявського та О. Курило щодо наголошених і ненаголошених голосних фонем виступив В. Сімович. Виділення дослідниками наголошених і ненаголошених фонем відбивало тогочасний рівень розвитку фонології.

У праці "До поняття "фонема" О. Курило розглядає кількісний склад приголосних фонем української мови. Вона не погоджується з О. Синявським, який налічував у системі українського консонантизму 90 одиниць: 5 губних твердих – /п/, /б/, /м/, /в/, /ф/; 13 передньоязикових твердих – /т/, /д/, /ц/, /дз/, /с/, /з/, /л/, /н/, /р/, /ч/, /ж/, /ш/, /дж/; 8 передньоязикових м'яких – /т'/, /д'/, /ц'/, /дз'/, /с'/, /з'/, /л'/, /н'/; 4 задньоязикових (твердих) – /к/, /г/, /х/, /г'/. До цих тридцяти приголосних фонем, визнаних Є. Тимченком, О. Синявський додав /р'/ та /й'/, а далі розглядав як окремі пом'якшені губні /п'/, /б'/, /в'/, /м'/, /ф'/, передньоязикові шиплячі /ш'/, /ч'/, /ж'/, /дж'/, задньоязикові /х'/, /к'/, /г'/ та /г'/.

Так він одержав 45 звичайних приголосних фонем. "Ці 45 фонем, – стверджував О. Синявський, – треба подвоїти, бо всі вони можуть бути довгими".

О. Курило цілком справедливо писала: "У визначенні фонем української мови О. Синявський не ізолював української фонологічної системи і за основу взяв не тільки слова української мови, а й чужі власні ймення й новозапозичені рядові ймення, які деякими фонемами чужі українській мові. Це є помилка методологічна. Фонemi, що українській філологічній системі чужі, слід відокремити від фонем української фонологічної системи, вказавши на їх недавнє в українській літературній мові існування".

Вона запропонувала вважати самостійними фонемами сучасної української мови 44 приголосні, а саме 32 неподовжені (ті самі, що в Є. Тимченка), /р'/ та /й'/, крім цього, ще 12 довгих, які зустрічаються на межі морфем, тобто 10 м'яких – /д'/, /т'/, /н'/, /з'/, /с'/, /ц'/, /ж'/, /ш'/, /ч'/, /л'/ і 2 твердих – /с/ та /н/. Така система приголосних фонем була прийнята більшістю наших фонетистів.

Вказуючи на наявність взаємовідношень між окремими фонемами, О. Курило добре розуміла, що "взаємний стосунок окремих фонем, як і окремих звуків, є різний, і стосунок двох, напр., фонем, що з них одна характеризується наголошеним вокалом (напр., а і **á**), не той самий, що стосунок, напр., фонemi **а** до **і**, а надто **а** до **к**, наприклад". Вона була переконана, що визначаючи фонологічну

систему певної мови, не досить виділити окремі фонемі: "Характерна ознака кожної фонологічної системи є взаємний стосунок фонем".

О. Курило виділяла такі кореляції фонем в українській мові: за дзвінкістю/глухістю, м'якістю/твердістю приголосних і наголошеністю/ненаголошеністю голосних. Останнє є свідченням того, що на той час теоретичні засади фонології ще не були вироблені достатньою мірою.

У статі "До поняття "фонема" авторка порушила ще одне важливе питання – про можливість утворення довгих фонем на стику слів. Дослідниця не погоджувалася з О. Синявським, який стверджував, що словосполучки *наши шум* і *на шум* відрізняються якістю фонем, тобто що в першому випадку фонема **ш** довга, а в другому – звичайна. Вона писала: "Таке розуміння хибне. Ці словосполучки різняться кількістю фонем: в першій словосполучці є шість фонем, дарма, що у вимові вони зливаються в п'ять звуків... Звукові явища, як наслідок стику слів, явища *sandhi*, не можуть бути за підставу до встановлення фонем... Але в модифікаціях фонем слід вказати, що фонемі, як наслідок стику слів, характеризуються одним довгим звуком, що в мовній свідомості зберігає вартість двох коротких фонем". Підхід О.Курило до цієї проблеми формувався під впливом праці Р.Якобсона "*Remarques sur l'evolution phonologique du russe comparee de celle des autres langues slaves*" [Travaux du Cercle linguistique de Prague. – 1929. – № 2], який вважав, що "стосунок довгисть/короткість консонантів не існує в російській літературній мові. Довгі консонанти трапляються тільки в морфологічному шві: *рас-садить*, *винный*. Подібні консонанти сприймаються як група двох коротких". Висновок Р. Якобсона про недоцільність кореляції довгих і коротких приголосних фонем у російській мові О. Курило застосувала й обґрунтувала в українській мові.

Статті з фонології О. Синявського й О. Курило переконують, що вже в той час учені оперували спеціальними термінами в даній галузі мовознавчої науки, дискутували щодо їх семантики та використання. У праці "З української діалектології" О. Синявський до терміна "фонема" застосував антонімічне найменування "нефонема", проти чого різко виступила О. Курило: "Виходить, отже, що

в українській літературній мові нема цільної системи фонем: є фонemi і є проміжні між фонемами елементи, що не належать до певної фонemi, а тільки то ближчі до однієї фонemi, то ближчі до другої". Вона вважала, що така позиція О. Синявського в цьому питанні "розбиває всю вартість складу фонем певної мови як системи, а в зв'язку з цим і наукову вартість фонemi". І справді, важко погодитися з О. Синявським, який переднаголошені звуки в словах *пле(и)тє* і *пли(е)тї* розглядав як звуки не однієї фонemi, а "відтінок ближчий до е' в першому слові і відтінок ближчий до и' в другому слові".

У "Спробі звукової характеристики літературної української мови" О. Синявський вживав термін "відтінок фонemi", якому надавав два значення: перше стосувалося звуків, що входили до складу відповідної фонemi, друге пов'язувалося із звуками, що стояли поза фонемами, тобто з "нефонемами". Щодо другого значення він, наприклад, стверджував: "На практиці буває дуже важко визначити ту чи іншу фонему приголосну, тобто визначити, до якої з фонем найближче стоїть якийсь приголосний звук" або: "та все ж категорично розмежувати фонemi й відтінки не завжди можливо". Погоджуючись із першим значенням терміна "відтінок фонemi", О. Курило рішуче виступила проти другого. Вона розглядала фонему як звуковий тип, що об'єднує всі відтінки. "Відтінок фонemi є складова частина фонemi", – писала дослідниця.

Таким чином, погляди О. Курило на питання фонemi утверджували фонологічний принцип дослідження звукової системи мови. Учена дала своє визначення фонemi, у якому найбільше уваги сконцентрувала на здатності диференціювати значення слів. Вона усвідомлювала, що фонemi співвідносні із звуками і реалізуються в звуках, але не зуміла провести між фонемами і звуками чіткої межі, про що свідчить виділення нею наголошених і ненаголошених голосних фонем. Творчо інтерпретуючи фонологічні вчення Б. де Куртене, Л. В. Щерби, Р. Якобсона, врахувавши специфіку української фонетики, дослідниця активно відстоювала принципи системності в українській фонології, сприяла науковому осмисленню системи голосних і приголосних фонем в українській мові, її вивченню. Система приголосних фонем О. Курило у 1951 р. була підтверджена авторитетом академічного "Курсу сучасної української мови" за ред. Л. А. Булаховського.

Ірина Савченко

Загальна типологічна характеристика консонантної асиміляції в українській мові

Явище асиміляції в природі виявляється по-різному: уподібнюються народи, окремі люди, істоти тваринного світу, рослини, мови, окремі звуки тощо. Для того, щоб відбулося уподібнення, необхідно кілька умов, зокрема: близьке сусідство (культурні, мовні, економічні контакти між народами, родинні стосунки між людьми, генна належність індивідів, вимова суміжних звуків мовлення), наявність спільної ознаки уподібнення (для народів – спорідненість мов чи звичаїв, культурних традицій; для мов – особливість артикуляції звуків; для окремих звукосполучень – характер артикуляційних змін).

Асиміляція окремих звуків мовлення – поширене явище фонетичної системи сучасної української мови. Звукам цієї системи властиве накладання вібрацій одного звука на вібрації іншої, суміжної, звукової одиниці, що додає мовленню українців індивідуальних акустичних властивостей і дає змогу українській мові за милозвучністю посісти третє місце у світі.

Наукове визнання процесу асиміляції має давні традиції і представлене в працях В. І. Науменка, М. Ф. Наконечного, В. М. Брахнова, М. А. Жовтобрюха, Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької, Ю. О. Карпенка та ін. Це явище засвідчено також у низці лексикографічних розвідок. Однак до цього часу спірними залишаються питання про природу асимілятивних змін, дефініції цього явища та класифікації асимілятивних процесів між приголосними звуками, тому представлена в статті тема – актуальна, вона поглиблює теоретичні знання про фонетичні явища в системі українського консонантизму та орфоепічні норми рідної мови.

Оскільки звуки вимовляються не ізольовано, а у звуковому потоці зв'язного мовлення, послідовно йдучи один за одним, то вони можуть зазнати на собі впливу загальних умов вимови (початок і кінець слова, наголошена і ненаголошена позиція), а також упливати один на одного (рекурсія одного звука збігається з рекурсією іншого).

Цей узаємовплив зумовлений тим, що в безперервному звуковому потоці нервовий імпульс артикуляції одного звука набігає на

нервовий імпульс артикуляції іншого, надаючи йому своїх артикуляційних ознак.

Механізм звукоутворення, або "утворення звукових послідовностей", властивий асимілятивним процесам, передбачає зміни артикуляційно-акустичних якостей першого звука у звукосполученні, що спричинює активна дія мовних органів, які починають роботу, необхідну для утворення другого звука, уже під час вимови першого. Зміни другого звука, навпаки, зумовлені не активною артикуляцією, а інерцією мовних органів, які не встигають перебуватися з вимови першого у звукосполученні на другий до моменту початку цього другого звука.

С. І. Дорошенко взаємовплив звуків у результаті асиміляції пояснює тим, що звуки в мовленнєвому потоці утворюють звукові ланцюжки, а тому апарат мовлення людини завчасно готується до вимови не лише одного звука, але й цілого звукосполучення [Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. – К.: Вища школа, 1974. – С. 91]. Цю саму ознаку бере до уваги А. Г. Кващук, кваліфікуючи асиміляцію як зміну одного звука під впливом сусіднього з ним унаслідок зрівнювального артикулювання мовних органів. На артикуляційно-акустичний аспект указує Н. А. Москаленко, визначаючи асиміляцію як "більше або менше пристосування, уподібнення певного звука (у межах одного слова чи в межах двох слів, що стоять поряд) до сусіднього звука; суть процесу в тому, що артикуляція певного звука зазнає змін, наближається до артикуляції сусіднього звука" [Москаленко Н. А. та ін. Українська сучасна літературна мова. – К.: Вища школа, 1980. – С. 57]. Аналогічні міркування щодо визначення цього фонетичного явища знаходимо у Л. Ю. Шевченко: асиміляція – це пристосування вимови одного звука до вимови іншого щодо артикуляції й акустики [Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова: Довідник. – К.: Либідь, 1993. – С. 26].

На наш погляд, консонантна асиміляція (від лат. *assimilatio* – уподібнення) – це фонетичне явище, при якому два приголосні звуки, що стоять поряд чи на відстані, повністю або частково уподібнюються за однією чи кількома артикуляційно-акустичними ознаками.

Фонетичне уподібнення завжди існує між голосними чи між приголосними. Взаємодія між голосними і приголосними звуками

спричинює появу іншого фонетичного явища – акомодатії, як-от: /місто/ – [м'істо], де голосний [і] напівпом'якшує попередній губний приголосний [м'].

Асиміляція голосних (гармонійна, або вокальна, асиміляція) – це фонетичне явище, відоме в українській мовознавчій науці як позиційна зміна голосних звуків у ненаголошеній позиції, як-от: [ни^еши́], [ве^еду́], [бе^ер'іє]. На думку Н. І. Тоцької, в одних випадках ([ко^ожу́х], [гре^ебу́]) гармонійна асиміляція посилює редукцію, в інших ([несемо́], [ни^иш'іт'і]) виявляє зміни в напрямку, протилежному від явища редукції.

В українській лінгвістиці найширше представлено асиміляцію приголосних звуків, що є цілком природно, оскільки консонантна система рідної мови значно багатша за систему українського вокалізму, а фонетичні зміни приголосних визначають милозвучність, гармонійне акустичне сприймання звукового потоку під час спілкування. Відзначимо, що причиною цього є саме злиття рекурсії (кінця) одного звука з екскурсією (початком) іншого, найчастіше наступного, звука. Так, під час вимови слова *просьба* зазнав змін глухий [с'], що межує із сусіднім дзвінким [б]. Під його впливом відбулося уподібнення за дзвінкістю (одзвінчення глухого [с'] до [з'] – *про́з'ба*). Проте якби кожен звук у цьому слові вимовлявся окремо *п-р-о-с'-б-а*, то асимілятивний вплив не відбувся, бо тоді кожен звук мав би три чіткі фази артикуляції – екскурсію, витримку і рекурсію.

Більшість мовознавців традиційно класифікує явище асиміляції за такими типологічними ознаками: 1) за напрямом дії; 2) за розташуванням; 3) за ступенем уподібнення та 4) за характером змін. На жаль, у лінгвістиці не названо класифікаційної ознаки для випадків асиміляції, закріпленої і не закріпленої на письмі. Нижче наводимо докладну характеристику типів досліджуваного нами явища.

1. Залежно від напрямку дії асиміляція буває регресивна, прогресивна та обопільна.

Якщо наступний звук уподібнює собі попередній, то таку асиміляцію називають регресивною, оскільки її дія скерована назад (регрес): *батьоришся* – /бад'орішс'а/ – [бад'оріс':а]; *бачся* – /ба́чс'а/ – [ба́ц'с'а]; *батьошці* – /ба́т'ушці'і/ – [ба́т'ус'ц'і'і]. Приклади

слів засвідчують те, що частіше в мовленні українців виявляється регресивна асиміляція.

Суть прогресивної асиміляції полягає в тому, що попередній звук уподібнює наступний, тобто його дія спрямована вперед (прогрес). Вияв прогресивної асиміляції трапляється значно рідше, ніж регресивної. Прикладом її може бути уподібнення приголосних у таких словах: *бджола* із давньоруського *бъчела* → **бчела* → **бджола* (під впливом попереднього дзвінкого [б] наступний глухий [ч] змінився на дзвінкий [дж]); *Гандзя* із давнього *Ганця* (дзвінкий звук [дз'] розвинувся із глухого звука [ц'] під впливом сонорного [н]).

Саме регресивна асиміляція спричинила появу подовжених м'яких та пом'якшених приголосних [д':], [т':], [з':], [с':], [л':], [н':], [ж':], [ч':], [ш':] між голосними у словах на зразок *зілля*, *життя*, *весілля*, *узбіччя*, *галуззя*, *стаття*, *сталлю*, *сумішшю*, *лють*, *навмання* тощо. У цих словах відбулася зміна давнього звука [й] на такий приголосний звук, який вживався перед ним, оскільки саме він і став причиною цієї заміни. Так, сучасне слово *знання* виникло на основі давньоруського *знание*, у якому голосний [и] поступово редукувався й занепав, після чого наступний звук [й] уподібнився попередньому [н']: передньоязиковий зімкнений [н'] асимілював наступний середньоязиковий [й].

Цей тип асиміляції виявляється також у прикметниках із суфіксом **-ськ-** (із **-ьск-**): м'якість звука [с'] під впливом попереднього м'якого приголосного спричинила появу слів з орфографічно закріпленою асиміляцією у словах на зразок *сільський*, *печерський* (із давньоруських *сельський*, *печерський*).

Крім регресивної та прогресивної асиміляції, в українській мові є ще обопільна, або взаємна, асиміляція. Цей тип асимілятивних змін передбачає накладання регресивної асиміляції на прогресивну, що в основному виявляється в дієслівній формі на **-тсья**: *сміється* – /смійет'с'а/ – [см'ій'ец':а]; *ховається* – /ховайет'с'а/ – [ховай'ец':а], *солдатський* – /солд'атс'кий/ – [солд'ат'куй]. У третій особі однини особової форми дієслів спочатку відбувається регресивна асиміляція, при якій зімкнений [т'] змінюється на африкату [ц'] під впливом наступного щілинного [с'], а потім проасимілювана африката [ц'] впливає у зворотному напрямі на щілинний [с'],

у результаті чого утворюється м'яка подовжена африката [ц':] за способом творення: /т'с'/ → /ц'с'/ → /ц'ц'/ → [ц':].

2. За розташуванням звуків, які уподібнюються, виділяють асиміляцію суміжну і дистантну.

Суміжною, або контактною, асиміляцією, як правило, вважають уподібнення приголосних звуків, що стоять поряд, межують по сусідству, як-от: *пісня* – /п'існ'а/ – [п'іс'н'а]; *зчіплювати* – /зчіп'лювати/ – [шч'іп'лювати]; *зсіпати* – /зсіпати/ – [с:іпати] тощо.

Дистантна асиміляція – це уподібнення звуків, що стоять на відстані, тобто розділені іншими звуками. Прикладом такої асиміляції є поява в українській мові у слові *залізо* першого зубного свистячого звука [з] на місці давнього піднебінно-зубного шиплячого [ж] (давньоруське *железо* → *жалізо* → *залізо*); а також зміна шиплячої африкати [ч] на шиплячий щілинний [ш] у слові *шитишина* (із давнього *шипчина*, що споріднене із *шепча*). Така асиміляція виявляється дуже рідко.

3. За ступенем уподібнення асиміляція може бути повною і неповною (частковою).

При повній асиміляції один звук повністю уподібнюється іншому, зливаючись з ним в один подовжений приголосний звук на зразок: *бадьоришся* – /бад'орішс'а/ – [бад'орі'с':а]; *тчемо* – /тчемо'/ – [ч:е'мо']; *квапляться* – /квал'атс'а/ – [квал'ац':а].

При частковій асиміляції звук уподібнюється за однією чи кількома акустичними чи артикуляційними ознаками, не перетворюючись в один подовжений: *підживити* – /підживіти/ – [п'іджис'іти]; *кузня* – /кузн'а/ – [куз'н'а].

4. За характером орфографічної фіксації можна виділити два типи консонантної асиміляції: 1) орфографічно закріплена та 2) орфографічно не закріплена.

Асиміляцію першого типу в сучасному українському літературному мовленні не виявлено, оскільки на певному історичному етапі вона закріпилася на письмі (у статті вже проаналізовано приклади на зразок *зілля*, *сільський*, *бджола* тощо). Уподібнення приголосних другого типу є виключно вимовною, орфоепічною, нормою типу: *сніг* – /сн'іг/ – [с'н'іг], *зцементувати* – /зцементувати/ – [сц'е'ментувати] тощо.

5. Артикуляційно-акустичні властивості асиміляції приголосних звуків стали однією з базових класифікаційних ознак консонантного уподібнення.

За характером асимілятивних змін більшість українських дослідників (М. Ф. Наконечний, Л. І. Прокопова, М. А. Жовтобрюх, В. В. Лобода, А. Г. Кващук) традиційно виділяли такі уподібнення: 1) за роботою голосових зв'язок, або фонаційне, або за участю голосу (тобто за дзвінкістю чи глухістю); 2) за місцем і способом творення; 3) за палатальністю (м'якістю).

Л. І. Прокопова доповнює класифікацію асиміляції за характером артикуляційних та акустичних змін ще за одним типом – за носовим резонатором, О. Т. Волох додає уподібнення за твердістю, однак асиміляції за носовим резонатором, як і уподібнення за твердістю, не властиві українській літературній мові, тому широкої популяризації ці види аналізованого явища не здобули.

На наш погляд, асиміляцію за характером асимілятивних змін, або за артикуляційно-акустичними ознаками, доцільно диференціювати так: 1) чиста асиміляція – за дзвінкістю; за глухістю; за місцем творення; за способом творення; за палатальністю (м'якістю); 2) змішана асиміляція – за місцем творення і глухістю; за місцем творення і палатальністю; за місцем і способом творення; за способом творення і палатальністю тощо. Як бачимо, консонантна асиміляція – дуже поширене фонетичне явище, різноаспектний характер його дослідження засвідчено у представленій типології асимілятивного процесу. Докладний аналіз цього явища дає змогу глибше пізнати норми вимови приголосних звукосполучень, зрозуміти природу консонантних взаємовпливів.

В. Т. Коломієць

*Історичні джерела типологічних особливостей
слов'янських мов у галузі фонетики*

Сучасна лінгвістична типологія сформувалась в основному як один з аспектів синхронічного вивчення мов. Розпочата в рамках нового вчення про мову спроба співвіднесення найзагальніших типологічних характеристик мов з певними стадіями мовного розвитку, частково пов'язана з поглядами А. Шлейхера, В. Гумбольдта та ін., залишилась незавершеною. Тенденція до введення лінгвіс-

тичної типології в історичну перспективу, яка почала проявлятися в останні два десятиліття, в основному йде по шляху встановлення спільних закономірностей і констант історичного розвитку мов певних типів. Одним з проявів зв'язку типологічного й історичного підходів до вивчення мов стало також застосування даних типології для перевірки реальної можливості мовних станів, реконструйованих за допомогою порівняльно-історичного методу.

Існує, проте, ще один спосіб пов'язання лінгвістичної типології з історизмом, який досі не привернув до себе серйозної уваги, насамперед через недостатню з'ясованість конкретних факторів багатьох структурних змін, простежуваних в історії мови. Йдеться про такий комплексний синхронічно-діахронічний підхід до типології мов, при якому кожна типологічна риса мови чи групи мов розглядалась би не тільки в плані її відношення до інших рис мовної структури, а й у плані генезису, як результат дії певних причин, внутрішніх чи зовнішніх щодо даної мовної структури. Такий підхід сприятиме насамперед глибокому історичному осмисленню типологічних характеристик; разом з тим він стимулюватиме вивчення характеру і взаємодії різних причин мовних змін.

Типологічне дослідження близькоспоріднених мов має свою специфіку, якою воно відрізняється від дослідження мов неспоріднених і віддалено споріднених. Зокрема в галузі фонетики близькоспоріднених мов об'єктами типологічного дослідження є фонетичні риси, які характеризують структуру певної мови в цілому і не обмежуються окремими, хоч би й дуже великими, групами морфем, які відрізняються даними фонетичними рисами лише від своїх генетичних відповідників у інших споріднених мовах. Так, наприклад, до явищ типологічного плану в українській мові належить протиставлення голосних фонем **и** – **і**, оскільки воно характеризує фонетичну структуру української мови в цілому на відміну від таких слов'янських мов, як, скажімо, всі південнослов'янські мови, де цього протиставлення немає, але не може вважатися типологічною ознакою наявності звукосполучення **оро** в словах типу *борода*, *мороз* і т.д., відмінне від звукосполучення **ра** у відповідних словах південнослов'янських мов, оскільки ця відмінність стосується лише окремої великої групи однокорених слів слов'янських мов, тимчасом як у загальній фонетичній структурі української мови

поза цією групою слів звичайним є звукосполучення **ра** (пор. *брат, град, гради*), а в південнослов'янських мовах зустрічається і звукосполучення **оро** (пор. болг. *боров "сосновий", второстепенен, горолом "бурелом"* і т.д.).

Усі можливі фактори історичного розвитку фонетичної будови, які зумовлюють становлення типологічних відмінностей мов у галузі фонетики, як і на інших рівнях мовної системи, поділяються на дві найбільш загальні сфери: фактори внутрішні, іманентні щодо даної окремої мови, пов'язані з її функціонуванням у даному суспільстві, і фактори зовнішні щодо даної окремої мови, зокрема вплив на її структуру з боку іншої мови в процесах міжмовної взаємодії. Роль міжмовної інтерференції, зокрема роль субстрату в процесах історичних змін мовної системи, різними дослідниками оцінюється неоднаково. В історії мовознавства спостерігається як надмірна схильність до пояснення майже всіх історичних змін мови впливами субстрату, схрещеннями і под., так і послідовне заперечення наукової вартості поняття субстрату для пояснення історичних змін мов. Всебічний аналіз мовних факторів показує, що жодна з цих двох крайніх точок зору не може вважатися прийнятною, оскільки майже в кожній мові діють як рушійні фактори іманентного характеру, так і сили інтерференції. Здебільшого обидві групи факторів перебувають в тісній взаємодії, яка значною мірою ускладнює чітке її розрізнення при поясненні окремих конкретних мовних змін. Але таке розрізнення має принципове значення не тільки для самого мовознавства, а й для висвітлення деяких пов'язаних з мовознавством важливих проблем, зокрема проблеми етногенезу.

Сучасний стан відомостей про фонетичну структуру всієї сукупності територіальних діалектів слов'янських мов не дозволяє проводити типологічні зіставлення фонетичних особливостей усіх слов'янських мов на діалектному рівні. Тому матеріал цієї статті обмежується в основному фактами літературних мов, і лише в поодиноких випадках, де це необхідно, враховуються також відповідні діалектні дані.

Незважаючи на велику генетичну близькість сучасних слов'янських мов, у їх фонетичній структурі виявляють глибокі типологічні розходження. Спільними для фонетичної структури всіх слов'янських мов є лише окремі фонетичні властивості, близькі до

універсальї. Оскільки такі властивості мають місце і в переважній більшості інших мов світу, є підстави розглядати їх як результати розвитку за спільними закономірностями, незалежні від впливів одних мов на інші.

1. Найзагальнішою типологічною ознакою в галузі фонетики (точніше просодії), спільної для всіх слов'янських мов, є універсальна ознака поділу в кожній з них більшості слів (крім приголосно-одноморфемних) на склади. Цю ознаку слов'янські мови успадкували через праслов'янську з індоєвропейської, в якій склади сучасного типу розвинулись на основі первісних силабофонем, що склалися з окремих приголосних фонем, які супроводились невизначеними голосними призвуками, позбавленими фонемної якості.

2. Другою просодичною ознакою, спільною для всіх слов'янських мов, є наявність у них різноманітних структурних типів складів – відкритих і закритих, з початковим приголосним і голосним, з різною кількістю приголосних (від одного до чотирьох) на початку і в кінці – і пов'язана з цим у деяких випадках невизначеність меж складів. Ця ознака виникла в перші століття роздільного існування слов'янських мов після розпаду праслов'янської мовної єдності і стала результатом занепаду редукованих голосних, який привів до припинення дії праслов'янського закону відкритості складів і до утворення багаточленних груп приголосних у межах складу.

3. Ще однією спільною типологічною ознакою сучасних слов'янських мов, пов'язаною з поділом на склади, є наявність у них службових слів, які не становлять складу, тобто не містять складотворних звуків (пор. укр. **в, б, ж, з**; рос. **в, к, с** та ін.). Ця ознака виникла одночасно з попередньою внаслідок занепаду редукованих голосних звуків у посл. *кь (n)*, *сь (n)*, *вь (n)* у перші століття після розпаду праслов'янської єдності (XI–XII ст.) і згодом поступово доповнювалась у процесі редукації голосних повного творення в деяких найчастіше вживаних службових словах (напр.: *бы б, же ж*).

4. Близькою до універсальї є наявність в усіх слов'янських мовах двох типів фонологічних одиниць: фонем і супрасегментних одиниць – складових наголосів. Цією властивістю слов'янські мови зближуються з більшістю інших мов світу, але відрізняються

від таких мов, як, наприклад, французька, що має тільки фонемі і не знає складових наголосів, які належали б окремим словам. Типологічна ознака наявності окремих фонем і складових наголосів успадкована всіма слов'янськими мовами з праслов'янської. Ця ознака була властива вже індоєвропейській прамові.

Решта типологічних збігів фонетичних властивостей усіх сучасних слов'янських мов виявляється тільки в галузі фонематики.

5. Спільною для всіх слов'янських мов типологічною ознакою в цій галузі є насамперед поділ загального складу фонем у кожній з них на дві групи – голосні і приголосні. Цю універсальну типологічну ознаку слов'янські мови успадкували через праслов'янську з індоєвропейської, в якій вона стала результатом іманентного перетворення ранньоіндоєвропейської фонологічної системи, що складалася з самих тільки приголосних фонем (силабофоном) – шумних і сонорних.

6. У галузі вокалізму спільною для всіх слов'янських мов типологічною ознакою є наявність у них голосних переднього і заднього ряду. Голосними переднього ряду в усіх слов'янських мовах є **i, e**, голосними заднього ряду – **u, o**. Крім цього, в чеській, словацькій, сербохорватській і словенській мовах голосними переднього ряду є довгі голосні **ī, ē**, голосними заднього ряду – **ū, ō**, в польській голосним переднього ряду – носовий **ę**, голосним заднього ряду – носовий **ą**, у верхньолужицькій голосним переднього ряду – закритий **ě**, голосним заднього ряду – закритий **ǒ**, в словенській голосним переднього ряду – відкритий **ê**, голосним заднього ряду – відкритий **ô**, в словацькій голосним переднього ряду – відкритий **ä**. Окреме місце в вокалізмі слов'янських мов займають голосні середнього ряду – **a** в усіх слов'янських мовах (частина дослідників відносить **ā** в окремих слов'янських мовах до заднього ряду), **a** в чеській, словацькій, сербохорватській і словенській, **ы (y)** в російській, українській (з більшим зміщенням уперед), у білоруській і польській, **ъ** у болгарській, **э** в словенській.

Протиставлення голосних переднього і заднього ряду властиве переважній більшості мов світу, але не всім. Слов'янські мови успадкували це протиставлення через праслов'янську з індоєвропейської. <...>

7. Такою ж мірою спільними для всіх сучасних слов'янських мов є протиставлення голосних за трьома ступенями піднесення язика. Голосними високого піднесення в усіх слов'янських мовах є голосні **і, и**, голосними середнього піднесення – **е, о**, голосними низького піднесення – **а**. Крім цього, в чеській, словацькій, сербохорватській і словенській мовах до голосних високого піднесення належать довгі голосні **ī, ū**, до голосних середнього піднесення – **ē, ō**, до голосних низького піднесення – **ā**. <...> Протиставлення голосних за ступенем піднесення язика є універсальною ознакою всіх відомих мов. Слов'янськими мовами воно було успадковане через праслов'янську з індоєвропейської. <...>

8. Ще однією спільною для всіх слов'янських мов типологічною ознакою в сфері вокалізму є поділ голосних фонем у їх відношенні до різних форм тих самих морфем на сталі (у тому числі й такі, що чергуються між собою)... Ця ознака в слов'янських мовах виникла після розпаду праслов'янської єдності в результаті занепаду редукованих голосних **ъ, ь**, які в слабких позиціях зникли, а в сильних замінилися в тих самих морфемах голосними повного творення **е, о** та ін. <...>

У галузі консонантизму спільними для всіх слов'янських мов ознаками є протиставлення приголосних звуків за п'ятьма різними якісними категоріями.

9. Однією з таких ознак є протиставлення в усіх слов'янських мовах сонорних і шумних приголосних. Основний склад сонорних в слов'янських мовах зводиться до чотирьох твердих приголосних **г, л** (крім верхньолужицької мови), **м, н** і двох м'яких **л', н'** (крім чеської) та **п'**. У східнослов'янських, верхньолужицькій і болгарській мовах до них приєднуються також **г', м'** і в верхньолужицькій білабіальний **ћ**, який ролі позиційного варіанта білабіального **в** є також в українській і білоруській, а в ролі варіанта **л** – в словенській. Варіантом шумного **ж** у більшості слов'янських мов є палатальний сонорний **й**.

Поділ приголосних на шумні та сонорні властивий переважній більшості мов світу (а можливо, і всім мовам). Слов'янські мови успадкували цю ознаку через праслов'янську з індоєвропейської, в якій чотири сонорних приголосних **г, л, м, н** за своєю частотою в складі коренів майже вдвоє переважали 16 шумних фонем.

10. Одну з найхарактерніших типологічних ознак слов'янських мов у галузі консонантизму становить власне їм усім, хоч і далеко не однаковою мірою, протиставлення приголосних фонем за твердістю – м'якістю. В інших індоєвропейських мовах таке протиставлення зустрічається рідко, найпослідовніше воно виявляється в литовській мові. З неіндоєвропейських воно властиве ряду фіно-угорських мов. <...>

11. Спільною для всіх слов'янських мов типологічною ознакою в галузі консонантизму є також поділ наявних у них приголосних фонем за місцем утворення на задньоязикові, середньоязикові, передньоязикові і губні. Цей поділ приголосних, властивий і більшості інших мов світу, був успадкований слов'янськими мовами через праслов'янську з індоєвропейської.

12. Ще однією спільною типологічною ознакою слов'янських мов, яка стосується приголосних звуків, є поділ усіх наявних у них шумних приголосних за участю голосу на глухі і дзвінкі. Цей поділ, також властивий більшості мов світу, був успадкований слов'янськими мовами через праслов'янську з індоєвропейської, в якій він став, напевне, результатом перетворення давнішого поділу шумних на сильні й слабкі.

13. Нарешті, до спільних для всіх слов'янських мов типологічною ознакою у галузі консонантизму належить також поділ шумних приголосних за способом утворення на три групи: проривні, щільні і передньоязикові африкати – шиплячі і свистячі. Подібний поділ властивий і значній частині інших мов світу. Слов'янські мови успадкували поділ на проривні і щільні... через праслов'янську з індоєвропейської, африкати виникли частково в праслов'янській мові в результаті двох перехідних палаталізацій задньоязикових. <...>

Кількість типологічних відмінностей між слов'янськими мовами в галузі фонетики набагато перевищує кількість спільних для них типологічних ознак цього структурного рівня. Тут враховуються лише ті відмінності, які на даному етапі дослідження становлять певний науковий інтерес.

1. За просодичними показниками всі сучасні слов'янські мови діляться на дві групи, одна з яких характеризується сталим місцем наголосу відносно початкового чи кінцевого складу слова (всі за-

хіднослов'янські мови, крім словінцького говору у Польщі, а також македонська мова), а друга виявляє рухомий наголос (східнослов'янські і південнослов'янські мови, крім македонської, а також словінський говір у Польщі). При цьому всі західнослов'янські мови, крім польської, мають наголос на першому складі; властивий сучасній польській мові наголос на передостанньому, на думку більшості дослідників, розвинувся так само на основі давнішого наголосу на початковому складі. Македонська мова в трискладових і довших словах закріпила наголос у різних говорах на третьому або другому складі від кінця (в окремих македонських говорах зустрічається і деякі інші варіанти усталеного наголосу в межах трьох кінцевих складів слова). Усталення місця наголосу виникло в зазначених слов'янських мовах після розпаду праслов'янської єдності і розселення слов'ян по широкій території Європи. Решта слов'янських мов зберігає з певними видозмінами праслов'янський рухомий наголос. Питання про залежність усталення наголосу в відповідній частині слов'янських мов від внутрішніх факторів чи від дії субстрату остаточно не розв'язане. В усякому разі немає достатніх підстав для категоричного заперечення неодноразово висловлюваної думки про зумовленість усталеного наголосу на першому складі в західнослов'янських мовах германським впливом. У зв'язку з цим не з'ясовані досі причини усталеного наголосу в македонській мові можуть бути зведені до грецького субстрату чи адстрату.

2. Друге протиставлення сучасних слов'янських мов за просодичними показниками склалося між сербохорватськими мовами, а також словінськими говорами Кашубщини, яким властиве розрізнення довгих наголошених складів за окремими типами музичних інтонацій, і рештою слов'янських мов, які складових музичних інтонацій не знають. Це типологічне протиставлення виникло в процесі розпаду праслов'янської єдності, коли нові слов'янські мови, що виділялися з праслов'янської, за винятком тих, які відокремилися раніше, під впливом сукупності різних факторів втрачали властиві праслов'янській мові інтонаційні розрізнення.

3. У сфері фонематики найзагальніший характер мають кількісні типологічні відмінності між слов'янськими мовами в їх фонемному складі. <...>

4. У безпосередньому генетичному зв'язку з розглянутим загальним типологічним розрізненням слов'янських мов у сфері фонематики перебуває розрізнення між окремими слов'янськими мовами в кількісному співвідношенні голосних і приголосних фонем. У цьому плані розходження між окремими слов'янськими мовами значно перевищує відмінності в загальній кількості фонем. <...> Кількісні співвідношення голосних і приголосних фонем у фонематичному складі різних слов'янських мов не відповідають загальній частотності голосних і приголосних у текстах цих мов. Така невідповідність пояснюється неоднаковою частотністю окремих фонем, які входять до фонематичної системи певної мови. <...>

5. З типологічних відмінностей між окремими слов'янськими мовами в галузі вокалізму на перше місце щодо важливості для загальної фонологічної структури слов'янських мов виділяється відмінність між мовами, які в основному зберегли праслов'янське протиставлення коротких і довгих голосних **а, е, о, і, у** – **ā, ē, ō, ī, ū** (сербохорватська, словенська, чеська і словацька), і мовами, які втратили це розрізнення (українська, білоруська, російська, польська, серболужицька, болгарська, македонська). Як уже відзначалось, вирішальним внутрішнім фактором усунення часокількісних розрізнь голосних у слов'янських мовах повинен був стати розвиток у них протиставлень приголосних за твердістю – м'якістю, оскільки одночасна наявність великої кількості і голосних і приголосних фонем у мові неможлива.

6. Характерний прояв типологічних розходжень між окремими слов'янськими мовами в галузі вокалізму становлять відмінності якісної природи голосних у частині тих мов, які мають однаковий їх кількісний склад. Так, з мов, що мають по 6 голосних фонем, українська (а також російська і білоруська, якщо визнавати в них шестичленну систему вокалізму) виявляє голосні **а, е, і, о, и, у**, тимчасом як болгарська – **а, е, і, о, и, ъ**. <...>

Щодо десятичленних систем вокалізму в чеській і сербохорватській мовах, то вони збігаються також і в якісному відношенні, приблизно відображаючи праслов'янський стан цієї більшої частини його вокалізму.

7. У безпосередньому зв'язку з попередньою відмінністю перебуває відмінність між мовами російською, українською, білорусь-

кою, польською, що виявляють різні варіанти голосного (передньо-) середнього ряду середнього піднесення у (р., бр. **ы**, укр. **и**), протиставлюваного голосному **і**, та рештою мов, які не виділяють такого голосного. На думку більшості дослідників, в українській мові цей голосний являє собою окрему фонему, відмінну від фонем **і** (пор. *хитрий* – *хід*, *гиря* – *гірка* при відсутності тут протиставлення **х** – **х'**, **h** – **h'**), в російській і білоруській мовах ці звуки розглядаються здебільшого як варіанти тієї самої фонем **і**, залежні від твердості чи м'якості попередніх приголосних.

8. Істотні відмінності між різними сучасними слов'янськими мовами виявляються в якісному характері властивих їм випадних голосних. За цією ознакою всі слов'янські мови можуть бути поділені на дві основні групи, в одній з яких (українська, білоруська, російська, сербохорватська і македонська мови) випадними є голосні **о** та **е...**, тимчасом як у другій, за незначними винятками, випадним може бути або тільки **е**, або тільки **а**, або **ъ** і **е**, або **а** і **е**. Різноманітність якісного характеру випадних звуків в окремих слов'янських мовах пояснюється їх походженням від праслов'янських голосних **ъ** і **ь**, які на час їх занепаду (позиційного цілковитого зникнення або, в сильній позиції, злиття з якимсь якісно близьким голосним повного творення) відзначалась занадто невиразним якісним характером, що міг бути однаковою мірою зближений з будь-яким відкритим коротким голосним.

9. Кількісно непропорційний характер має типологічне протиставлення польської мови, яка виявляє носові голосні звуки **Q** (**q**) і **ę**, решті сучасних слов'янських мов, які носових голосних не мають. <...>

10. У галузі консонантизму найбільш загальний характер мають відмінності між окремими слов'янськими мовами в кількості приголосних фонем. <...>

11. За особливостями функціонування сонорних приголосних розрізняються, з одного боку, чеська, словацька, сербохорватська і словенська мови, в яких сонорні **r** і (за винятком словенської мови) **l** можуть виконувати складотворчу функцію, як це було в праслов'янській мові, і, з другого боку, решта слов'янських мов, які втратили цю особливість на різних етапах розвитку після розпаду праслов'янської єдності.

12. Центральним типологічним розрізненням слов'янських мов у галузі консонантизму, від якого залежить ряд інших розрізень, у тому числі й щодо загальної кількості приголосних, є відмінності в кількісному складі м'яких приголосних. <...> Виразне протиставлення в цьому відношенні східнослов'янських, польської і болгарської мов, з одного боку, як мов з відносно великою кількістю м'яких приголосних, решті слов'янських мов, які мають порівняно мало м'яких приголосних, може бути пояснене впливом на північну частину праслов'янських говорів у першій половині I тис. н.е. з боку литовської мови, для якої послідовне протиставлення твердих і м'яких приголосних є особливо характерним. Поширення такого протиставлення на болгарську мову було зумовлене додатковими факторами.

13. Характерне типологічне протиставлення різних слов'янських мов сформувалось на основі наявності чи відсутності в них щілинного приголосного *h*. За цією ознакою виділяються, з одного боку, українська, чеська, словацька, верхньолужицька мови, які мають фарингальний приголосний *h* (відповідно *g* в інших слов'янських мовах), а також білоруська мова, південноросійські говори й окремі говори сербохорватської та словенської мов, що мають у цих випадках задньоязиковий щілинний приголосний *u*, *i*, з другого боку, російська мова (крім південноросійських говорів), польська, нижньолужицька і всі південнослов'янські (крім окремих сербохорватських і словенських говорів), які у відповідній ролі мають тільки проривний приголосний *g*.

14. З погляду наявності чи відсутності дзвінких африкат сучасні слов'янські мови діляться на дві підгрупи; одна з них, до складу якої входять мови українська, білоруська, польська, словацька, верхньолужицька, болгарська, македонська і сербохорватська, має дзвінку шиплячу африкату *dž* (деякі з мов цієї підгрупи – українська, польська, словацька, болгарська і македонська – мають також свистячу тверду африкату *dz*, а частина їх – українська, білоруська, польська, болгарська – м'яку *dz'* чи – сербохорватська – *dž'*); друга підгрупа (мови російська, чеська, нижньолужицька, словенська) дзвінких африкат у функції самостійних фонем не має.

15. За ознакою наявності особливої комбінованої приголосної фонемі дрижачо-шиплячої артикуляції *ř* чеська мова протистав-

ляється всім іншим сучасним слов'янським мовам, які цієї фонемі не мають. <...>

Таким чином, переважна більшість спільних для сучасних слов'янських мов фонетичних ознак виявляється характерною і для багатьох (а деякі з них і для всіх) інших мов світу. Лише три з названих тут 13 спільних фонетичних ознак слов'янських мов – наявність слів, що не становлять складів, наявність випадних голосних і протиставлення твердих і м'яких приголосних фонем – зустрічаються в інших мовах не так часто, як решта 10 ознак. Ці три ознаки, як і більш звичайна для мов світу ознака наявності аффрикат, розвинулися в слов'янських мовах у кінці праслов'янського періоду і на початковому етапі розвитку окремих слов'янських мов. Решта спільних фонетичних ознак слов'янських мов успадкована ними через праслов'янську з індосвропейської.

Всі типологічні відмінності між різними слов'янськими мовами в галузі фонетики виникли в результаті неоднакового історичного розвитку окремих слов'янських мов після розпаду праслов'янської єдності: зміни певних успадкованих фонетичних ознак в одній частині мов при збереженні їх незмінними в іншій частині або неоднакових за своїми результатами змін відповідних ознак у кожній слов'янській мові. Більшість цих змін була викликана дією внутрішніх факторів розвитку кожної мови, які лише в кінцевому рахунку могли бути зумовлені в окремих випадках дією субстрату, але частина відповідних змін – дотична щонайменше до чотирьох із відзначених 15 типологічних протиставлень між різними слов'янськими мовами – була викликана безпосереднім впливом субстрату.

Іщенко Олександр Сергійович

Фізичні параметри голосних звуків

У широкому розумінні звук мови (мовлення) – це різновид кінетичної енергії, який є пульсацією тиску фізичного середовища і має форму механічних коливань. Звуки утворює мовленнєвий апарат людини – сукупність органів дихальної системи, гортанної та надгортанної порожнин. Тому мовлення під кутом зору фізики – це перехід енергії тіла, що коливається (голосові зв'язки та інші

артикуляційні органи), в акустичну (хвильову) енергію. Одним із найвагоміших теоретично-практичних результатів фонетичних досліджень є класифікація звуків. Їх поділяють за джерелом, місцем і способом творення, а також за додатковою артикуляцією. Та все ж аналітичний розгляд таких класифікацій дозволяє зробити висновок, що в них подано систематизацію творення, а не власне звуків. Як зазначено вище, звук є явищем фізичним, а отже, наділеним фізичними ознаками. Серед фізичних (акустичних) характеристик звуків виокремлюють частоту, тривалість та інтенсивність (силу). Отож, слід розмежовувати явище звука й особливості його творення. Коли говоримо про звук, маємо на увазі його фізичну хвильову будову, коли описуємо артикуляцію звука, то зачіпаємо проблеми його фізіологічного творення. Безумовно, артикуляція визначає будову звука – його зовнішнє та внутрішнє оформлення, так само як і в самій звуковій хвилі міститься інформація про її творення.

Акустичні параметри звуків мають числове значення, оскільки виражаються в одиницях вимірювання. Слухова система не опрацьовує мовлення настільки точно, наскільки це дозволяють зробити інструментальні засоби. Утім, сприймаючи частотні параметри, говоримо про висоту звука (низький, високий), досягаючи інтенсивність звука, кажемо про його силу (сильний або слабкий, звучний або незвучний), реагуючи на часокількість голосного чи приголосного, робимо висновки про його тривалість і швидкість (довгий або короткий (редукований), вимовлений швидко чи повільно).

Частота (спектр частот). Якщо звук мовлення – це пульсація тиску фізичного середовища, то частота – це її швидкість. Швидкість пульсації акустичної енергії, тобто частоту звука, визначають кількістю коливань за одиницю часу і вимірюють герцами (Гц).

Частоти звуків можна спостерігати на осцилограмі: що темніший колір, то частота на тій ділянці вища (рис 1). Осцилограма присутня в будь-якій комп'ютерній програмі з редагування та аналізу звука: Above Audition, Sound Forge, Speech Analyzer, Praat, Wave Lab, Wavesurfer, Sigview, Sound Editor, Dart Pro, Winn Cecil, Wave Assistant, Phonedit, Sonic Visualiser тощо.

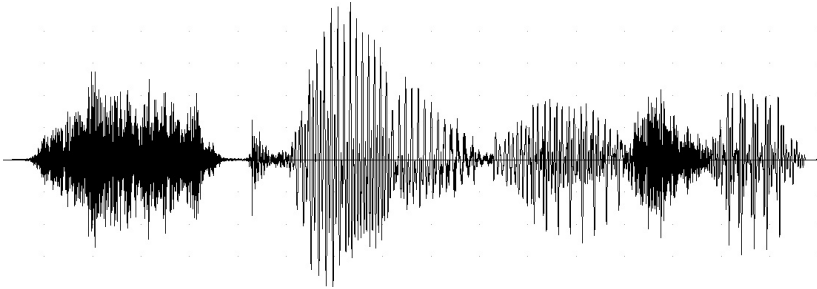

Рис. 1. Зображення звукового сигналу на осцилограмі

Людина породжує складне звукове коливання – поліхвилю (комплексну хвилю), тобто таку, що складається із сукупності коливань. Саме таке розуміння звуків мовлення фіксуємо в класичній автоколивальній теорії звукотворення [Фант 1964], [Фланаган 1968], удосконаленням якої займалися багато вчених, зокрема [Сорокин 1985], [Галунов 2001], [Чистович 1976], [Квасов 2007] та інші; зародження ж зазначеної теорії знаходимо ще в позаминулому столітті у праці [Helmholz 1896]. Тому, досліджуючи частотний параметр звуків, аналізують цілий спектр їхніх тонів (гармонік) різної частоти.

Голосні звуки належать до типу періодичних сигналів. Спектр періодичного комплексного сигналу, тобто поліхвилі, характеризується тим, що кожен наступний його тон (гармоніка) за частотою в однакове число разів більший за попередній, а рівень їхньої інтенсивності рівномірно зменшується з наростанням тонів (рис. 2). <...>

Такої спектральної структури звук набуває в гортані внаслідок коливання голосових зв'язок, а власне процес звукоутворення називається *фонацією*. У глотці, ротовій і носовій порожнинах фонаційний сигнал фільтрується: одні тони підсилюються (резонуються), інші, навпаки, послаблюються (рис. 3) – залежно від форми й об'єму надгортанного апарату, який регулюють рухомі (активні) артикулятори – губи, язик, язичок, м'яке піднебіння, нижня щелепа. Такий процес названо *артикуляцією*.

Кожен звук визначається властивим йому положенням артикуляційних органів, тому і спектр окремого звука буде своєрідним. Спектральну картину звуків визначають резонансні зони (смуги,

локуси) – ділянки концентрації підсиленних тонів. У голосних такі зони мають яскраво виражені вершини – *форманти*. Натомість у приголосних резонансні локуси мають дещо відмінну форму – вони ширші і без чітко виділених піків.

<...>

Форманта – релевантна характеристика звука, оскільки відображає диференційні ознаки фонем. Різні звуки мають неоднакову кількість формант: голосні – до 4, приголосні до – 5–6 (їх нумерують у порядку збільшення частоти – F1, F2, F3, F4 і далі). Перші дві форманти F1, F2 називають основними, бо вони «визначають ту особливість, яка відрізняє звуки один від одного» [Бондарко 1978: с. 78–79].

Згідно з традиційною теорією моделі мовленнєвого тракту [Фант 1964: с. 124] перші дві форманти F1, F2 є наслідком резонансу двох надгортанних порожнин – ротової і глоткової. Частота першої форманти F1 узгоджена з резонаторною ділянкою задньої порожнини надгортанної частини мовленнєвого апарату, а частота другої форманти F2 – з резонаторною ділянкою передньої порожнини. Встановлено [Фант 1964], що саме з цими резонаторними ділянками співвіднесені найважливіші артикуляційні ознаки – місце і спосіб творення. Водночас важливо зазначити й те, що конкретне значення форманти окремого звука визначається всіма ділянками мовленнєвого апарату, однак ступінь їхнього впливу в кожному конкретному випадку різний. Це одна з причин того, що ми ніколи не фіксуємо повного збігу спектрів того самого звука, навіть вимовленого однією людиною.

Залежність основних формант звуків від місця їх резонування у процесі творення експериментально підтверджено й на матеріалі української мови [Тоцькая 1984: с. 14]. Зокрема, значення першої форманти F1 змінюється з рухом язика вертикально, тобто визначається способом артикуляції: що вище (нижче) піднята спинка, то меншим (більшим) є значення форманти. При піднятті язика вгору зменшується простір передньої частини ротової порожнини і відповідно збільшується задній, який і стає ділянкою резонансу. Значення другої форманти F2 корелює з рухом язика горизонтально – місцем артикуляції: що ближче (далі) спинка язика до зубів, то більше (менше) значення форманти. Якщо язик

сконцентований в основному в задній частині ротової порожнини, то передня її частина стає кращим резонатором, і навпаки.

Роль третьої і четвертої формант F3, F4 в оформленні звука ґрунтовно не описана, однак відомо, що вони найбільше зумовлені резонансом гортанної порожнини [Фант 1964: с. 124]. Наші подальші експерименти засвідчать виняткову їх роль у формуванні високотональних голосних – [i], [и].

Високі (додаткові) форманти F5, F6 і вищі – менш помітні в межах спектра, оскільки мають слабкий рівень інтенсивності. Це зумовлює низьку їх релевантність для лінгвістичних досліджень, однак вони мають особливе значення для «діагностики» емоцій, почуттів, афектів мовця та його ідентифікації за голосом взагалі [Галяшина 2003]. Інші ж науковці [Вакуленко 2011: с. 170] твердять, що інформація про голос мовця та його емоції, навпаки, найбільше сконцентована в діапазоні частоти основного тону F₀.

Вважають, що частоти формант не залежать від властивостей голосового джерела, їх визначає форма голосового тракту, через що форманти зберігаються і в шепоті. Тому формантні смуги, їхній рівень для тих самих звуків, але вимовлених різними (і навіть тими самими) мовцями, можуть відрізнитися. Однак кожному звукові мовлення властиве певне, характерне тільки для нього положення формант, адже модель артикуляційних рухів для виголошення окремого звука буде однаковою для будь-якого носія тієї самої мови. Тож для кожного звука притаманний свій набір формант, розміщення та їхнє співвідношення у звуковому спектрі.

Форманта голосного характеризується як своєю центральною частотою, що відповідає максимуму амплітуди тональних складників, так і власною шириною (частотним діапазоном) та висотою (рівнем енергії), а також ще й діапазоном підсилених тонів, на яких вона (форманта) й знаходить своє вираження (див. рис. 4).

Вимірюючи ширину форманти, орієнтуються на рівень енергії в 3 дБ від пікового значення; як правило вона становить приблизно 50–120 Гц для голосних звуків залежно від характеру контуру оригінальної кривої спектра (фази), яка, у свою чергу, є виразником індивідуальності голосу [Михайлов 1987: с. 21]. Зазначимо, що частотний діапазон із підвищеним рівнем енергії нерідко має декілька вершин, але формантою вважають ту, рівень інтенсивності якої найвищий.

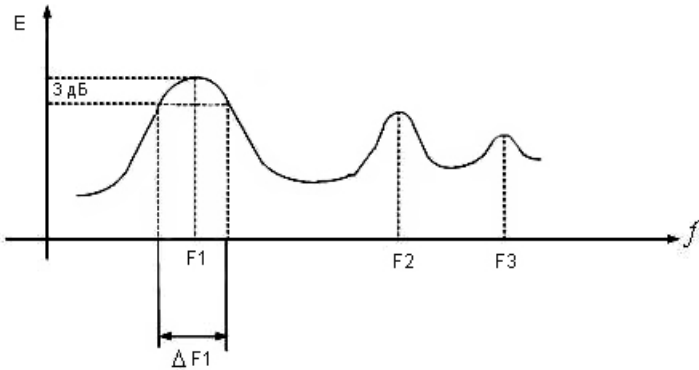

Рис. 4. Приклад вияву центральної частоти і ширини форманти

Крім резонансних гармонік (формант), у спектрі голосного звуку присутній основний тон – він найменший (найперший) за частотою, оскільки саме він спричиняє резонанс, і є найстабільнішим; частота основного тону (ЧОТ) фактично збігається з частотою коливань голосових зв'язок.

Отже, всі тони (гармоніки) у спектрі голосного звуку поділяють на *основний* і *додаткові*; форманти належать до категорії додаткових тонів, або обертонів. Період між кожним наступним обертоном дорівнює значенню ЧОТ. Ті тони, що існують посеред додаткових гармонік, прийнято називати *субтонами* (*субгармоніками*). Суб'єктивне сприйняття спектральних параметрів мовлення називається тембром.

Чоловіче мовлення відрізняється від жіночого передусім за показником ЧОТ. У середньому діапазон ЧОТ для мовлення чоловіків становить 70–250 Гц, для мовлення жінок – 80–400 Гц [Gut 2009: с. 172]. Однак абсолютний проміжок ЧОТ може сягати до 500 Гц, а під час співу й вище. Динаміка ЧОТ впродовж висловлення формує мовленнєву мелодіку.

Загалом діапазон спектра звуків мовлення людини – приблизно від 50 до 10 000 Гц. Зокрема, частоти чоловічого мовлення найчастіше лежать у межах 70–6000 Гц, а жіночого – 80–7 000 Гц. Проте людина здатна сприймати звукові коливання в проміжку від 16 до 20 000 Гц. Частоти в діапазоні 2000–3000 Гц сприймаються

якнайкраще. Відомо, що низькі звукові хвилі, тобто такі, що мають частоту тонів, меншу за 16 Гц, називаються *інфразвуком*. Сигнал, що має частоту гармонік понад 20 000 Гц, номінується *ультразвуком*.

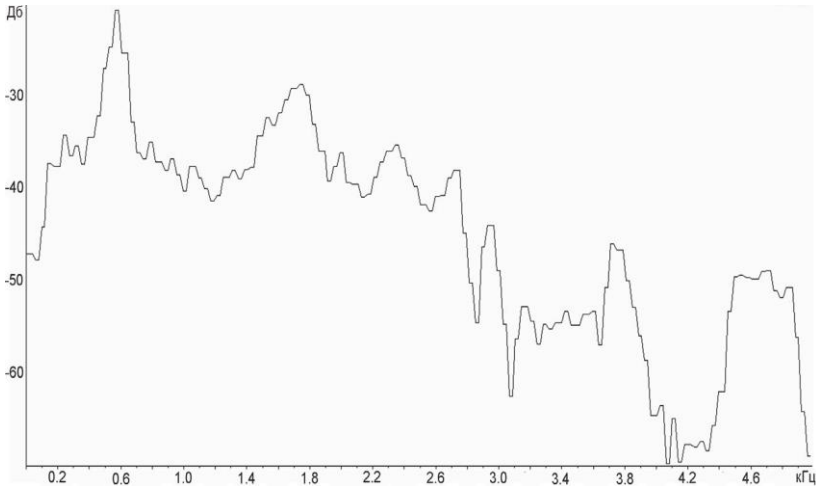

Рис. 5. Зображення загального звукового спектра у програмі *Wavesurfer*

Для спектральної характеристики в акустичній фонетиці [Бондарко 1998: с. 28] виділяють три зони частот: *низькі* (50–400 Гц), *середні* (200–4000 Гц), *високі* (1000–10 000 Гц). Низькі частоти приблизно збігаються з діапазоном реалізації ЧОТ, а також пов'язані з характеристиками приголосних звуків за ознакою дзвінкості-глухості. Середні частоти притаманні формантному складу голосних, а високі – визначають переважно приголосні.

<...>

Водночас ЧОТ можна реєструвати на осцилограмах: спочатку рахують періоди основного тону хвилі (періоди між коливаннями), потім ділять кількість таких періодів на тривалість їхнього звучання і отримують середнє значення частоти основного тону [Бондарко 1998: с. 42–43]; власне, так і вчиняли фонетисти, коли ще не мали сучасних можливостей для визначення ЧОТ. Рух же

ЧОТ за осцилограмою можна встановлювати, визначаючи частоту кожного періоду коливань. Абсолютне значення частоти кожного періоду отримуємо шляхом ділення одиниці на тривалість періоду.

Тривалість. Тривалість – це довгота звука, час його звучання; її вимірюють у мілісекундах (мс). Тривалість звука залежить від періоду (Т), яким називають час одного повного коливання. Повний період коливання хвилі звукового тиску складається із півперіоду збільшення тиску і півперіоду зменшення тиску фізичного середовища (рис. 9). Що більша (менша) частота коливання, то коротший (довший) його період. Таким чином, тривалість голосного звука визначається кількістю періодів коливання, необхідних для його конкретної вимови.

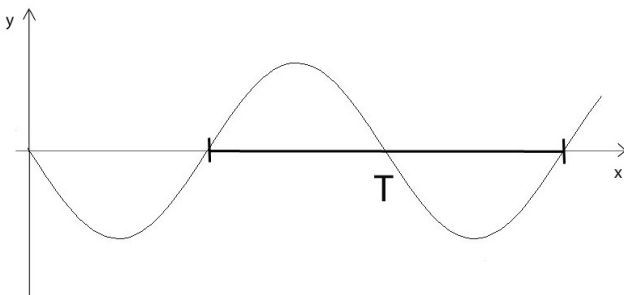

Рис. 9. Період коливання

Тривалість голосних, приголосних та інших сегментів досліджують здебільшого на осцилограмах (waveform). Для вимірювання часокількості певного звука визначають його межі. Проте, якщо в повному стилі мовлення їх можна зафіксувати, то в умовах швидкого темпу, нерозбірливого мовлення знайти чіткі межі між звуками вкрай складно. Проблема сегментації мовленнєвого потоку досі залишається однією з найскладніших у прикладній фонетиці.

Уявлення про межі звуків характерніше для фонематичного (фонологічного) їх опису. У живому мовленні завжди має місце коартикуляція, адже артикуляційні органи, породжуючи один звук, не можуть миттєво перелаштуватися й вимовити інший. Це призводить до взаємного проникнення інформації й на акустичному рівні [Дукельский 1963: с. 91].

Межею між двома звуками можна лише умовно вважати місце, що відділяє акустично різні частини мовленнєвого потоку між собою. Однак на практиці таке місце дуже рідко співвідноситься з ділянкою, час якої прямує до нуля, тобто те, що можна було б назвати точкою перетину. Набагато частіше міжзвукова взаємодія, тобто коартикуляція, (особливо між голосним і сонорним) має значну тривалість порівняно з основною фазою звука. Тому в процесі дослідження часу як акустичного мовленнєвого параметра постає необхідність вимірювати як тривалість основної фази звука (квазістаціонарної), так і перехідної. Однак у будь-якому разі, навіть умовно визначаючи межі звуків чи їхніх фаз, необхідно враховувати період коливань: початком звука буде початок першого періоду коливання, а кінцем звука – завершення останнього періоду коливання.

Водночас у сегментації мовлення послуговуються й прийомом спектрографування (рис. 10). Як справедливо зазначено в праці [Сорокин 2004: с. 122], межею між мовленнєвими сегментами є ті ділянки, на яких суттєво змінюється спектральна структура сигналу.

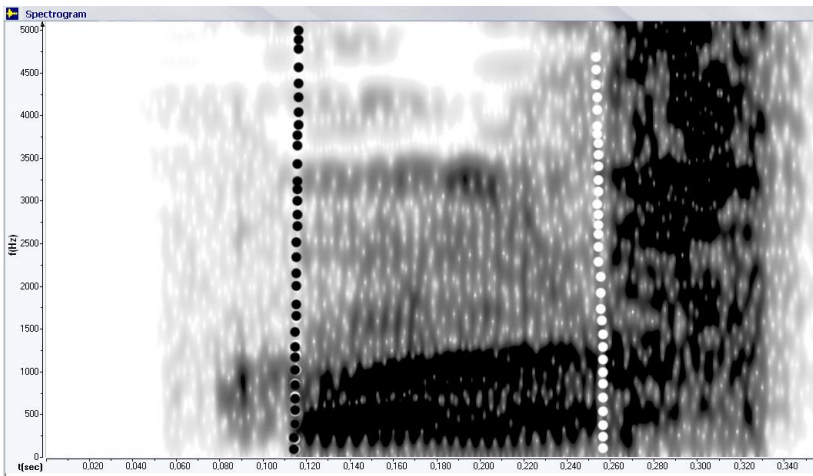

Рис. 10. Фонемна сегментація складу -каж- засобами спектрографії

За деякими даними [Бондарко 1988: с. 216] часовий потенціал звуків становить 30–300 мс. Причому нижню межу цього інтервалу визначають можливості слухової системи людини, адже звук, коротший за 30 мс, вона не усвідомлює.

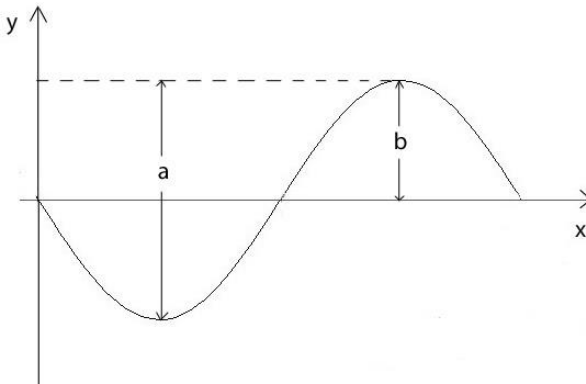
Власне, фізична тривалість звуків, особливо голосних, у будь-якій мові пов'язана з низкою чинників: позиція в ритміко-інтонаційних конструкціях (словах, синтагмах, фразах), наголошеність / ненаголошеність, звукове оточення, характер складу.

Окремим явищем, що зумовлює тривалість звуків, є мовленнєвий темп. Експериментально-фонетичні дослідження на матеріалі інших мов [Белявский 1984: с. 41–42] виявили закон нелінійної деформації часокількісних характеристик субзвукових елементів (квазістаціонарна і перехідна фази). Згідно з ним при зміні темпу мовлення мають місце скорочення чи видовження квазістаціонарних і відносна незмінність перехідних фаз. Цей факт є однією з основних причин погіршення сприйняття слухачем швидкого мовлення та автоматичного розпізнавання засобами комп'ютерних технологій.

Тривалість звуків суттєво зумовлена місцем і способом артикулювання. Йдеться про так звану інгерентну тривалість звуків, яка виявляється в тому, що за однакових умов різнотипні звуки (різні за місцем, способом творення тощо) матимуть різну довготу, а однотипні – схожу. На думку деяких учених [Златоустова 1986: с. 47], інгерентна тривалість голосних найбільшою мірою зумовлена ступенем підняття язика, ступенем його просунення чи відтягнення на горизонтальній осі, що залежить від особливостей артикуляційної бази окремої мови. Дослідники пояснюють це існуванням зворотного зв'язку між величиною власної тривалості голосного звука і ступенем підняття язика. Більший ступінь підйому язика зумовлює зменшення власної тривалості голосного.

Інтенсивність. Інтенсивність (сила) звука – це потужність акустичної енергії (тиску) хвилі. Інтенсивність визначається передусім амплітудою коливання: що більша (менша) амплітуда, то сильніший (слабший) звук. Амплітудою прийнято називати половину загальної висоти кривої (відхилення від середньої лінії в один бік); загальну висоту кривої називають подвійною амплітудою (рис. 11).

Інтенсивність звуків перебуває в прямій залежності від напруження та амплітуди коливання голосових зв'язок. У свою чергу, сила коливання голосових зв'язок зумовлена тиском видихуваного повітря. Однак, як зазначають учені [Дмитриев 1990: с. 27], не вся енергія видиху переходить в акустичну енергію: коефіцієнт корисної дії голосового апарату малий; лише 1/10–1/50 звукової енергії, що зародилася в гортані, виходить із ротової порожнини. Інша ж – спрямована на вібрацію голови, шиї, грудей.

*Рис. 11. Амплітуда коливання:
a – подвійна амплітуда, b – амплітуда*

Інтенсивність слухова система сприймає як гучність (звучність). Зауважимо, що у фонетичних дослідженнях звукову інтенсивність прийнято вимірювати одиницями її сприйняття – децибелами (дБ). Зокрема, виділяють *динамічний діапазон слуху* – проміжок інтенсивності акустичних коливань, у межах якого людина здатна почути звук. Починає цей діапазон так званий поріг чутності – 0 дБ, а закінчує больовий поріг – приблизно 120–140 дБ (залежно від частотних характеристик звуків).

Водночас виокремлюють і *динамічний діапазон мовлення*. Згідно з ним на відстані 1 м від мовця інтенсивність шепоту становить приблизно 30 дБ, звичайного мовлення – 60 дБ, сила крику сягає 75 дБ [Князев 2005: с. 58]. Середня ж інтенсивність звуків мовлення становить 40–60 дБ [Zeng 2002: с. 378]. Важливо

зазначити й те, що зростання відстані від звукового джерела вдвічі зменшує гучність звуків на 6 дБ, у чотири рази – на 12 дБ, у вісім разів – на 18 дБ тощо [Алефиренко 2004: с. 32]. Низка комп'ютерних аналізаторів мовлення (Winn Cecil, Speech Analyzer, Praat, Wavesurfer тощо) мають окрему функцію інтонографування, яка дозволяє фіксувати інтенсивність (amplitude / magnitude / power / intensity – у різних програмах ця величина номінується по-різному), її динаміку, значення в будь-який момент часу та середнє значення. Сила звука, яку фіксуємо на інтонограмі (відображає контур інтенсивності; рис. 12), є сумарною інтенсивністю його спектральних тонів. Однак у спектрі звука кожен тон має свій рівень інтенсивності. Сила спектральних складників визначається розподілом звукового тиску в порожнинах мовленнєвого тракту. Залежно від завдань і умов фонетичних досліджень вивчають як сумарну (середню) інтенсивність звука, так і рівень енергії його складових тонів.

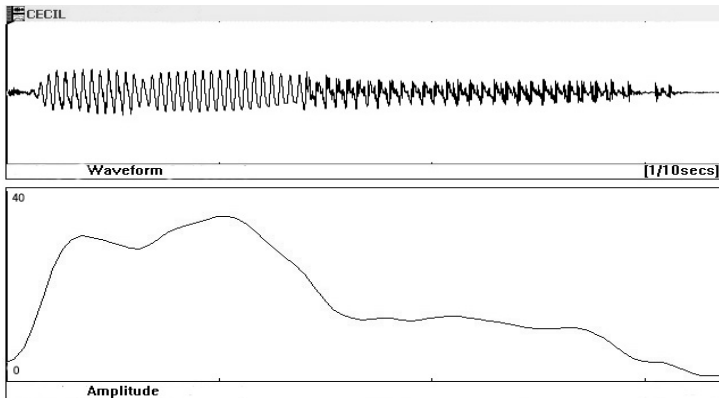

Рис. 12. Зображення контуру інтенсивності у програмі Winn Cecil

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

Морфонологія

Г. П. Півторак

Чергування звуків

Чергування звуків, альтернація – закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфеми слів та їхніх форм, яка полягає у заміні однієї фонемі іншою або сполукою фонем чи фонемним нулем і служить одним з морфологічних засобів мови в галузі формо- та словотворення. Чергуватися можуть звуки, що є однією і тією самою фонемою, але по-різному вимовляються залежно від її фонетичної позиції (напр., *дуби, діди*, але *дуп, діт* у південно-західних говорах), і звуки, що становлять різні фонемі в різних морфах тієї самої морфеми: *рука – ручка, писати – пишу, день – дня*. Чергування звуків є додатковим засобом формального (фонематичного) розрізнення слів і словоформ, що доповнює основний засіб – афіксальне словотворення. Чергування звуків є засобом словозміни і творення нових форм, їх вивчають у морфології та словотворі. Чергування звуків виникають у різні періоди розвитку мови. У сучасній українській літературній мові збереглися чергування голосних, особливості праслов'янської фонетичної системи; інші чергування звуків виникли в давньоруській і староукраїнській мовах. Чергування бувають **позиційні й історичні (традиційні)**, за іншими критеріями – **регулярні, малорегулярні й рідкісні**. Найчастішими в українській мові, як і в інших східнослов'янських, є послідовні чергування приголосних перед певними суфіксами й флексіями. Розвинута система чергувань приголосних в українській мові зумовлена рядом фонетичних процесів і явищ, що супроводжували її розвиток, напр., збереженням у ній наслідків другої палаталізації задньоязикових приголосних (*дорога – по дорозі, рука – в руці, кожух – у кожусі*), переходом голосних **о, е > і** у новозакритих складах після занепаду зредукованих **ъ, ь** (*воли – віл, семи – сім, рости – ріс*), своєрідним розвитком сполучень сонорних зі зредукованими **рь, ль** у позиції між приголосними (*кров – кривавий, глотка – глитати*), переходом **е > о** після ши-

плячих та **ј** перед наступним твердим приголосним (*пшениця – пионо, женити – жонатий, четвертий – чотири*) тощо.

Л. Мовчун

**Фонетичні варіанти у "Словарі української мови"
за редакцією Б. Грінченка**

Як відомо, українській мові властиві фонетичні варіанти, тобто такі звукові різновиди слів, що не порушують принципу тотожності його словотвірної структури, лексичного і граматичного значень. Отже, паралельно можуть функціонувати варіанти, допустимі нормами літературної мови. Їх вживання в кожному конкретному випадку зумовлюється стилістичними і фонетичними причинами. Фонетична варіантність охоплює значну кількість слів, але ми зосередимо увагу на регулярних, тобто повторюваних, систематичних варіантах, як: *у – в – ув – уві – вві, від(од) – віді(оді) – відо(одо), з – зі – зо – із – ізі*. Правильний, доречний їх вибір – одна із складових культури мови. Нерідко учні зовсім не враховують цих нюансів. Отже, вчитель повинен частіше звертати увагу на наявні в мові варіанти і вчити доцільно їх вживати.

Існування варіантів не є постійним – їх кількість змінюється з розвитком мови. Від часу створення засад української літературної мови до нинішнього етапу кількість варіантних одиниць скоротилася, а також змінилася їх функціональна навантаженість: стали суворішими межі їх уживання в різних жанрах і стилях мови.

Українське словникарство відображає історію розвитку фонетичної варіантності слів та її нормалізацію. Важливою віхою в лексикографії був "Словарь української мови" за редакцією Б. Грінченка. Ця праця вийшла в 1907–1909 рр. на основі матеріалів, зібраних ще в XIX ст., і мала на меті систематизувати все розмаїття національної мови українців – як літературну, так і народнорозмовну, і навіть діалектну мову (найбільшою мірою використані матеріали південно-східного і південно-західного наріч).

Реєстр словника відповідає меті збирачів та укладачів: в ньому представлена величезна кількість варіантних одиниць, в тому числі й одиничних (деякі слова мають 3–4 форми: *глиг – глід – глод, аєр – айр – сайр – гав'яр*). Щоб простежити за змінами у кількості варіантів, їх нормативності, за переміщенням основних варіантів на дру-

горядну позицію, порівняймо словник Б. Грінченка з найповнішим сьогодні одинадцятитомним "Словником української мови" (СУМ).

Словник Б. Грінченка переобтяжений розмовними і діалектним варіантами, але тим більше цікавий і цінний підхід укладача до регулярних фонетичних варіантів, які й зараз функціонують у літературній мові. Щодо деяких з них (*у – в* на початку слова, префікс *від-(од-)*) Б. Грінченко виробив свою, цілком наукову концепцію. Так, він, спираючись на закономірність чергування *у – в* на початку слова, всі слова, що починаються на *у – в*, умістив на літеру *У* незалежно від того, яким ілюстративним матеріалом користувався. На літеру *В* подаються і тлумачаться слова з коренями *-влад-, -власн-, -враг-* та окремі слова: *врата, времена, втора*. Подаються з посиланням на *У* з коренем *-вдов-* і слово *врем'я*. Всі вони старослов'янського або польського чи чеського походження, і початковий *в* у них етимологічний. Цим пояснюється відсутність відповідників з початковим *у*, хоча Б.Грінченко подає також *удова* (з похідними словами) і навіть, користуючись народнорозмовними джерелами, варіанти *уладіти, ураг, ураговий, урем'я*.

У СУМі підхід до розподілу варіантів на *у – в* інший, в основу покладено семантику слова.

Намагання виробити чіткі й легкі для застосування правила вживання *у – в* призвело до того, що Б.Грінченко не враховував певні важливі моменти:

є слова, які можуть вживатися тільки з *в* або з *у*, оскільки їх семантика безпосередньо залежить від звукового оформлення і не допускає фонетичної варіантності (*удача – вдача, управа – вправа, уступ – вступ*);

чергування відступає у словах іншомовного походження та у власних назвах (*улан, універсал, університет, унія, урбарія, Угорщина*);

небажане чергування і в термінах (*угринок – рід гриба, укладник – рослина*).

Цим пояснюється наявність у реєстрі "Словаря" штучних слів.

Взагалі, дієслова з префіксами *у-(в-)* можна розподілити на 6 семантичних груп.

Дієслова з похідними словами, які виражають дію, спрямовану в середину об'єкта

Це досить широка група слів, що мають префікс *у-(в-)*, який утворився від давнього префікса *въ-*, у СУМі такі слова розробляються з початковою *в*. Б.Грінченко подає їх на *У*, незважаючи на етимологію: *убрести, увертати (увернути), увертатися (увернутися), упахати (упхати), уповзати (уповзти), ускакувати (ускочити), упахати (упхати), уповзати (уповзти), ускакувати (ускочити), утерebитися, утуляти (утулити), ушитрикнути*.

Зустрічаємо і рідковживаний префікс *ув-* перед наступним голосним (*увортатися*).

Ще один варіант префікса *у-(в-)* – *вві (уві-)*. Він звичайно вживається перед групою з кількох приголосних. Б.Грінченко подає слово, що починається на *уві-*, з посиленням: *увібрати – убрати, увібратися – убратися, увігнати – угнати, увігнатися – угнатися*. Розробляючи словникову статтю, обидва варіанти вміщує поруч: *угинати, угнути, ввігнути*.

Дієслова з похідними словами, які виражають дію, спрямовану на поверхню об'єкта

Спершу ці дієслова мали префікс *у-*, який згодом став чергуватися з *в-*. Отже, вміщення їх у СУМі на літеру *У* із зазначенням варіантів на *в* закономірне. У словнику Б. Грінченка знаходимо: *уборонитися, увапнитися, укачатися, умазуватися (умазатися), ухвоськати*.

Дієслова з похідними словами, які виражають наслідок, результат дії

Слова цієї семантичної групи мають давній префікс *у-*, який згодом зблизився з *в-*. У СУМі вони тлумачилися на літеру *У*. Серед дієслів, що виражають наслідок, результат дії, є одиниці, омонімічні дієсловам іншої семантичної групи – які позначають дію, спрямовану в середину об'єкта, і тому таке розміщення омонімів у реєстрі досить зручне для користування словником. Б. Грінченко подає такі омоніми як багатозначні слова, тобто оформлює їх в одній словниковій статті:

Убивати, -ваю, -сш, сов. в. убити, уб'ю, -сш, гл. 1) Убивати, убит. 2) Вбивать, вбить (угноїти), вколачивать, вколотить, втыкать, воткнуть. 3) Оббивать, оббить. 4) Утаптывать, утоптать.

Убиватися, -ваюсь, -ешся, сов. в. убитись, б'юсь, -ешся, гл.
1) Убиваться, убиться. 2) Вбиваться, вбитися, вколачиватися, вколотитися, втыкатися, воткнутися, войти...

Таким чином розробляються дієслова *уганяти (угнати), уганятися (угнатися), усаджувати (усадити), утікати (утекти)*.

Дієслова з похідними словами, які виражають дію, спрямовану на виконання у повній мірі

Префікс *у-(в-)* вказує на те, що дія (процес) виконується у повній мірі або спрямована на повну реалізацію: *увершитися, угасати (угаснути), угасити, угниличувати (угниличити), угноювати (угноїти), узолити, уїсти, укусати (укиснути), укипати (укипіти), улежати, улежуватися (улежатися), ум'якнити, усмажити, усоліти, усолодити, уцолочати*. СУМ подає дієслова цієї групи на літеру *У* з уміщенням у дужках варіантів з префіксом *в-*.

Дієслова з похідними словами, які виражають дію, що відбувається частково.

Префікс *у-(в-)* цієї групи вказує на неповноту, частковість дії. Самі дієслова здебільшого подаються тільки у формі доконаного виду: *удоювати (удоїти), ужати, укосити, уміряти, умолотити, уорати, ускоромадити, уцідити*. У СУМі вони також уміщені на літеру *У* із зазначенням варіанта з *в-*, крім слова *ворати*, у якому відсутність префікса *у-* пояснюється складністю артикуляції.

Дієслова, які виражають спроможність суб'єкта виконати певну дію

Словник Б. Грінченка містить небагато дієслів, що виражають спроможність суб'єкта виконати певну дію. Це такі, як *ужувати, упогонити, устругати*. З них лише *устругати* (з основним варіантом на *у*, але з іншим значенням) є у СУМі.

Усі прислівники "Словарь української мови" також подає з початковим *у*. У передмові до СУМа пояснюється, що прислівники слід шукати на *В* (з варіантом на *у*). Але як і в "Словарі", СУМ подає: *уважливо, угодно, удатно, удвуконь, узавтра, уздовж, уздогін, узимі, узимку, умисне, уміло, умовно, уперто, упомку, уривцем, усилу* (майже половина з позначками "розмовне слово", "діалектне слово").

Кілька прислівників (*удвуконь, умовно, уривцем, уяви*) без варіанта з початковим *в*.

Що стосується займенників *весь, всякий* і складних слів з першою частиною *все-*, то СУМ подає їх на літеру *В* з варіантом на *у* в дужках, хоча "Словарь", який фіксує подібні слова на *У*, не подає жодного прикладу з початковим *усе-*, а СУМ – тільки кілька прикладів (*усезнаючий, усейдний, усесвіт, усесвітній*).

У результаті знаходимо не підкріплені прикладами реєстрові слова "Словаря": *усевіда, усевладний, усевладник, усевладнецтво, усезнайко, усезнання, усейда, уселюдний, уселюдно, усемогучий, усенародний, усеношина, усещедрий, усещедрість*.

Також на літеру *В* Б. Грінченко вміщує чимало слів, для яких основним варіантом є форма з початковим *у*: *угодити, ужеребити, узброювати, уздоровляти, узлитися, упоетизувати, узброювати, уздоровляти, узлитися, упоетизувати, упороситися, усідлати*. Такі слова СУМ подає на *У* без варіанта з початковим *в*, супроводжуючи їх примітками "розмовне слово", "застаріле слово", "діалектне слово". Проте Б. Грінченко наводить приклади і з *в*: *всвітити, всідлати, всмілитися*. До розробки цієї групи слів укладач підійшов непослідовно, лише в не багатьох словникових статтях є посилання: *убезвічити – обезвічити, укотитися – окотитися, упівночі – опівночі*.

Недоліком "Словаря" є і те, що слова, в яких не вживається початковий *у*, все-таки подаються на *У* (*удячний, узаємний, улучний, уплив, упливовий, уражіння, уредний, уступ, ухід, учасний*), хоча треба брати до уваги і більше варіювання норми української мови того періоду. Так, замість сподіваних прикладів на *в* зустрічаємо: *улучний, уручати, уходить*. А слово *удача* подається Б. Грінченком як полісемічне: "Удача, -чі, ж. 1) Характер, натура, свойство. Удачу до чого мати. Иметь к чему способность. 2) Удача, успех". У сучасній літературній мові *удача* і *вдача* розрізняються лексичними значеннями і не мають варіантів.

Згідно з СУМом, не має варіантів і частина слів з префіксами *у-*, *уз-*: *увага, указ, уклін, умова, уповання, управитель, уривок, урядовий, усобник, ушкодження, уява; узбережжя, узбіччя, узвар, узвіз, узлісся*. У словнику ж Б. Грінченка ілюстративний матеріал набагато ширший: *впруг, вряд, всобиця, встановова, втік, vzdvir'я*.

Отже, в українській літературній мові на початок ХХ ст. ще не повною мірою відбулося відмежування від народнорозмовних і

діалектних варіантів, і цитати, наведені Б. Грінченком у "Словарі", підтверджують відсутність суворих обмежень у вживанні варіантів з початковим *у(в)*, тобто можливість функціонування більшої кількості варіантних одиниць.

Важлива риса "Словаря української мови" – віднесення всіх варіантів з префіксом *від-(од-)* на літеру *В*. Кількість прикладів з обома префіксами приблизно однакова. Поширеність цих префіксів у говорах різна: для південно-західного наріччя звичайний префікс *від-*, для північного – *од-*, а говори південно-східного діалекту неоднорідні. Що стосується думок сучасників Б. Грінченка щодо нормативності одного з варіантів, то й вони відзначалися неоднозначністю. Так, І. Нечуй-Левицький категорично виступав проти вживання в літературній мові префікса *від-*. Слід віддати належне інтуїції Б. Грінченка, який правильно визначив свою позицію як лексикограф, зрозумівши тенденції витіснення варіанта *од-* у літературній мові префіксом *від-*. Проте викликає сумнів правомірність уміщення на літеру *В* слів *відвід*, *відвідач*, *відвідини*, *відвідувати*, *відвійок*, *відвітувати*, *відвічальність*, *відвічати*, *відвічний*, які, судячи з прикладів, переважно вживалися з префіксом *од-*, що пояснюється тенденцією до уникнення фонетичної тавтології.

Традиція, закладена Б. Грінченком, продовжується в СУМі. З префіксом *од-* як єдино можливим у цьому словнику фіксуються кілька слів: *одвільжати* і *одвільжений* (діалектні слова), *одзовізм*, *одзовіст*, *одзовістський* (кальки російських політичних термінів), книжне слово *одкровення*.

Рідко норми літературної мови допускають паралельне вживання варіантів *від-(од-)* – *віді-(оді-)*. Таких прикладів "Словарь", на відміну від СУМа, не фіксує. У СУМі знаходимо: *відіпхнути* – *відпхнути* (рідко), *відігравати* – *відгравати*. Найчастіше ж чергування *від-(од-)* – *віді-(оді-)* відбувається одночасно з чергуванням у корені дієслова: при творенні доконаного виду голосний кореня випадає, і кінцевий *і* префікса дозволяє уникнути збігу приголосних.

Менш поширений варіант префікса *віді-(оді-)* – *відо-(одо-)*. Б. Грінченко робить посилення на основний варіант з *віді-*. СУМ не відбиває варіантності *віді-(оді-)* – *віді-(одо-)* як поширеного явища,

подаючи тільки пари *відомцати* – *відімчати*, *відомцений* – *відімцений*, в яких основними варіантами є слова з *відо-*.

Можлива варіантність *повід-* – *поод-*. У "Словарі" цілком слушно такі слова тлумачаться з варіантом *повід-* (як і в СУМі, адже прикладів з префіксом *поод-*, за підрахунками, в 4,5 рази менше).

Отже, тенденції до витіснення варіанта *од-* на другорядну позицію виявилися вже на початку ХХ ст., хоча на той час він був досить поширеним у літературній мові. Словник Б. Грінченка відбиває хитання в нормі і щодо варіантів *віді-(оді-)* – *відо-(одо-)*.

До регулярних фонетичних варіантів належать варіанти префікса *з* – *зі* – *зо* – *із* – *ізі*. Цей ряд виник унаслідок зближення двох давніх префіксів *съ-* та *изъ-*. Найчастіше зустрічаємо такі паралелі: *зі* – *зо* (*зібгати* – *зобгати*), *з* – *із* (*змолоду* – *ізмолodu*), *зі* – *з* (*зісподу* – *споду*), *рідше* *зі* – *ізі* (*зігнути* – *ізігнути*), *з* – *зі* – *зо* (*зігнилий* – *зогнилий* – *згнилий*), *з* – *зо* (*згрішити* – *зогрішити*), а також *з* – *із* – *зо* (*зглянутися* – *ізглянутися* – *зоглянутися*).

Б. Грінченко намагається послідовно подавати варіанти *з* – *зі*. У передмові укладач пояснює: форми з початковим *і* слід шукати на наступний приголосний, а на літеру *І* даються загальні посилання. Отже, припускається теоретичне існування відповідника з початковим *і* до кожного слова з префіксом *з-*. Але на практиці ілюстративний матеріал не підтверджує цієї думки. Наводиться незначна кількість варіантів з *із-*: *ізбавити*, *ізглядуватися*, *іздежатися*, *ізмалювати*, *ізрадити*, *ізцілення*. До речі, у СУМі саме ці варіанти відсутні. СУМ же подає близько 100 варіантів з *із-* після основних варіантів з *з-*, супроводжуючи приміткою "рідше"; майже всі вони проілюстровані прикладами.

Серед префіксів *зі-* і *зо-* більш уживаний є *зі-*, крім незначних винятків (*зомлілий*, *зомліти*, *зоставатися* (*зостатися*), *зотлівати* (*зотліти*)), причому *зі-* не вживається у словах *зомлівати*, *зомління*, *зотління*, *зоставати*. Б. Грінченко подає *зіставатися* – *зоставатися*, *зіставляти* – *зоставляти*, в яких варіанти з *зі-* є основними. Варіантність *зі* – *зо* у "Словарі" значно ширша, ніж у СУМі: *зібрати* – *зобрати*, *зізвати* – *зозвати*, *зізволати* – *зозволати*, *зізнаватися* – *зознаватися*, *зімкнути* – *зомкнути*, *зіп'ястися* – *зоп'ястися*, *зірвати* – *зорвати*, *зіслати* – *зослати*, *зітнутися* – *зотнутися*, *зітхати* – *зотхати*.

Варіантність *зі – з* у "Словарі" розробляються найчастіше без посилань. Подібних варіантних пар у СУМі значно більше, оскільки реєстр його повніший, але у словнику Б.Грінченка знаходимо такі варіанти, яких не має у СУМі: *зім'яти – зм'яти, зігріти – згріти*.

Варіант *-ізі-*, який є атрибутом народнорозмовної мови, не зустрічаємо ні в "Словарі", ні в СУМі.

Що стосується варіантних рядів з трьох одиниць, то словник Б.Грінченка майже не засвідчує їх, крім варіантів *зстарити – зістарити – зостарити*. Для порівняння наведемо: *згнити – зігнити – зогнити* (СУМ) – *згнити – зогнити* ("Словарь"), *згнилий – зогнилий* (СУМ) – *зогнилий* ("Словарь"). Але це свідчить не про відсутність відповідних варіантів в українській мові на початку ХХ ст., а про недостатню повноту зібраного фактичного матеріалу.

Небагато існує варіантів з префіксами *з – зо*: *згрішити – зогрішити, зглядати – зогглядати*. Трохи більшу кількість подає СУМ. Проте можна зробити висновок, що варіантність *з – зі – зо – із – ізі* також була ширшою на час виходу "Словаря".

Отже, на початку ХХ ст. нова українська літературна мова, як мова, що сформувалася порівняно недавно, що не звільнилася від великої кількості фонетичних варіантів, джерелом яких були розмовна і діалектна мови. "Словарь української мови" за редакцією Б. Грінченка, завданням якого мало б стати, зокрема, відображення норми та її кодифікація, виступав більшою мірою в ролі словника-тезауруса. Наводячи широкий ілюстративний матеріал і намагаючись підходити систематично до опрацювання варіантних одиниць, Б. Грінченко поступово розробляє варіантність *у – в* на початку слова, *від-(од-) – віді-(оді-) – відо-(одо-), з – із*, проте прагнення до чіткості в оформленні фонетичних варіантів призвело до вміщення у "Словарі" деяких штучних слів. Загалом же словник правильно відбив тенденції розвитку багатьох варіантів (*від – од, з – із* та інших).

Майкл Флаєр

Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північноукраїнські говори

Традиційно доісторичний розвиток спільнослов'янської мови охоплює три палаталізації задньоязикових приголосних – регресивна перша палаталізація <...>, регресивно-прогресивна друга й

третя палаталізації <...>. Під терміном «четверта палаталізація» мається на увазі історична регресивна палаталізація, за якої рефлексі спільнослов'янських задньоязикових приголосних перед [y] змінювалися на палаталізовані задньоязикові, причому природа останніх позначалася на якості голосного: [y] у вимові наближався до [i], а частіше зливався з ним, отже, [ky, gy, xy] > [k'i, g'i, x'i], умовно [Ky > K'i]. Четверта палаталізація задньоязикових охопила майже всі північнослов'янські мови: польську, кашубську, словінську, верхньо- й нижньолужицькі, південно-східні центральні говори словацької мови, російську і білоруську. Суперечним залишається її ефект в українській мові (див. табл. 1).

Таблиця 1

Мова	Приклади		
	спільнослов'янська	*kydati	*gybnŏti
російська	<i>кидать</i>	<i>гибнуть</i>	<i>хитрый</i>
білоруська	<i>кідаць'</i>	<i>гінуць</i>	<i>хітры</i>
верхньолужицька	kidac	hinyc	chetry
нижньолужицька	kidas	ginus	chytsy
польська	kidac	ginac	chytry
українська	<i>кидати</i>	<i>гинути</i>	<i>хитрий</i>
півд.-зах. укр. говір	<i>к'ідати</i>	<i>гинути</i>	<i>х'ітрий</i>
північноукр. говір	<i>к'і даі'і</i>	<i>г'інут'і</i>	<i>х'ітрий</i>

Грунтуючись на східнослов'янському мовному матеріалі, звернімо увагу на ряд припущень у літературі про стан четвертої палаталізації в українській мові. На підставі широкого вивчення писемних даних і поширених гіпотез М. Пещак припускає, що четверта палаталізація в українській мові не є давньою, і не пов'язана із занепадом редукованих, а виникла під впливом сусідніх східнослов'янських говорів. Північноукраїнські форми на *k'i, h'i, x'i* вона інтерпретує як наслідок контакту з переселенцями з північного сходу і пізніше близького сусідства з білоруськими говорами на півночі і російськими на сході після їхнього переміщення, зумовленого татарським ігом. Схожі південно-західні

форми – як пізніший результат, спричинений контактом чи з північноукраїнськими носіями з *k'i*, *h'i*, *x'i*, які шукали сховища від орди на півдні, чи з поляками, для вимови яких рефлексі четвертої палаталізації на *k'i*, *g'i* (але *xu*) були звичайними. А. Тімберлейк при аналізі четвертої палаталізації не враховує української мови, зазначаючи, що система голосних і дистрибуція палаталізованих приголосних в українській мові різко відрізняються від зафіксованих в інших північнослов'янських мовах. Насправді ж він не наводить південно-західних українських прикладів, але чітко відсилає до північноукраїнських даних з цитованої праці М. Пешак як доказ перехідної зони четвертої палаталізації між білоруськими й південноукраїнськими говорами. Слідом за традицією О. Колесси, О. І. Соболевського, О. О. Шахматова і М. Дурново, Ю. Шевельов вважає, що четверта палаталізація відбулася на всій українській території за винятком Карпат, де багато говорів (майже всі лемківські і багато середньозакарпатських та бойківських) зберігають первісні форми на *Ky*, напр.: *до хьж*, *другый*, *в'инкы* (Закарп. обл.). Пізніше злиття фонем *i* та *y* і диспалаталізація приголосних перед ними затемнили рефлексі *K'i* в більшості говорів. Отже, північноукраїнські говори на *K'i* зберігають рефлексі стану, що передусє злиттю *i*, таким чином, виявляються архаїчним. Південно-західні форми на *K'i* або *K'e* походять з молодшої другої інновації.

Вивчення четвертої палаталізації в українській мові викликає питання щодо стану (систематична інновація чи адаптивне запозичення), мотивації (українська мова в порівнянні з іншими північнослов'янськими мовами), хронології (в зв'язку з занепадом редукованих чи пізніше), дистрибуції (розвиток на півночі і півдні). Ця стаття порушує перших три питання; аналізові дистрибуції форм на південному заході буде присвячено іншу статтю.

Фонологічна модель. З погляду акустики дуже важливою виявляється взаємодія тональності приголосних та голосних у давньоруській звуковій системі. Голосні мають основне розрізнення, що ґрунтується на одній з двох ознак тональності: /±низький/ (тобто заднього чи переднього ряду) або /±бемольний/ (тобто лабіалізований чи нелабіалізований). Побічна тональність приголосних виявляється ознакою /±дієзний/ (тобто палаталізований чи непалаталізований).

Після трьох доісторичних палаталізацій задньоязикові не знаходилися перед голосними позначеними /–низький/ у питомих словах, за можливим винятком сполук на *sk*, напр.: укр. *скінка*, (рос. *щепка*), пор. ск'їпаніє (Іпат. літоп., 6748). Головним чином виняткові сполуки походять із запозиченої лексики, напр.: *цсл. евангеліє, китъ, ангель, херувимъ, схима, Никита, Георгіи*. Імовірно, позначений алофон [+дієзний] був дійсним і для задньоязикових перед ненизькими голосними в давньоруській мові до занепаду редукованих.

Доречно розглянути фонологічну модель четвертої палаталізації у північнослов'янських мовах, запропоновану Тімберлейком. Він звертає увагу і на її фонологічну мотивацію, і на географію. На його думку, що ґрунтується головним чином на даних російської та польської мов, але переконливу для північнослов'янських мов узагалі, виникнення розрізнявальної фонематичної палаталізації (дієзності) після занепаду редукованих створює належні умови, за яких четверта палаталізація задньоязикових могла відбутися, тобто [Ку] > [К'і]. Після занепаду редукованих у системі голосних староросійської мови головною ознакою тональності для розрізнення голосних переднього й заднього рядів була /±бемольність/ (лабіалізація). Фонема /а/, фонетично [–бемольна], до цієї опозиції не входила. Колись розрізнявані фонemi /i/ та /y/ були переосмислені як єдина фонема /i/.

Побічна тональність голосних, у даному випадку низька тональність, була підфонематичною, тобто залежала від фонетичної позиції. Для фонemi /i/ низький позначений алофон [y] був зумовлений низькою тональністю позиції після недієзних приголосних; в інших випадках наявний ненизький алофон [i]. Отже, зубні і губні приголосні протиставляються парами /Ti/ [Ty] : /T'i/ [T'i] і /Pi/ [Py] : /P'i/ [P'i]. Такий принцип дистрибуції спостерігається серед непарних приголосних. Ненизький [i] мав місце в позиції після фонетично дієзних різких приголосних, глайда /j/ і на початку слова: /ci/ [c'i], /ji/ [j'i], /i/ [i]. За винятком вищезазначених іншомовних запозичень, низький [y] стояв у позиції після задньоязикових, усіх недієзних /Ki/ [Ky]: /kisl + aja/ [kyslaja], /rog + i/ [rogy], /xitr + o/ [xutro]. Тімберлейк робить правильний висновок, що не зміна [y] > [i] спричинила палаталізацію попереднього задньоязикового (Ку

>Ki>K'i), а навпаки, палаталізація задньоязикового спричинила зміну голосного [y] в [i]. За таких умов задньоязикові приголосні могли розвивати позиційну варіацію за ознакою дізності. Через те що всі нелабілізовані голосні були фонематично відносно високої тональності, стало можливим розвивати позначений дізний алофон задньоязикових у такій позначеній позиції. Сполука /Ki/ почала усвідомлюватися як дізний задньоязиковий + ненизький голосний переднього ряду, тобто тональність голосного змінилася відповідно, отже, [Ky] > [K'i]. Алофон [K'] міг у принципі з'являтися перед будь-яким голосним переднього ряду. <...>

Проте діалектні дані показують, що нові дізні алофони задньоязикових не виникали одночасно в усіх фонематичних /–бемольних/ позиціях. За інших рівних умов дізні задньоязикові з'являлися раніше і послідовніше в так званих «нечергувальних» позиціях, де позиція перед /i/ існує в усіх формах (напр.: /kisl + Ø/, /kisl + a/, /kisl + o/ тощо), у порівнянні з «чергувальними» позиціями, в яких немає такого послідовного тла (напр.: /ruk + i/, але /ruk + a/, /ruk + oju/, /ruk + Ø/, /ruk + am/). Відповідно в говорах, у яких ефект четвертої палаталізації стерся, дізність задньоязикових зникає раніше і послідовніше в нечергувальних, ніж у чергувальних позиціях. Отже, щоб четверта палаталізація задньоязикових могла виникати, треба припустити такі умови: по-перше, існування фонематичної дізності серед приголосних у позиціях перед голосними заднього ряду й перед /i/; по-друге, голосний переднього ряду /i/ мав вимовлятися як позначений низький алофон [y] після недізних приголосних і як [i] в решті випадків. До занепаду редукованих четверта палаталізація задньоязикових не могла виникнути, бо не існувало обох умов. Фонематична палаталізація виникла лише в зв'язку з перебудовою, в той час як [y] був основним непозначеним алофоном фонем /y/, а не фонем /i/.

Староукраїнська ситуація. На українській території доля вищезазначеної четвертої палаталізації неясна. З сучасного погляду, спостерігаються два протилежних рефлекси первісних сполук Ky. На південно-західному полюсі карпатські говори, очевидно, не зазнавали цієї інновації. Рефлекси на [Ky] інтерпретуються як безпосередня спадщина доісторичної сполуки Ky. На північно-східному полюсі багато поліських говорів мають очевидні рефлекси

палаталізованих задньоязикових. Більшість сучасних говорів між цими двома полюсами неясні щодо четвертої палаталізації у минулому, тому що злиття первісної сполуки *Ci* та *Sy* в *Sy* затемнює попередні рефлексії. Форми на *K'i* в південно-західних говорах можуть бути найпізнішого походження, відбиваючи особливі відношення тональності цих фонологічних систем.

Учені спиралися на писемні пам'ятки, починаючи з текстів XII ст., як на доказ того, що в говорах у цій проміжній зоні четверта палаталізація відбулася. Можливо, так. Але інтерпретувати орфографічні сполуки *ki*, *gi*, *xi* зовсім не проста річ. Чому треба припускати, що орфографічні сполуки *ki* в Добриловому євангелії 1164 р. вказують на палаталізацію задньоязикових, тоді як помилки в користуванні етимологічно мотивованих літер *i* та *y* після губних і зубних начебто вказують на ствердіння приголосного і злиття *i* та *y*? Пор. *никиш*, *вськисе*, *секира* і *ти* «ти», *бити* «бути», <...> *коны*. Треба також припустити можливість впливу південнослов'янських оригіналів. Поки що залишимо відкритим питання про те, чи відбулася четверта палаталізація в некарпатських південноукраїнських говорах, і звернімося до північноукраїнського матеріалу.

Завдяки важливим працям Т. В. Назарової, присвяченим системам голосних у середньополіських говорах, і опублікуванню першого тому «Атласу української мови» маємо добрий ґрунт для розуміння четвертої палаталізації у північноукраїнських говорах, зокрема в середньополіських. За даними АУМ (карта 21), дізні задньоязикові перед етимологічним голосним *у (друс. *кыдати*, *гынути*, *хытры*) зустрічаються в позиціях, що не чергуються, у Середньому Поліссі з північної смуги говірок біля білоруського кордону аж до східних волинських говорів біля Житомира і віддалених сіл на заході і сході від Бердичева. У Східному Поліссі знаходимо їх у чотирьох ареалах: у північній Чернігівщині, по Десні на північ від Шостки, в кількох селах на північ від Конотопа і Сум і у великому ареалі в перехідній зоні з наддніпрянськими говорами, який охоплює Ніжин, Прилуки й кілька сіл на схід від Києва. На Правобережжі форми давньоруського слова *секира* з дізніми задньоязиковими (див. карту 22) трапляються навіть південніше в селах між Південним Бугом, на північ від Вінниці, і Дніпром, на захід від Канева. Послідовніше відбуваються дізні

задньоязикові в чергувальних позиціях, а саме: серед нових форм іменників чоловічого роду називного відмінка множини (друс. *ворози, вълци, пастуси* > укр. *вороги, вовки, пастухи*) і прикметників чоловічого роду називного відмінка однини (друс. південні форми *дългыи, широкыи, лихыи*). За коментарем на картах 21 та 22, головний рефлекс задньоязикових – це [К'і], але [К іʲ] і [Куʲ] також відзначені. З погляду лінгвістичної географії, послідовність появи дієзних задньоязикових приголосних зменшується в напрямі з півночі на південь. Корисно порівняти три узагальнених ареали на півночі, в центрі і на півдні. Говірки з дієзними задньоязиковими в нечергувальних позиціях і недієзними задньоязиковими в чергувальних позиціях нечисленні: набагато більше тих, у яких зустрічається варіація або недієзні задньоязикові у нечергувальних позиціях і дієзні задньоязикові в чергувальних позиціях. Імовірно, форми на [К'і] поширилися південніше. Наступні інновації, які привели до ствердіння приголосних і зниження фонемі /i/ до голосного /y/, впливали на колишнє поширення [К'і] раніше і послідовніше в нечергувальних позиціях. Докладне дослідження Т. Назаровою середньополіських рефлексів первісних *і та *у підтверджує таку інтерпретацію і дає додатковий доказ на користь внутрішнього, автохтонного розвитку четвертої палаталізації в північноукраїнських говорах. Розглядаючи дієзні задньоязикові на тлі системи приголосних взагалі, маємо намір показати, що в північноукраїнських говорах після занепаду редукованих були наявні перша і друга умови, що система голосних і дистрибуція приголосних у них не «різко відрізнялися» від інших північнослов'янських, і, таким чином, північноукраїнські говори зазнали інновації четвертої палаталізації, як і білоруські і російські говори, пізніше.

У своїй статті Т. В. Назарова звертає особливу увагу на вплив попередніх приголосних на фонетичну реалізацію голосного /i/. Вона робить висновок, що первісні /i/ та /y/ злилися у характерично високий голосний переднього ряду, основний вияв якого був або [iʲ] або [yʲ], звуки проміжні між [i] та [y], але відповідно ближчі до [i] або [y] (на шкалі тональності, з високої до нижньої) [i] > [iʲ] > [yʲ] > [y]. Т. В. Назарова цитує фонетичну варіацію серед голосних і попередніх приголосних, причому останні можуть бути палаталізовані, напівпалаталізовані і непалаталізовані. Вона знаходить і

типологічні, і географічні кореляти для варіації. Для спрощення викладу аналіз обмежується групами зубних, задньоязикових і губних приголосних у середньополіських говірках і в сусідніх південних говорах. Решта приголосних більш-менш наслідують зразок губних. <...> Таблиця наочно показує, що чим ближче на південь, тим чіткіша редукція високої тональності не лише приголосних, а й голосного /i/, причому задньоязикові явно затрималися в порівнянні з іншими непарними приголосними. На підставі цих даних можна зробити кілька висновків щодо фонематичних і фонетичних наслідків занепаду редукованих у цих північноукраїнських говірках.

Модель фонематичної зміни. Очевидно, що етимологічні *і та *у злилися в /i/ у цих говірках і що розвинулася фонематична дієзність перед голосними заднього ряду, а також перед /i/. <...>

Отже, аналіз діалектного матеріалу показав, що дієзні задньоязикові приголосні в цих говірках були мотивовані внутрішньо, як результат структурних відношень у фонологічній системі північноукраїнських говорів. У цьому випадку не треба посилатися ні на відповідно пізніше обниження /i/ в /y/, ні на білоруський чи російський впливи. На українській території виникненню четвертої палаталізації перешкоджали незлиття і та у (карпатські говори) або, можливо, раннє звуження фонемою /iɛ/ в /i/ (частина південнозахідних говорів?). В обох випадках другої умови не існувало. Ймовірно, що четверта палаталізація відбулася в інших українських говорах, кінець кінцем, сягаючи білоруських та російських говорів. Аналогічно до втрати зімкнення в сполуці *dj, яка також не відбулася в Карпатах, четверта палаталізація задньоязикових являє собою ще один випадок східнослов'янської зміни в напрямку з південного заходу на північний схід (усупереч Ф. Філіну). Цей аналіз припускає, що українські говори раніше за всі інші східнослов'янські говори зазнали занепаду редукованих і були ініціатором четвертої палаталізації на сході. Лише пізніші зміни затемнили їхню історичну роль у цій типово північнослов'янській інновації.

*(Гарвардський університет,
Кембрідж)*

Л. В. Мовчун

***Регулярна фонетична варіантність слів української мови
з погляду мовознавців XIX – поч. XX ст.***

До кінця XVIII ст. у сфері поширення отриманих у спадок від попередньої епохи трьох варіантів літературної мови – слов'яно-руської, простої і народнорозмовної – відбулися значні зміни: народнорозмовний варіант стає основою нової літературної мови у Східній Україні, тоді як інші два варіанти занепадають. У західній частині України започаткування нової літературної мови на народнорозмовному ґрунті розпочалося на кілька десятиліть пізніше – з виходом "Русалки Дністрової" (1837 р.).

Водночас із формуванням нової літературної мови розпочинається наукове осмислення місця української серед інших слов'янських мов, а отже, з'являються спроби опису фонетичної і граматичної систем української мови. Погляди освіченої частини східного українства еволюціонували від тверджень про "зникаюче наріччя", "ні мертва, ні жива мова", "зникаючі залишки южноруського слова" до твердого і вже запізнілого для 60-х рр. XIX ст. переконання, що "українська мова годиться не для одних віршів, на їй і тепер можна говорити і писати про все наше... Пора, пора нам додуматися до власної літературної мови".

У Західній Україні теоретичним дослідженням став на заваді авторитет слов'яно-руської мови, що спричинило поширення думки про зв'язок української і церковнослов'янської мови і створення спільної для обох мов граматики. Про це свідчать і самі назви: "Грамматика языка славено-русского" І. Могилицького (1823), "Grammatika Slavo-ruthena" М. Лучкая (1830). Остання – спроба синтезу старослов'янської – "матірної мови" і діалектної – "власні чуття і знання". Працю І. Вагилевича "Grammatyka języka maloruskiego w Galiki" (1845) М. Возняк назвав підручником макаронізму. Щоправда, у граматиках вкраплений опис фонетичної системи живої мови, у тому числі зроблений на вузькодіалектному матеріалі. "Треба брати мову з уст простого люду, треба вложити її в якісь постійні правила..." – писав автор праці "Grammatyka języka gyskiego" (1846) Й. Лозинський.

У наукових розвідках першої половини XIX ст. у центрі уваги опинилася одна з характерних рис української літературної мови –

варіантність початкових *в* – *у* та *і* – *й* – однаковою мірою властива як для східноукраїнського, так і для західноукраїнського варіанта. І. Вагилевич визначає це явище як загальний вияв української мови, про нього згадують у граматиках Я. Головацький, І. Жуківський, І. Могильницький, Й. Лозинський. Регулярний характер цього виду варіантності поет і фольклорист А. Метлинський пов'язує з необхідністю дотримання співмірності між кількістю голосних і приголосних звуків. Лексикограф і мовознавець П. Білецький-Носенко необхідність такого чергування пояснює характером кінцевого звука попереднього слова – для уникнення зіткнення приголосних або голосних.

До регулярних явищ, на думку мовознавців, належить і вживання протези, якій також приписують евфонізуючу роль. Серед західноукраїнських дослідників встановлення закономірностей уживання протези викликало найбільше розбіжностей. М. Лучкай навіть твердить, що протезу в жодному разі не слід схвалювати, а І. Могильницький називає слова з протетичними приголосними просторіччям, що не є загальним правилом.

Дослідники зауважують, що "русин жодного слова не починає голосною", "рідко русин в началі слова виговорує чисто, але завжди додає *в*, *г* або *й*". Й. Лозинський визначає позиційні умови вживання протези: *й* перед початковими *а*, *о*, *і*; *в* перед *о*, *у*; *г* може виступати замість протетичних *й* та *в*. Я. Головацький подає приклади всіх трьох протетичних перед *а*; *в*, *г* перед *о*; *в*, *й* перед *у*; *й* перед *е*, в іншій же праці *й*, *г* перед *а*, *є*; *в*, рідше *г* і *й* перед *о*, *у*. І. Вагилевич зазначає, що у галицькому наріччі *в* відповідає. Більшість мовознавців Західної України сходилась на тому, що на письмі протезу краще не позначати.

Діапазон варіювання прийменника-префікса *з* у першій половині XIX ст. був досить широким, але пояснення закономірностей уживання варіантів нечисленні. Так, П. Білецький-Носенко зазначає, що "протяжна" вимова цього прийменника сприяє запобіганню скупчення приголосних: замість *з мною* краще говорити *зо мною* та *ізо мною*. У західноукраїнських граматиках відповідно до місцевого матеріалу фіксується варіант *зі*.

У другій половині XIX – на початку XX ст. відмінність і спільність двох варіантів літературної мови продовжує виявлятися

на фонетичному рівні. Наукове вивчення фонетичної системи української мови у діахронному розрізі і в плані порівняння з іншими слов'янськими мовами, а також між говірковими різновидами розпочали О. О. Потебня, П. Г. Житецький, К. П. Михальчук. Докладний опис звуків, їх артикуляційно-акустичної основи містить праця В. Науменка "Обзор фонетических особенностей малорусской речи" (1889). Можливість чергування *в – у* автор пояснює тим, що у звука *у* є "Прагнення... вийти за межі голосних і зникнути в ряді приголосних звуків". Аналогічно змальовується і схема переходу *і* в *й*. Є. Тимченко серед голосних знаходить місце для *ў* – найнижчого тону і *ї* – найвищого тону. Взаємну заміну початкових *в – у* відзначали у граматиках П. Залозний і Г. Шерстюк. І. Нечуй-Левицький таке чергування визначає як правило української мови. А. Кримський аналізує історію змішування прийменників *в* та *у*.

"Словарь української мови" за редакцією Б. Грінченка (1907–1909) містить детальний опис позицій уживання варіантів прийменника *в – у – ув – уві – ві*. На його думку, *у* має вживатися: 1) між приголосними звуками; 2) після голосного перед групою приголосних; 3) після групи приголосних перед голосним. Прийменник *в* слід використовувати: 1) між двома голосними; 2) після голосного перед приголосним; 3) після приголосного перед голосним. Варіант *ув* допускається іноді після приголосного, перед голосним; *уві* може вживатися після приголосного перед групою приголосних, а *ві* після голосного перед групою приголосних.

Завдання та умови чергування *в – у* описує О. Огоновський. Заміну *у* на *в* слід робити для усунення гіатусу – після префіксів і на стику слів.

Чергування *і – й* пов'язують із характером попереднього звука. Регулярний характер цього виду варіантності підкреслюють і західноукраїнські граматики. Є. Тимченко причину виникнення паралелей *він і ти – я й ти*, як *їтиму – не йди* вбачає у відпадінні *і* після придихового *ј*: *я й (і) ти*. М. Грунський щодо відтворення варіантів *і – й* на письмі стверджує, що чергування сполучного *і – й* (після голосних звуків) має передаватися, але краще зберігати початковий *і*; з *й* тільки, наприклад, *йорданський*.

Погляди граматистів на протезу розвиваються у кількох напрямках: з одного боку – чітке відмежування ненормативного (діа-

лектного) вживання протетичних приголосних, з другого – рекомендації уникати протези. Мовознавча думка, порівняно з першою половиною XIX ст., перейшла від споглядання явища, притаманного живій мові, до пошуку нормативних меж уживання протези.

Є. Тимченко у своїй граматиці констатує наявність придиху *в*, *г*, *й*, все ще перераховуючи в одному ряді випадки нормативного і діалектного вживання протези. В. Науменко чітко розмежує нормативне і позанормативне використання протези, зазначаючи, зокрема, що протеза *й* має вузьке коло поширення і є говірковою рисою. Щодо конкретних слів П. Залозний радить не вживати приставних *в* та *г* у ряді слів: *око*, *озеро*, *індик*, і навіть *ухо*, *огонь*; разом із тим він вважає нормою *вуси*, *гострий*, *горіх* тощо. О. Огоньський, навпаки, *вогонь* і *гострий* подає як слова, що можуть мати варіанти. Красномовним свідченням неусталеності норми є думка, що використання протези на письмі – це дрібниці і "коли в них (цих питаннях) не буде на разі згоди, не пошкодить загальному лицю нашої мови".

На терені Східної України у поглядах на варіантність *від* – *од* було представлено три течії. Мовознавці й літератори у своїй більшості виступали за паралелізм. А. Діброва допускає паралельність обігу обох варіантів і полемізує з тими, хто вважає *од* російським або польським. Категорично проти варіанта *від* ... виступав І. Нечуй-Левицький.

Варіантність *від* – *од* розглядалася й під кутом зору евфонії, адже в другій половині XIX ст. намітилася тенденція при виборі варіанта зважати на фонетичне оточення. З одного боку, враховувався звук попереднього слова (*від* після голосного), з другого – взагалі сусідство звуків.

Письменник В. Самійленко вважав, що *від* може заступати *од*, але не навпаки. Тільки для уникнення повтору звукосполучення *від* така заміна можлива.

Наявність у мові кількох варіантів прийменника-префікса *з* – *із*, *зо*, *зі* фіксують східноукраїнські і західноукраїнські граматики. І. Нечуй-Левицький і в цьому питанні займав особливу позицію, доводячи, що *зі* – говірковий варіант, замість якого в літературній мові слід послідовно вживати *зо*; *зі* допускається тільки як префікс перед початковим кореневим *й* і може чергуватися з *ізі* після кінце-

вого приголосного попереднього слова. Вимогами евфонії пояснює варіювання *з – із* В. Науменко.

Таким чином, регулярна фонетична варіантність слів – прийменниково-префіксальних *в – у, від – од, з – із – зі (зо)*, початкових *і – ї*, наявності/відсутності протези – з перших етапів формування нової української літературної мови розглядалась як загальна риса обох варіантів української мови. До початку ХХ ст. конкретизуються загальні правила вживання слів з початковими *в – у* та *і – ї*. Гетерогенність варіантів з протетичними приголосними, варіантів *від – од, зі – зо* спричинила суб'єктивність у поглядах, проте до кінця розглянутого періоду поступово окреслюються нормативні межі фонетичної варіантності.

В. В. Лобода

З історичних коментарів до шкільного курсу фонетики

Протягом багатьох сторіч у фонетичних системах сучасних мов відбувалися складні процеси, що поступово змінювали якість звуків і їх сполучень, а це зумовлювало зміну фонетичної системи в цілому.

Фонетична система української мови сформувалася на основі звукової системи давньоруської мови, яка зберігала фонетичні елементи мови спільнослов'янського періоду. Ці елементи в порівнянні з іншими дають можливість простежити за тими фонетичними процесами, що стали причиною змін і зумовили зникнення одних фонетичних ознак внаслідок закономірного переходу їх в інші. У процесі різних змін утворювалися історичні варіанти звуків. Наприклад, *а* виник з дослов'янських *ā* і *ō*; із спільнослов'янського дифтонга *tē*, позначуваного буквою *ѣ* і утвореного з дослов'янського *ē*; після шиплячих та *j*; із носового *ę*; з етимологічного *o* перед наголошеним складом з *a*. Свої історичні відповідники мають усі голосні й приголосні звуки української мови. Зрозуміло, залежно від походження кожен звук проявляється у тих чи інших фонетичних умовах по-різному, нерідко чергуючись то з одним, то з іншим своїм відповідником. Нижче розглядаємо деякі зміни звуків і звукосполучень у зв'язку з походженням і розвитком голосних та приголосних української мови.

§ 1. Чим пояснюється чергування голосного *o* з *a*?

Голосні *o* та *a* в слов'янських мовах – звуки давні, вони вживалися ще в спільнослов'янській мові, відповідають індоєвропейським *o* та *a*. Але в індоєвропейських мовах *o* та *a* бувають довгими й короткими, в різних граматичних формах слова можуть чергуватися якісно (при збереженні довготи): *ō* – *ã*, *ō* – *ā* і кількісно (при однаковій якості): *ō* – *ō̃*, *ā* – *ã*. У спільнослов'янській мові *a* міг бути довгим, тому що він утворювався з дослов'янських *ā* і *ō*; голосний *o* був тільки коротким і утворився з дослов'янських *ō* і *ã*. Часокількісне чергування у зв'язку з цим утратилося; збереглося лише якісне чергування, що виступає в сучасній мові у дієслівних коренях: *ломити* – *ламати*, *кроїти* – *краяти*, *котити* – *катати*. В таких випадках вживання голосного зумовлене значенням дієслова (тривалість, повторюваність дії). Дієслова з чергуванням *o* – *a* труднощів у вимові й написанні не викликають.

В іншій групі слів вживання *o* чи *a* не послідовне, конкретними правилами вимови і написання не закріплюється. Справді, чому в слові *гарячий* вимовляється і пишеться *a*, коли в твірному слові *горіти* вимовляється і пишеться *o*? Слід зазначити, що це фонетичне явище в лінгвістичній науці повністю не з'ясоване, оскільки в мові ще не проявляється послідовно; найчастіше *o* змінюється на *a* асимілятивно (асиміляція – уподібнення) перед складом з наголошеним *a*: *гарячий*, *кажань*, *гарáзд*, *багáтий*, *качáн*, *халя́ва* (з давньоруської *горячь*, *кожань*, *гораздь*, *богать*, *кочань*, *холява*). Але ж у словах *лопáта*, *товáр* та інших другий склад містить наголошений звук *a*, проте в першому складі вимовляється й пишеться *o*. Часто вимовляють *a* в словах *монастир*, *салдат*, *паганій*, однак така мова ненормативна. З усього сказаного можна зробити висновки:

1. Давній *o* в українській мові в ряді слів змінюється у вимові перед складом з наголошеним *a* (і в похідних від цих слів утвореннях) на вторинний *a*; ця вимовна зміна закріплена сучасною орфографією: *багáтий* – *багатир* – *багатіти* – *багатенько*, *гарячий* – *гаряче* – *гарячкувати*, *качан* – *качани* і т.ін.

2. У словах (їх потрібно запам'ятати): *гончар*, *лопáта*, *монастир*, *поганій*, *ропа*, *солдат*, *товар* і *богатир* (у значенні "велепень", "герой" з давньотюркського **bagatur* – сміливий, герой) вимовляється і пишеться *o*. (Значком * позначуємо відновлене за

відомими фонетичними законами слово, що пам'ятками не засвідчується, але могло існувати).

§ 2. Що спричиняє чергування кореневого *a* з приголосними *m*, *n* та звукосполученнями *en*, *in*, *im*?

Голосний *a* чергується в коренях слов'янських слів з *m*, *n*, звукосполученнями *en*, *in*, *im*, наприклад: *початок* – *почин*, *почну*; *жати* – *жну* тощо. Переходити в ці звуки й звукосполучення *a* не може. І ось чому. В дослов'янський період існували дифтонги (двозвуки) типу "голосний переднього (заднього) ряду + носовий приголосний *m* або *n*". У зв'язку з дією закону відкритого складу (кожен склад повинен закінчуватися голосним) у спільнослов'янській мові дифтонги не збереглися, але й не зникли безслідно. У позиції перед голосним дифтонги, наприклад *en*, *in*, *yn*, розпалися: голосний залишився в давньому складі, роблячи його відкритим, а носовий приголосний почав прикривати наступний склад: **сѣм-ѣн-а* → *сѣ-ме-на*, **ім-ѣн-а* → *і-ме-на*, **плед-мѣн-а* → *пле-ме-на*. Такі звукосполучення збереглися з деякими фонетичними змінами і в інших слов'янських мовах. Якщо ж після дифтонга в слові йшов приголосний звук або дифтонг стояв у кінці слова, то за дією закону відкритого складу він монофтонгізувався (став однозвуком), перейшовши в носовий голосний: дифтонг "голосний переднього ряду (*e*, *ь*, *i*) + носовий (*m*, *n*)" змінився в носовий *e* (граф. *ѣ*, в старослов'янській графіці *Ѧ* – "юс малий"): **мѣн-та* → *мета*; дифтонг "голосний заднього ряду (*o*, *y*, *ы*, *a*) + носовий приголосний (*m*, *n*)" – у носовий *o* (граф. *ѡ*, старослов'ян. *Ѡ* – "юс великий"): **ѡм-ѡъ* → *ѡръ*, **рѡн-ка* → *ръка*.

У неслов'янських мовах, де закон відкритого складу не діяв, носові голосні не утворювалися, а дифтонги вживаються досі: з лат. *mentol* – укр. м'ята, нім. *Gans* – укр. гусак, рос. *гусь*; *пентод* – радіолампа з п'ятьма електродами, *пентагон* – п'ятикутник. Носові голосні в слов'янських мовах, крім польської і кашубської, не збереглися: до середини X ст. *ę* змінився на *a*, а *o* – на *y*. Правда, в окремих (північноукраїнських) діалектах ненаголошений *ę* перейшов у чистий *e*: *десеть*, *ходить* (зам. *ходять*), *память*, *колодезь* і под.

Отже, на основі сказаного приходимо до висновку про історичне чергування *a*, утвореного з *ę* (походить з *ѣн*, *ѡн*, *ѣн*; *ѣм*, *ѡм*,

б̄м), з *ин, им* (утвореними з *ін, ім*), *ен, ем* та *н, м* (з дифтонгів б̄н, б̄м). Приклади: у слові *в̄з-б̄м-ті спочатку відбувся перехід дифтонга (перед приголосним) у монофтонг і перерозподіл морфем: *в̄з-з̄е-ті, пізніше деналізація (перехід носового в чистий голосний): *взя-ти*, укр. *взя-ти* (фонет. *ўзати^е*) з коренем *-а-*.

З іншого однокореневого слова *в̄з-б̄м-б̄н у процесі змін (розпад дифтонга б̄-м, монофтонгізація дифтонга *он – о* та перерозподіл морфем: *в̄з-з̄ь-мр, деналізація *о* в *у* і занепад редукованого) виникло сучасне українське слово *візьму* з коренем *-м-*.

Подібно утворилися чергування у словах *жати* (із *ж̄б̄мті) – *жму* (із *ж̄б̄мб̄н) – чергування *а – м* у корені; *жати* (із *ж̄б̄нті) – *жну* (із *ж̄б̄нон) – *ужинок* (із *уж̄н̄цьк̄) – чергування *а – н – ин* у корені та ін.

Чергування *а* (сучасне закінчення) – *ен* (суфікс) простежується в некореневих морфемах групи іменників сучасної четвертої відміни: *ім'я – імені – іменем (ім'ям)*, *плем'я – племена – племені* та ін. Основотворчий суфікс *-ен-* у словах цього типу ще дослов'янський, раніше виступав і в називному відмінку: *л̄м̄н, *пл̄едм̄н, *с̄ем̄н. Вживаючись у кінці слова і закриваючи склад, дифтонг-суфікс *-ен-* через монофтонгізацію в *є* та деналізацію змінився на сучасний *а*, що відноситься тепер до закінчення. У позиції перед голосним (у всіх непрямих відмінках) давній суфікс збережений, а це зумовлює чергування *ен – а*.

§ 3. Чому перед *я* (з **є*) не завжди ставиться апостроф?

Перехід *є* в *а* в українській мові викликав ствердіння попереднього губного приголосного, а це в свою чергу зумовило появу епентетичного (вставного) *ј* після *б, п, в, м*, які раніше пом'якшувалися звуком *є*. Ця зміна спричинила розщеплення артикуляції м'якого приголосного й утворення артикуляції двох звуків – твердого губного та епентетичного *ј*: *п'єть → п'ат' → пјат'*, *м'єсо → м'асо → мјасо* і под. Таким чином виникла роздільна вимова губного приголосного і нового *а*, яка в українській графіці передається апострофом: *п'ять, м'ясо, в'язати*.

Коли перед губним стояв ще один приголосний, то він асимілятивно пом'якшувався: *св'єто → св'єто*. Після переходу *є* в *а* приголосний *в'* не зміг ствердіти, бо цьому не сприяв

м'який *с'*, а отже, розщеплення артикуляції в такій позиції не було, не з'явилася роздільна вимова, а тому й апостроф не ставиться: *с'в'ато* (граф. *свято*). Коли ж перед губним стояв *р*, то зміна відбувалася в повному обсягу, оскільки *р* в українській мові рано ствердів і не заважав ствердінню губного: *вѣрбе* → *верб'я*. Подібна ситуація складалася і тоді, коли перед губним був префіксальний приголосний; у таких випадках приголосний префікса не вимовлявся злито з пом'якшеним губним і асимілятивно не пом'якшувався ним, бо між префіксальним і губним стояв редукований голосний: *сѣв'ѣзати* → *зѣзати* (граф. *зв'язати*).

§ 4. Як сформувалося чергування *о* та *е* з *і*? Чергування голосних *о* та *е* з *і* становить одну з характерних рис української фонетики, яка проявляється досить послідовно як при словозміні, так і при словотворенні майже всіх розрядів слів. Воно пов'язане з історичною зміною, що розпочалася в давньоруській, а завершилася в староукраїнській мові. Цю зміну зумовив занепад редукованих *ъ* та *ь*.

Причинами зміни виступають такі фонетичні фактори. Етимологічні голосні *о* та *е* були звуками короткими на відміну від довгих *а*, *ы*, *и*, *у*, *іѣ*. Після занепаду редукованого в наступному складі й новоутвореному закритому складі голосний подовжувався. Наприклад: *столь* → *стѡл*, *семь* → *сѣм'ь*.

Довгі голосні прийняли подовження, і це не вплинуло на їх якість. Наприклад: *сынѣ* → *сын* → *син*; *самѣ* → *сѣм* → *сам*. Подовжений *о*, очевидно, вимовлявся як два звуки (так, наприклад, у давніх пам'ятках зрідка писалося "воотця"). У групі *ѡо* відбувалися дисимілятивні (*ѡо* → *ѡо*; звук *у* виникав, бо він артикуляційно найближчий до *о* і вимовлявся як довгий) й асимілятивні процеси (*ѡо* міг змінитися на *уу*, а після стягнення – на монофтонг *у*, вживання якого простежується в деяких північноукраїнських діалектах: *вул*, *вун*, *кунь*). У цих же діалектах у закритому складі на місці етимологічного *о* виступають перехідні дифтонги *ѡо*, *уи*, *уѣ*, *уі*: *вѡоз*, *вѣез*, *вѡиз*, *вѡиз*; *дѡур*, *дѡур*, *дѡур* чи монофтонги *у*, *и*: *дѡур*, *дѡур*. У тих говірках, на ґрунті яких сформувалася українська літературна мова, в перехідному дифтонзі *ѡі* відбувалися асиміляція та стягнення, внаслідок чого утворився новий

голосний *i*, перед яким приголосний пом'якшувався: *в'із*, *дв'ір*, *в'іл* тощо.

Таким чином, етимологічний *o* в новоутвореному закритому складі подовжився, а подовжений *o* внаслідок асимілятивно-дисимілятивних змін перейшов у монофтонг *i* (в діалектах наявні фонетичні відповідники – дифтонги \widehat{uo} , \widehat{ui} , \widehat{ue} , \widehat{ui} чи монофтонги *у*, *и*).

А якщо в наступному складі не було слабкого редукованого? У таких випадках давній *o* не змінювався, лишаючись у своїй давній якості навіть тоді, коли утворився закритий склад. Порівняймо слова *старості* і *старістю*, *мудрості* і *мудрістю*. У формах родового відмінка в передостанньому закритому складі вживається давній *o*, бо в наступному складі не було редукованого в слабкій позиції: *старости*, *мудрости*; у формах орудного відмінка йому відповідає звук *i*, що утворився наведеним вище шляхом із давньоруських форм *старостью*, *мудростью*. Отже, чергування *o* – *i* є результатом збереження етимологічного *o* у відкритому складі (зрідка також у закритому складі, якщо в дальшому не було слабкого редукованого) і закономірної зміни його в новоутвореному закритому складі на звук *i*. У північноукраїнських говірках зберігаються перехідні дифтонги та фонетично утворені з них монофтонги.

Такі ж причини й переходу етимологічного *e* в новий *i*. Як свідчать діалектні відповідники давнього *e* й нового *i*, перехід мав два шляхи: або через дифтонг \widehat{ie} , або ж через лабіалізацію $e \rightarrow \widehat{o}$, а потім через стадію дифтонгів \widehat{uo} , \widehat{ui} , \widehat{ui} (як і при переході *o* в *i*). Шлях переходу давнього подовженого *e* в новоутвореному складі залежав від вимови приголосного, що закривав склад, а вона – від того, який редукований занепадав. Якщо занепадав $\widehat{ь}$, то приголосний був м'яким; м'якість приголосного не сприяла лабіалізації, а тому подовжений *e* зазнав дисиміляційної зміни: $\widehat{ee} - \widehat{te}$, а дифтонг \widehat{te} монофтонгізувався в новий український *i*: *кам'єн'ь* → *кам'єн'* → *кам'їєн'* → *кам'їн'*; *п'єч'ь* → *п'єч'* → *п'їєч'* → *п'ич* і под.

Якщо занепадав $\widehat{ь}$, а отже, приголосний після *e* був твердий, не було перешкод лабіалізації $e \rightarrow \widehat{o}$. Новий \widehat{o} , що був подовженим, перейшов вище описаним шляхом в *i*. Перехідні дифтонги

збережені у північних говірках української мови: н'у́дс, н'у́йс, н'у́іс (ніс).

§ 5. Чому в словах типу *сон, день, вогонь* в закритих складах виступають *о, е*?

Як уже пояснювалося в § 4, чергуються з *і* кореневі, суфіксальні, префіксальні *о* та *е*, але такі, що є давніми (етимологічними). Крім етимологічних, в українській мові вживаються нові (вторинні, секундарні) голосні *о, е*. Вони утворилися у XII–XIII ст. внаслідок вокалізації (переходу в голосні повного творення) редукованих *ъ, ь* у сильній позиції. Вторинні (секундарні) *о* та *е* в закритому складі не дифтонгізувалися (завдяки подовженню вони почали вимовлятися, як *о* та *е*), а отже, не переходили в *і*.

Голосні *о* та *е*, що утворилися з колишніх сильних редукованих, ще називають випадними. Ця назва пов'язується з тим, що при зміні слова *о* чи *е* або зберігається, або зникає (випадає): *сон* – *сну, сном, сні*; *день* – *дні, днями* і под. Випадання відбулося тоді, коли редукований стояв у слабкій позиції, що чергувалася із сильною в іншій формі: *дънь* – *дъньмь, сънь* – *съна*.

Крім випадних, не чергуються з *і* так звані вставні *о, е*. Можна визначити дві основні групи таких звуків.

I. Вставні *о, е* в повноголосних сполученнях *оро, оло, ере*, що утворилися в спільносхіднослов'янській мові через невласливість їй складотворчості *р, л*. Складотворчість з'явилася ще в спільнослов'янський період: дослов'янські дифтонги *ѡр, ѡл, ѣр, ѣл* між приголосними в зв'язку з дією закону відкритого складу розпалися на два компоненти. Голосний разом з попереднім приголосним утворював один склад, а *р, л* самі стали складотворчими: **бѡл-то* → **бо-лѣ-то*, **дѣр-во* → **де-рѣ-во*. Після плавного розвинувся артикуляційно подібний до попереднього короткий голосний, який пізніше вокалізувався: **дерво* → *дєрво* → *дєрево*, **болто* → *болѣто* → *болото*. Нові *о, е* в повноголоссі не переходять в *і*: *горох, голос, серед* тощо. Виняток становлять звукосполучення *-орі-, -олі-, -єрі-* (з *і* на місці *о, е*):

1) в іменниках жіночого роду родового відмінка множини і похідних утвореннях від них із значенням зменшеності:

борода – *борід*, *борідка*; *корова* – *корів*, *корівка*; *голова* – *голів*, *голівка*, *голівонька*; *береза* – *беріз*, *берізка*; *череда* – *черід*, *черідка* і под.;

2) в деяких іменниках середнього роду в родовому відмінку множини та в похідних утвореннях від них із значенням зменшеності: *болото* – *боліт*, *болітце*; *ворота* – *воріт*, *ворітця*; *долото* – *доліт*, *долітце* поряд із закономірними: *джерело* – *джерел*, *джерельце*; *дерево* – *дерев*, *деревице*;

3) в іменниках середнього роду на *-а* (граф. *-я*): *підборіддя*, *підворіття*, *роздоріжжя* при закономірних: *лівобережжя*, *правобережжя*; на *-я*: *безголів'я*, *поголів'я* при закономірних: *безголосся*, *повноголосся*;

4) в дієсловах минулого часу чоловічого роду групи дієслів, а також у похідних від них дієприслівниках: *зберіг* – *зберігши*, *стеріг* – *стерігши*, *волік* – *волікиши* поряд із закономірними: *боров*, *колов*, *молов*, *полов*, *поров* і под. II. Вставні *о* та *е*, що утворилися в давньоруській мові внаслідок занепаду редукованих у кінці слова після звукосполучення "приголосний + сонорний *р, л, м, н*". Якщо перед сонорним стояв *г, к, х*, то між ним і сонорним з'явився вставний *о*: *огнь* → *вогонь*, *вихрь* → *вихор*; після інших приголосних виникав *е* (зрідка *о*): *земль* → *земель*, *сестрь* → *сестер*, *журавль* → *журавель*, *соснь* → *сосен* і *сосон*, *пѣснь* → *пісень*. Про інші випадки порушення чергування, зокрема вживання *о* та *е* в закритих складах, зумовлені наголошенням, словотворенням, морфемною будовою тощо, див. "Довідник з українського правопису" А. А. Бурячка, Л. С. Паламарчука, В. М. Русанівського, Н. І. Тоцької (К., "Радянська школа", 1973, § 13, стор. 13–15).

§ 6. У яких випадках *і* не чергується з *о* та *е*?

Передусім треба зазначити, що український голосний *і*, як правило, новий. Про утворення його з давніх *о* та *е* вже говорилося в § 5.

Крім того, *і* утворився з давньоруського дифтонга *іѣ* (він позначався буквою *ѣ* – "ять", що зумовило назву "ї ятевого походження"). Такий *і* вживається в будь-якій позиції: в наголошеному і ненаголошеному, відкритому і закритому складах: *дід* – *діди*, *ліс* – *лісу* – *лісівник*. У російській мові йому

відповідає *e*: *дед, лес – лесничий*. Отже, не чергується з *o* та *e* і "ятевого" походження. Може не чергуватися з *o* чи *e* голосний *i*, що утворився з етимологічних *o, e*. Це трапляється тоді, коли у відкритому складі, де повинен бути давній голосний, за аналогією до всіх інших відмінків вживається також *i*.

Приклади:

1. У формах однини та множини слова *вікно* (*вікна, вікну, вікно, вікном, вікні; вікна, вікон, вікнам, вікна, вікнами, вікнах*) в корені відкритий склад виступає один раз – *вікон*. Це утворення виникло з давньоруського *окънь*, що пізніше зазнало занепаду слабкого (в кінці слова) і вокалізації сильного редукованого (перед складом із слабким *ъ*), а отже, фонетично могла утворитися форма *окон*. Підстав для переходу початкового давнього *o* в *i* не було, оскільки відсутні необхідні для цього передумови (про що йшлося вище, див. § 4). Тому вважаємо, що сучасна форма *вікон* утворена фонетично (занепад і вокалізація редукованих) і за аналогією до всіх інших форм слова із закономірним *i* в закритому складі.

2. Слова типу *кінець, кілок, рівень, стілець, візок, верхівець, дзвінок, червінець* мають *i* у відкритому складі в початковій формі. Тут *i* вживається за аналогією до форм називного відмінка множини та всіх непрямих відмінків, у яких виступає закритий склад із закономірним новим *i*.

3. У здрібнілих назвах іменників типу *кізонька, ніженька, місточок, дзвіночок* і вживається за аналогією до твірних слів із закономірним *i* у закритих складах (*кізка, ніжка, міст, дзвін*). Не чергується з *o, e* початковий голосний *i*, що вживається на місці давньоруського *i* (граф. *и, і*); *іній, інколи, іноді*, а також новий протетичний: *іржа* (із *ръжа*), *імла* (із *мьгла*).

§ 7. Чому в словах типу *краєчок, кружечок, книжечок* після шиплячих та *j* вживаються *e* або *o*?

Після шиплячих *ж, ч, ш, дж* та *j* в українській мові виступають голосні *e* та *o*. Але вживання голосного залежить від характеру наступного приголосного. До уваги ж береться не сучасна, а давньоруська вимова останнього. Інакше кажучи, вживання голосного залежить від фонетико-історичних умов.

У давньоруській мові шиплячі та *j* були завжди м'якими, тому після них вживались тільки голосні переднього ряду *e*, *ь*, *i* (граф. *и*), *ѣ*. Якщо не було цих умов, то шиплячі в корені слова були відсутні. Правда, в цей період уже розпочався процес лабіалізації (перехід *e* в *o*, *ь* в *ѣ*) після шиплячих, як і після інших приголосних, перед наступним твердим приголосним. Лабіалізація *e* → *o* відбувалася під наголосом, результатів її зазнали всі сучасні східнослов'янські мови: рос. *жёлудь*, *чёрный*, *шёлк*; укр. *жолудь*, *чорний*, *шовк*; білор. *жолудзь*, *чорны*, *шоўк*. У тих діалектах давньоруської мови, на основі яких сформувалася українська мова, межі лабіалізації розширилися: *e* після шиплячого та *j* змінювався на *o* перед твердим приголосним незалежно від місця наголосу. Приголосні були твердими тоді, коли після них стояли *a*, *o*, *y*, *ы*, *ѣ*: *пъшено* → *пишоно*, *четыри* → *чотири*, *ѣго* → *його*. Шиплячі перед новим *o* стверділи. Якщо після наступного приголосного стояв пом'якшений приголосний, тобто такий, після якого вживався *e*, *ь*, *i* (граф. *и*), *ѣ*, то лабіалізація не відбувалася: *пъшениця* → *пишениця*, *четыверо* → *четверо*.

Внаслідок того, що в одних словах відбулася лабіалізація, а в інших – ні, створилося історичне чергування *e* з *o*, в якому давнішим виступає голосний *e*. Це чергування успадковане сучасною українською мовою і, хоч фонетичні умови змінилися (зник *ь*, а приголосний, що стояв перед ним, міг ствердіти; голосний *e* давній і утворений із сильного *ь* втратив здатність пом'якшувати попередній приголосний; давньоруський *i* перейшов в український *и*, після якого приголосні стверділи), проявляється загалом послідовно: шести (з ш'ес'т'і) – шостий (з ш'ест'и), вечеря – вчора і под. У словах *красчок*, *кружечок*, *книжечок* *o* в останньому складі після *ч* закономірний, утворений шляхом лабіалізації нового *e*, що виник з *ь* перед твердим *к* (після нього стояв *ѣ*): *краєчькъ* → *краечек* → *красчок*, *кружечькъ* → *кружечек* → *кружечок*, *књижьчькъ* → *книжечек*. У передостанньому складі після *ж* і *ј* давній *e* зберігається, бо в період зміни наступний приголосний (*ч*) був м'яким (таке пояснення стосується всіх слів із суфіксами *-ечок*, *-ечк*: *лісчка*, *річечка*; *мішечок*, *вічечко*). Закономірна зміна *e* → *o* після ши-

плячих та *j* у сучасній українській мові часто порушується з різних причин, найчастіше внаслідок морфологічної аналогії до слів одного граматичного значення, але таких, у яких немає умов для зміни.

1. Голосний *o* виступає на місці закономірного *e* після шиплячих та *j*:

а) в групі іменників III відміни із суфіксом *-ість* у родовому відмінку типу *свіжості, меншості, безкрайості* тощо (тут діє аналогія до таких іменників, у яких немає шиплячого або *j*: *добрості, юності*);

б) у групі іменників у формі давального й місцевого відмінків перед закінченням *-і*, що пом'якшує кінцевий приголосний основи (за аналогією до форм інших відмінків, у яких дальший приголосний не пом'якшується): *бджолі, щоці, (на) чолі, (у) пшоні, (на) вечорі*, бо: *бджола, бджоли, бджолою, бджолами, бджолам* і т.ін.;

в) у групі прикметників, числівників і займенників прикметникового типу жіночого роду в закінченнях родового та орудного відмінків: *гарячої – гарячою, першої – першою, нашої – нашою* (в таких випадках *o* після шиплячого перед постійно м'яким *j* вживається за аналогією до більшості однотипних слів без шиплячого перед закінченням *-ої, -ою*: *молодої – молодою, другої – другою, такої – такою* і под.); г) в окремих інфінітивах на *-ити* та словах, утворених від них: *вечоріти – вечоріє, чорніти – чорніє, чорнило, чорниці* (за аналогією до однокорених від твірних основ із закономірним *o*: *вечора, чорний*).

2. Голосний *e* замість потрібного фонетичного *o* вживається:

а) у групі дієслів I дієвідміни в інфінітиві, формах 1-ї особи однини й множини, 3-ї особи однини: *жену – женемо – женуть, шептати – шепчу – шепчемо – шепчуть, знаю – знаємо – знають, пишу – пишемо – пишуть* (за аналогією до форм другої особи однини та множини);

б) у пасивних дієприкметниках перед суфіксом *-ен(ий)*: зношений, озброшений (за аналогією до дієприкметників без шиплячого перед суфіксом: *зроблений, варений* і под.) та безособових формах на *-ено* (колишніх дієприкметниках): *збільшено*,

присвячено як зроблено, варено); в) у суфіксах *-енк(о)*, *-енн(ий)*, *-езн(ий)*: Шевченко, Сергієнко; височенний; глибочезний;

г) словах, запозичених з інших мов після закономірної зміни: *чек*, *шеф*, *жест*;

д) в окремих словах (так вони вимовляються традиційно): *кочерга*, *ковчег*, *черга*, *червоний*, *шепотіти*, *чепурний* і под.

§ 8. У яких випадках *о* чергується з *и*?

В українській мові є група слів, якій властиве чергування *о* з *и* у звукосполученнях *ри*, *ли* – *ро*, *ло*. Воно є історичним, пов'язаним з історією редукованих після плавних *р* та *л*: якщо в позиції перед плавними редуковані були постійно сильними і вокалізувалися в *о*, *е*, то в позиції після плавних редуковані могли бути то в сильній, то в слабкій позиції (чергування позицій залежно від наголосу і характеру голосного в наступному складі). Так, у формах *крѣвь*, *рѣвь* голосний *ѣ* після *р* був у сильній позиції (перед складом із слабким *ѣ*), у формах *крѣви*, *брѣва* – у слабкій (перед складом з голосним повного творення). У сильній позиції, як і після інших приголосних, сильний *ѣ* вокалізувався: *кров*, *бров* (сучасна аналогічна форма родового відмінка – *брів*). У слабкій позиції відбулася редукція *ѣ*, а сонорний перед приголосним став складотворчим: *брѣва*, *крѣви*. Через невластивість складотворчості діалектам, що лягли в основу української мови, після плавного (діалектно й перед плавним) розвинувся голосний *ы*, що перейшов у *и*. Редукований переднього ряду відповідно або переходив у *е* (*слѣзь* → *слѣз* → *сл'оз* → *сліз*), або занепадав, а після плавного розвивався голосний *і* (граф. *и*), що також перейшов в український *и*.

Така зміна відбувалася закономірно, вона засвідчена пам'ятками з XIII–XIV ст. Однак в окремих випадках за аналогією до інших форм відбувається вирівнювання звукового складу кореня; тому замість *о* чи *е* в слові може виступати *и*, чи, навпаки, *о* або *е* виступає на місці сподіваного *и*. Так, з давньоруської форми *блъскъ* повинна б розвинулася форма *блеск*, проте в українській мові вживається слово *блиск* (за аналогією до *блищати* – з *блъщати* → *блщати*). У родовому відмінку слово *кров* повинне було б мати форму *криві*, але за

аналогією до називного відмінка вживається *крові*. За аналогією вживається *и* у словах *чорнобривий, чорнобривець* (фонетично повинна бути форма *чорнобровий, чорнобровець*, оскільки редукований *ь* був під наголосом; ці форми зустрічаються в діалектах української мови). Очевидно, складне слово утворене тоді, коли вже сформувався засвідчене пам'ятками слово *брива* (*и* в ньому закономірний), корінь якого використаний у новотворі.

§ 9. Що таке протетичні й епентетичні звуки? Яка між ними різниця?

Терміни *протетичний* і *епентетичний* похідні: від назв *протеза* (приєднання – "надставка" – додаткового звука на початку слова для полегшення вимови) та *епентеза* (виникнення під впливом певних фонетичних умов звука, якого немає в первинному звучанні слова). Отже, обидва явища означають виникнення в слові нового звука для полегшення вимови. Відмінність між ними полягає в тому, що ці звуки з'являються в різних фонетичних умовах: протетичні – на початку, а епентетичні – в середині слова.

Тенденція до появи таких звуків у слов'янських мовах виникла дуже давно. Епентетичні та протетичні звуки широко представлені і в сучасній українській літературній мові.

Протетичними в українській мові виступають:

1. Голосний *і*, що розвинувся в українській мові перед початковим *р, л, м*, якщо після приголосного занепав слабкий редукований: *іржа (ръжа), іржати (ръжати), імла (мъгла)*. В діалектах протетичний *і* виступає ширше: *ірвати, ілле, ільняний, імчати, Ільвів, Іржищів* та ін.

2. Приголосні:

а) *ј*, що розвинувся ще в спільнослов'янський період перед *а, е: є, яблуко, ягня*. У деяких говорах, головним чином північного наріччя, *ј* виступає і перед *у (јулиця), і (јіволга), о (јовраг)*;

б) *в*, що вживається перед початковим *у: вухо, вулиця, вузький, вус, вухо* та перед *і*, що розвинувся з *о (в з'явився тоді, коли о перейшов у дифтонг з першим компонентом у: ѵо, ѵі, ѵи): вісь, він, вітчизна, вівця* і под. Якщо переходу *о* в *і* не було, то протетичний *в* не з'являється; в таких умовах він міг виникнути тільки за

аналогією (в займенниках *воно, вона, вони* – як у слові *він*; в іменнику *вогонь*);

в) *г*, що вживається перед голосними *о* та *а*, розвинувся в словах: *гарба, гарбуз, Ганна, гострий, горіх*.

Епентетичними звуками виступають:

1. Голосні – так звані вставні *о* та *е* (про них говорилося в § 5), а також вставний *и* у сполученнях *ри, ли* (див. § 8).

2. Приголосні:

а) *л'*, що виник на місці *ј* у сполученні "губний плюс *ј*" ще в спільнослов'янський (в корені слова, наприклад: *блюдо* ← **бјудо*) та спільносхіднослов'янський періоди (на межі кореня і суфікса: *крапля, земля*). У сучасній мові найбільш поширеним є вживання епентетичного *л'* у дієслівних формах 1-ї особи однини та 3-ї особи множини: *губиш* – *гублю* – *гублять, топши* – *топлю* – *топлять, ловиш* – *ловлю* – *ловлять, графши* – *графлю* – *графлять*;

б) *в* при творенні дієприкметників минулого часу від інфінітивних основ на голосний за допомогою суфікса *-ьш-* (сучасні дієприслівники минулого часу): *сьби+ьши* → *зби(в)ши, чита(в)ши, полюби(в)ши* і под. У таких випадках на межі твірної основи і суфікса відбувався збіг голосних, не властивий слов'янським мовам; уникнути цього збігу можна було тільки завдяки появі епентетичного *в* (розвивався звук *в*, а не інший приголосний, бо далі йшов редукований заднього ряду), що роз'єднував голосні. Коли ж твірна основа закінчувалася приголосним, збігу голосних не було, отже, не було й потреби в епентетичному *в*: *нісиш, привізиш*;

в) *ј*, що з'являється здебільшого в іншомовних словах із сполученнями *іа, уа*: Інді(*ј*)а, філі(*ј*)а, Гену(*ј*)а – граф. *Індія, філія, Генуя*.

§ 10. Чому шиплячі *ж, ч, ш, дж* чергуються з різними звуками?

Шиплячі приголосні у слов'янських мовах нові. Вони утворилися в різних фонетичних умовах на основі різних звуків та звукових комплексів, що й спричиняє чергування їх з історичними відповідниками; при цьому сучасні умови на чергування не впливають.

Шиплячий *ш* творився різними способами;

а) *ш*, утворений із *х* за умовами першої палаталізації. Термін "перша палаталізація" означає перехід задньоязикових у шиплячі

перед голосними переднього ряду (*e, ь, i, e, ъ*) спільнослов'янської мови: *сухъ – сушити, страхъ – страшно*. Хоч пізніше голосні переднього ряду змінилися (занепав або вокалізувався *ь*; голосний *e* втратив здатність пом'якшувати попередній приголосний; *ę* перейшов в *a*; давньоруський *i* змінився на український *и*), у словах слов'янського походження при словозміні і словотворенні задньоязикових *x* переходить за зразком першої палаталізації у *ш*: *grix – гришний* (бо *grъшьньши*), *дух – душити* (бо *душити*);

б) *ш*, що утворився із сполучення *xj* шляхом пом'якшення задньоязикового (*x'j*), пересування артикуляції *x'* вперед, на місце творення м'якого *ш'* (*ш'j*), повної прогресивної асиміляції (*ш'ш'*), стягнення (*ш'*) і ствердіння (*ш*). Сполучення *xj* виникало при словотворенні чи формотворенні внаслідок поєднання кінцевого *x* твірної основи і початкового *j* суфікса: **сух+ja → суш'а → суша*; **сух+jр → суш'у → сушу*; *колих+jр → колиш'у → колишу*. Таким чином, створилося чергування, подібне до чергування *ш*, описаного в п. "а";

в) *ш*, що виник із сполучення *cj* шляхом пом'якшення передньоязикового (*c'j*), пересування вимови пом'якшеного *c'* назад, на місце творення м'якого шиплячого (*ш'j*), повної прогресивної асиміляції (*ш'ш'*), стягнення подовженого асимілятивно шиплячого (*ш'*) і його ствердіння. Коли ж після *c* не було *j* (ним починалися іменні й дієслівні суфікси), зубний залишався без зміни. Отже, коли зубний зазнавав зміни, виникало чергування *c – ш*: *носити – ношу* (з **носjр*) – *ноша* (з **носja*), *писати – пишу* (з **писjр*); – *пишеш* (з **писjеші*);

г) *ш*, утворений із звука *c* внаслідок його асиміляції до дальшого шиплячого; збіг звуків "с + шиплячий" відбувся тоді, коли після *c* занепав слабкий редукований: *пѣсьчанъши → пѣсчанъши → пісчаний → піщаний* (граф. *пищаний*). У результаті цієї зміни утворилося чергування *c – ш*;

д) *ш* виступає у звукосполученні *шч*, що чергується із *ст* чи *ск*. Сполучення *шч* виникало тоді, коли після *ст* чи *ск*, яким закінчувався корінь, ішов суфікс, що починався звуком *j*: **пустjр → пишчу* (граф. *пищчу*), **простjр – прощчу* (граф. *прощчу*), **піскjр → пишчу* (*пищчу*);

е) *ш*, що з іншими приголосними не чергується, є результатом повної прогресивної асиміляції дальшого *ј* у сполученні *ш'ј*, що виникло після занепаду редукованого на межі твірної основи і колишнього словотворчого суфікса: *подъдашьје* → *поддаш'је* → *піддаш'ш'а* (граф. *піддашшя*). Отже, *ш* може чергуватися із *х* (див. п. "а" і п. "б") і *с* (див. п. "в", "г" і "д").

Шиплячий *ж* за походженням також не однаковий, а саме:

а) *ж*, утворений із задньоязикового *з* в таких же умовах першої палаталізації, що й *ш* – п. "а"; однак спочатку виникав злитий шиплячий (африката) *дж'*, який спростився в *ж'*, що пізніше ствердів.

Результатом збереження *з*, що перейшов у фрикативний *з*, у позиції, яка не мала умов для пом'якшення, в одних випадках, і виникнення *ж* – в інших є сучасне чергування *з* – *ж*, що проявляється при словотворенні й словозміні: **друзьба* → *друзьба* → *дружба*, **другіті* → *дружити*, але *друзь* → *друг*, хоч **друге* → *друже*; **бѣзеть* → *біжать*; **кънигыка* → *книжка*;

б) *ж*, що утворився із сполученням *зј* таким же шляхом, що й *ш* – п. "б". **друзјр* – *дружу* (у формах 2-ї і 3-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини шиплячий *ж* утворений за умовами першої палаталізації: *дружиши* – із **другіші* → *дружишь*);

в) *ж*, що виник із сполучення *зј* шляхом, яким утворився *ш* – п. "в": **мазјр* → *мажу*, **лазјр* – *лажу*;

г) *ж*, що виступає у сполученні *жбж*, утворений із звука *з* у сполученні *зј*: *їжджю* (з **ѣздјр*);

д) *ж*, утворений шляхом повної регресивної асиміляції з під впливом дальшого шиплячого: *низче* → *нижче*, порівн.: *низенько*;

е) *ж*, який утворився на місці *ј* у сполученні *ж'ј* (див. шлях творення *ш* – п. "е"): *бездорожье* → *бездоріж'ж'а* (граф. *бездоріжся*).

Таким чином, шиплячий *ж* чергується із *з* (*ж* – п. "а" і *ж* – п. "б") та *з* (*ж* – п. "в"), (*ж* – п. "г", *ж* – п. "д").

Шиплячий *дж*, можливо, був перехідним у зміні *з* → *ж'* за умовами першої палаталізації, однак свідчень його вживання немає. У сучасній українській мові вживається африката *дж*, утворена сполученням *дј* (**водјр* – *воджу*, *садјр* – *саджу*), а тому *дж*

чергується із *д*: *водити, водиш, водять – воджу; ходити, ходиш, ходите – ходжу*.

Шиплячий *ч* за походженням буває:

а) *ч*, що утворився із *к* за умовами першої палаталізації (див. *ш* – п. "а"): **рукька* → *ручька* → *ручка*, **кетурі* → *четыри* → *чотири*; **покеті* → **почеті* → *почати*, **крикеть* – **крічеть* → *кричать*, **крікѣті* → *крічѣті* → *кричати*, **молокънь* → *молочьныи* → *молочний*;

б) *ч*, що виник із сполучення *кј* таким же шляхом, що й звук *ш* – п. "б": *плакјр* → *плачу* (від *плакати*), **мокјр* → *мочу*;

в) *ч*, що утворився на місці сполучення *тј* внаслідок пом'якшення й асимілятивних (*т'ј* → *т'т'*) та дисимілятивних (*т'т'* → *'ш'* → *ч'*) змін і дальшого ствердіння шиплячого: **свѣтја* → *свѣча* → *свіча*, **хотјр* → *хочу*, *платјр* → *плачу* (від *платити*);

г) *ч*, утворений на місці *ј* у сполученні *ч'ј* (із *чъј*) – про шлях його творення див. *ш*. – п. "е": *ночьју* → *ніччю*, *печъју* → *піччю*, *кlochъѣ* → *кlochчя* і под.

Таким чином, шиплячий *ч* в українській мові чергується із *к* (*ч* – п. "а", *ч* – п. "б") і *т* (*ч* – п. "в").

Крім пояснених випадків, шиплячі можуть чергуватися із приголосними *з', ц', с'*, але це чергування є результатом інших змін тих звуків, з яких утворилися *ж, ч, ш, дж*, і з історією шиплячих не пов'язане (про це йтиметься в наступних параграфах).

§ 11. Чим зумовлена зміна приголосних *к* та *ц'* на *ч* перед суфіксом *-н-*?

Перед сучасним суфіксом *-н-* (а він утворений з давнішого *-ьн-*, який починався редукованим переднього ряду, що зумовлював, як уже говорилося в § 10, зміну задньоязикових у шиплячі за умови першої палаталізації) давній *к* міг переходити в *ч*: **рукънь* → *ручьныи* → *ручний*, **пъшенікънь* → *пъшеничьныи* → *пшеничний*, **сърдькънь* → *сърдьчьныи* → *сердечний* і под. Отже, шиплячий *ч* у словах на *-чний* утворювався з *к* за умовами першої палаталізації.

Приголосний *ц'*, оскільки він також утворився з *к*, але в інших умовах (див. § 12), теж чергується з *ч*, але не переходить у нього: *рука* – *руці* – *ручка*, *хлопецъ* (з **хлопъкъ*) – *хлопці* – *хлопче*.

У новому звукосполученні *чн* шиплячий *ч* є закономірним. Тільки в окремих словах української мови в результаті вимовної дисиміляції *ч* перейшов у *ш*. Цей усномовний процес закріплюється орфографічно: *рушник* (*рушниця*), *мірошник*, *соняшник*, *дворушник*, *сердешний* (в значенні "бідолашний"), *торішний*, *вранішний*. В інших словах вимовляється і пишеться *чн*.

§ 12. Чому приголосний *ц'* в одних випадках чергується з *к*, а в інших – ні?

Приголосний *ц'*, як і шиплячі, в східнослов'янських мовах, як правило, новий. За умовами так званої другої палаталізації (перехід задньоязикових *г*, *к*, *х* у $\overline{дз'}$, *ц'*, *с'*, перед $\overline{ѣ}$ та *і* з дифтонгів $\overline{дї}$, $\overline{аї}$) у спільнослов'янській мові він утворився з *к*; такий *ц'* виступає і в сучасній українській мові перед *і* "ятевого походження", а перед іншими голосними зберігається *к*, що створює чергування *к* – *ц'* при словозміні *ріка* – *рікою*, але *ріці*; *бік* – *боки*, але (в) *боці*, і под. При словотворенні прикметників від іменникової твірної основи на *к* за допомогою суфікса *-ськ(ий)* відбувається асимілятивне пом'якшення *к* і перехід його, як і за умовами другої палаталізації, в *ц'*, що веде після уподібнення в групі *ц'с' → ц'ц'* і стягнення *ц'ц' → ц'* до чергування *кс' – ц'*: *Кременчук*+*ськ(ий)* – *кремечуцький*, *юнак* – *юнацький*.

Крім зміни *к → ц'* перед голосним *і* "ятевого походження" в українській мові вживається також *ц'* в інших фонетичних умовах, зокрема після голосних *и*, *е* та приголосних в іменникових суфіксах *-иц(я)*, *-ець*, *-ц(я)* чи *-ць*, що є історичними відповідниками давньоруських *-иц(я)*, *-ьц(ь)*, *-ьц(я)*. Особливістю *ц'* у таких фонетичних умовах є те, що вживається він у кінці слова (*к'інец'*) та перед будь-яким голосним (*вівця*, *вівці*, *вівцею*; *пшениця*, *пшениці*, *пшеницею*, *пшеницю*; *кінець*, *кінцем*, *кінці*, *кінцями* і под.). З цього можна робити висновок, що на появу м'якого *ц'* не впливав наступний звук, а отже, звук *ц'* з'являвся під впливом попереднього (доведено, що *ц'* з'являвся на місці задньоязикового *к*, що стояв після *і*, *ь*, *є*, та *р*); у цих же умовах звук *г* переходив у *з'* (через $\overline{дз'}$), а задньоязиковий *х* у звук *с'* (перехід задньоязикових у *з'*, *ц'*, *с'* в описаних умовах називають третьою палаталізацією).

Звук *ц'*, що утворився з *к* за умовами третьої палаталізації, виступає в усіх відмінкових формах іменника, із звуком *к* безпосередньо не чергується, але чергується з шиплячим *ч*, що утворився із *к* за умовами першої палаталізації. Чергування *ц'* – *ч*, таким чином, опосередковане: кінець (←**конькъ*) – кінецьний (←**конькънь*).

§ 13. Чи слова *мести* – *мела* – *мету* – *мів* однокореневі?

Так, однокореневі. У наведеному ряді найдавнішим виступає корінь – звуковий комплекс *мет-*. У похідних формах створювалися фонетичні умови, в яких він не міг зберігати свій звуковий склад і змінювався. Так, в інфінітивній формі утворювався збіг кінцевого кореня *т* і суфіксального *т*, що не відповідало тенденції до висхідної звучності в межах складу. В умовах дії закону відкритого складу в групі *тт* відбулася дисимілятивна зміна, внаслідок якої утворилося звукосполучення *ст*, в якому *с* – звук новий, що може чергуватися з давнішим *т* перед голосним: *метеш*, *метуть* – *мести* (так само: *плету*, *плетеш*, *плетуть* – *плести*; якщо корінь закінчувався приголосним *д*, то у групі *дт* асимілятивно утворилося звукосполучення *тт*, що закономірно перейшло в *ст*, – у таких випадках спостерігається чергування *д* – *с*: *бреду*, *бреш*, *бредуть* – *брести*).

У слові *мела* корінь *ме-*, що утворений з давнішого **мет+л-а* (де *л* – дієприкметниковий суфікс минулого часу). У зв'язку з дією закону відкритого складу звукосполучення *тл* спростилося, що спричинило модифікацію кореня з втраченим (спрощеним) *т*.

У слові *мів* (з **метль*), крім уже поясненого спрощення, відбувся перехід *е* → *і* в новоутвореному закритому складі (див. § 4), а це зумовило нову модифікацію кореня (*мі-*).

§ 14. Подовження приголосних в українській мові

У сучасній українській літературній мові часто зустрічаються випадки вимови довгих приголосних звуків, що передаються на письмі двома однаковими буквами (у зв'язку з цим у шкільній практиці використовується термін "подвоєні звуки", що стосується більше подвоєння букв). Довгий звук є реалізацією двох однакових фонем.

Розрізняються морфологічні й фонетичні передумови утворення довгих приголосних звуків.

Морфологічним шляхом утворення довгого приголосного є збіг однакових приголосних, що відносяться до різних морфем або частин складного слова: *оббити, заввишки, беззвучно, піддашок; денний, годинник, законний; розрісся, пасся; міськком* (міський комітет), *деффак* (дефектологічний факультет).

Фонетично довгі звуки утворювалися двома шляхами:

а) фонетичним збігом однакових приголосних після занепаду редукованих між ними. Так, у слові *с̄сати* у корені (*с̄с-*, порівн.: *соска* із *с̄с̄ька*) редукований виступав у слабкій позиції (*с̄сати*, а в слові *с̄с̄ька* в першому складі він був сильним) і занепавав, що привело до фонетичного збігу (сс) у корені (але: *соска* з коренем *сос-*). У такому випадку подовження приголосного прирівнюється до подовження при словотворенні;

б) повною прогресивною асиміляцією наступного *j* попереднім м'яким приголосним. Ця зміна пов'язана із занепадом редукованого *ь* (перед *j* вживався також редукований *и*) в слабкій позиції і утворенням між голосними звукосполученням "м'який приголосний плюс *j*". Як уже побічно говорилося (див. § 10: *ш* – п. "б", *ш* – п. "в", *ш* – п. "е"), ще в спільнослов'янській мові створилася модель зміни у групах "приголосний плюс *j*". У названих фонетичних умовах староукраїнської мови (такі умови створювалися в іменниках з основотворчими суфіксами *jā, jō* (граф. *є*) в називному відмінку однини, а також в іменниках *й*-основ в орудному відмінку однини: *судьја* (граф. *судия, судья*); **житьjō* (граф. *житиє, житьє*); *ночьjу* (граф. *ночью, ночию*) і под.) у нових звукосполученнях відбувалася певна прогресивна асиміляція: *судьја* → *суд'ја* → *суд'д'а*; *знаниє* → *знан'є* → *знан'н'є* (з наступною аналогічно до іменників середнього роду на *-я* чи форми знахідного відмінка цього ж іменника заміною кінцевого *-є* голосним *а*); *ночию* (*ночью*) → *ноч'ју* → *ніч'ч'у*. В деяких діалектах української мови в іменниках середнього роду відбувалося стягнення подовженого приголосного: *зіля, знаня, житя* чи *кlochє, зіле* та ін.

Таким же шляхом утворилося подовження в похідних формах дієслова *лити*: **льjо* → *л'ју* → *л'л'у, льjуть* → *л'јут' → л'л'ут'* і под.

В іменниках жіночого роду колишніх *й*-основ типу *старость*, *молодость*, *мудрость* в орудному відмінку однини були умови для прогресивної асиміляції і така зміна відбувалася: *мудростию* (*мудростью*) → *мудрос'т'ю* → *мудрос'т'у*, однак результат фонетичної зміни не зберігся: сполучення звуків *с'т'т'* спростилося шляхом стягнення подовженого *т'* (під впливом уже наявного збігу приголосних): *мудрос'т'у* → *мудріс'т'у* (граф. *мудрістю*).

Умови для фонетичного подовження мали всі приголосні звуки, крім задньоязикових, які не мали вживатися перед голосними переднього ряду. Але не подовжилися губні та *р*: *любов'ю* (фон. *л'убов'ю*) з давньоруськ. *любовию*; *матір'ю* (фон. *мат'ір'ю*) з *матерью*. Причина цього в тому, що губні приголосні та *р* стверділи раніше, ніж відбувалося уподібнювальне пом'якшення приголосного.

§ 15. Чому у дієсловах минулого часу чоловічого роду суфіксальний *в*, а в дієсловах жіночого та середнього роду *-л*?

Передусім необхідно пригадати, що сучасні дієслова минулого часу (*читав*, *писала*, *гралось*, *бігали*) за походженням є усіченими формами давнього перфекта. Перфект був складеною формою, що включала дієприкметник минулого часу (він утворювався від інфінітивної основи за допомогою суфікса *-л* та родових закінчень), що вказував на рід, число та минулий час, і допоміжне дієслово *бути* в особових формах теперішнього часу, які вказували на особу й число: *читаль єсмь*, *писала єсть* і под. з часом допоміжне дієслово втратилося (утворився усічений перфект), а форма перфекта почала збігатися з формою дієприкметника минулого часу, який у нечленній формі самостійно перестав уживатися. Оскільки сучасне дієслово минулого часу за походженням збігається з іменною формою дієслова, воно зберігає в однині форми чоловічого, жіночого та середнього роду.

Утворення сучасних форм минулого часу супроводжувалося фонетичними змінами:

а) у формі чоловічого роду занепав кінцевий редукований: *читаль* → *читал*; після цього суфіксальний *л* вживався в кінці слова, що спричинило задньопіднебінну артикуляцію звука *л*, таку, при якій утворювався нескладотворчий *й* (графічно *в*): *читал* →

читаў (граф. *читав*). Проте хоч занепад редукованого *і* мав визначальне значення (якщо не було редукованого, *л* зберігався: *читала, читало*), пояснити перехід звука *л* в короткий *ў* тільки зміною артикуляції кінцевого *л* після занепаду редукованого не можна. Якби після занепаду редукованого звук *л* обов'язково змінювався на *ў*, то зміна охопила б й інші слова з кінцевим *л*: *орел* (орьль), *віл* (воль), *поділ* (подоль) і под., чого не сталося. Тому слід думати, що перехід *л* → *ў* повинен був підтримуватись якоюсь побічною зміною в системі дієприкметників. Вважається, що такою зміною була поява епентетичного *в* у дієприкметниках минулого часу (див. § 9), що утворився від основи інфінітива за допомогою суфікса *-ъи-*: чита(в)ъши, зна(в)ъши, хотѣ(в)ъши;

б) якщо твірна основа закінчувалася приголосним *д* чи *т*, то після творення дієприкметника минулого часу за допомогою суфікса *-л* виник збіг приголосних *дл, тл*, не властивий східнослов'янським мовам; у таких випадках спростився кінцевий твірної основи *д* або *т*: *ведль* → *вель* → *вєл̄* → *віў*; **брєдль* → *брєль* → *брєл̄* → *бріў*; **плєтль* → *плєль* → *плєл̄* → *пліў* (граф. *вів, брив, плів*); звуки *д* і *т* спростилися і в формах жіночого та середнього роду: *брєла, вєла, плєла; брєло, вєло; плєло*;

в) якщо твірна основа закінчувалася приголосним, крім *д* чи *т*, то в дієприкметнику чоловічого роду утворювався збіг "приголосний + *л*"; такі сполучення не збереглися, і після занепаду слабкого *ъ* втрапився суфіксальний *л*: *несль* → *несл̄* → *нес̄* → *ніс*, *вєзль* → *вєсл̄* → *вєз̄* → *віз*. У формах жіночого і середнього роду не було занепаду редукованого, збіг приголосних зберігається: *несла, вєзла; несло, вєзло*.

Таким чином, у формах жіночого і середнього роду та в множині зберігається дієприкметникова форма із суфіксом *л*, що у формі чоловічого роду перейшов у нескладотворчий *ў* (граф. *в*).

§ 16. Спрощення у сполученнях приголосних

Явище "спрощення приголосних" часто розуміють дуже звушено й широку фонетичну зміну ототожнюють з одним явищем: втратою приголосного у групах, що створилися після занепаду редукованих (*ждн, здн, стн, стл* тощо). Тим часом спрощення в групах приголосних здійснюється у кількох фонетичних виявах.

Розглянемо найголовніші типи спрощення. Моделі їх формувалися на різних мовно-історичних етапах, а зміни за такими моделями відбуваються і в наш час, поширюючись навіть на новотвори.

I. Спрощення, зумовлені дією закону відкритого складу, що утворилися у спільнослов'янській мові:

а) втрата кореневого *б, п, г, д* перед суфіксальним сонорним *н* у дієслівних формах: **кыдати* – **кыдноті* → *кинути*; **гыбноті* → *гібнути*;

б) спрощення на межі префікса *об-* з коренем: якщо корінь починався задньоязиковим, то втрачався кінцевий префікса *б* (він був звучнішим наступного приголосного): **обкропѣти* → *окропити*. Якщо корінь починався приголосним *в*, то втрачався кореневий звук: **обвьртати* → *обертати* (також: *оберт*, *обернути*, *обернений*, *обертання*, *обертовий* та ін.).

II. Спрощення в сполученні *дм*, що завершилося ще в спільнослов'янській період, бо його знають усі слов'янські мови. В результаті спрощення *д* та збереження його в тих випадках, коли після нього міг стояти голосний, створилося чергування *д* з фонемним нулем: *їдять*, *дадуть* (з **ѣдѣть*, **дадрѣть*) – *ім*, *дам* (з **ѣдмь*, **дадмь*), *плем'я* (з **пледмен*).

III. Спрощення, зумовлені дією закону відкритого складу, що виникли після розпаду спільнослов'янської мови (їх нема в західнослов'янських мовах): ідеться про спрощення в групах *дл*, *тл*, яке відбувалося, однак, не шляхом утрати приголосного, а внаслідок заміни близько об'єднаної артикуляції двох звуків вимовою одного плавного *л*: *мило*, *сало*, *горло*, *плела* (з **мыдло*, **садло*, **гордло*, **плетла*). В результаті названої зміни створилося чергування *д, т* в дієсловах теперішнього часу (після них ішов голосний) – фонемний нуль у дієсловах минулого часу (*д* і *т* стояли перед суфіксальним *л*): *веду* – *вела*, *крадуть* – *крали*, *бредуть* – *брели*, *мету* – *мела* і под.

Не відбувається заміна *дл* і *тл* плавним *л* у групах, що утворилися в давньоруській мові після занепаду слабкого редукованого між *д (т)* і *л*: *сідло*, *світло* (бо *сѣдъло*, *свѣтъло*).

IV. Спрощення, зумовлене занепадом редукованих у давньоруській мові. Занепад редукованих спричинив утворення нових груп приголосних, часом таких, які раніше спрощувалися чи вза-

галі не існували, а отже, були незвичні з артикуляційного погляду. Це викликало ряд фонетичних змін (уподібнення, розподібнення, появу нових приголосних і спрощення).

Спрощення, спричинене утворенням звукосполучень після занепаду редукованих, можна поділити на дві групи:

а) в середині слова *здѣн* → *здн* → *зн*: *праздѣнично* → *празднично* → *празнично*; *ждѣн* → *ждн* → *жн*: *тиждѣневый* → *тиждневый* → *тижневий*; *слѣн* → *слн* → *сн*: *маслѣный* → *маслный* → *масний*; *сѣхастѣливый* → *схастливый* → *щасливий*; *сѣхн* → *схн* → *сн*: *пристрастѣный* → *пристрастный* → *пристрасний*, *властѣный* → *властный* → *власний* (також: *обласний*), *чѣстѣный* → *честный* → *чесний*; *сѣцѣ* → *сцѣ* → *сц*: *мѣстѣ* → *мѣстце* → *місце*; *сѣкл* → *сткл* → *скл*: *сѣкло* → *сткло* → *скло*; *сѣдѣ* → *рцѣ*: *сѣрдѣ* → *сердце* → *серце*; *лнѣ* → *лцѣ* → *лц*: *сѣлнѣ* → *солнце* → *сонце*; *рнѣ* → *нцѣ*: *гѣрнѣчарѣ* → *горнчар* → *гончар*.

Спрощення цього типу не охоплює слів, утворених від запозичених основ (правда, усномовно спрощення може бути, але графічно воно не закріплюється: *студентський*, *контрастний*, *баластний*); також деяких українських слів, що мають неспрощені групи і зберігають морфемний зв'язок з твірними основами: *шістнадцять*, *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий*;

б) в сполученнях "приголосний (крім *д*, *т*) плюс *л*". Звукосполучення з другим компонентом *л* були в дієприкметникових формах (сучасні дієслова минулого часу) чоловічого роду, з'явилися внаслідок утворення форм від інфінітивної основи на приголосний за допомогою суфікса *л*. У формах чоловічого роду в кінці слова вживався *ь* (в жіночому роді *-а*, в середньому *-о*).

Якщо перед *л* стояв *д* або *т*, то він спростився до втрати редукованого (див. част. III цього ж параграфа). Після занепаду *ь* у групах *зл*, *сл*, *гл*, *кл*, *рл* плавний *л* втратився. Перед кінцевим *а*, *о* чи сучасним *и* (в множині) давні словосполучення збереглися; ці зміни сформували сучасне чергування *л* із фонемним нулем: *ніс* (*неслѣ* → *несл* → *ніс*) – *несла*, *міг* (*моглѣ* → *могл* → *міг*) – *могла*; *пік* (*пеклѣ*) – *пекла*, *помер* (*помърлѣ*) – *померла*, *пас* (*паслѣ*) – *пасла* і под.

*Звукова будова слова
(На матеріалі "Словника мови Шевченка",
Орфоенічного словника, словника-довідника
"Українська літературна вимова і наголос")*

Зерном словника є слово. Українська мова є флективною і, як усі флективні мови, фонемною: найменшими релевантними одиницями звукової будови українського слова є фонемі.

Ми поділяємо погляди на фонему батька наукової фонології Я.Бодуена де Куртене (1881), які протягом ХХ ст. розвивали представники трьох шкіл: Щербівської, Московської (МФШ), Празької (Щербівської та Празької – на ґрунті теорії опозицій, Московської – також і в аспекті теорії позицій). Параметри визначення фонемі ми подали в публікації "Теорія центрів і периферії фонологічної та акцентологічної систем" (1997 р.). Проте для подальших досліджень у галузі фонології та звукової будови слова корисно розвинути **теорію позицій фонем** і пов'язану з нею **теорію фонемних ознак**.

Загальноприйнятим є позначення позицій аналізованої фонемі щодо меж складу й слова, місця наголосу і можливостей утворення фонемосполучень із попередніми та наступними фонемами, тобто опис фонетичних позицій фонем. Московська школа звертає увагу на позиції перцептивно сильні й слабкі та сигніфікативно сильні й слабкі, себто характеризує сприйняття фонемного складу слова слухачем. Морфонологія показує позиції фонемі в певних категоріях морфем певних частин мови.

Підкреслюємо доцільність позначати позиції фонем як кореневі, афіксальні, флективні з погляду знакової сили фонем, залежно від їхньої частоти в тексті, від синтагматики мови. Під текстом розуміємо всі минулі, сучасні й прогнозовані (на даному етапі розвитку живої мови) висловлювання: не статистику конкретного різновиду мови, а весь масив текстів, обмежений періодом розвитку й простором, де функціонує мова і виявляються її історично сформовані й актуальні закономірності. Наприклад, з погляду знакової сили позицій **флективне а** у слові "мапа" (показник граматичних категорій частини мови, роду, числа й відмінка) значно переважає **кореневе а**, оскільки це корінь малопродуктивний.

Позиції передують опозиціям і в процесі формування фонемі. Спочатку – закріплення за потенційно фонемною одиницею певної

морфологічної позиції, потім – поява змісторозрізнявальної опозиції. Проте не всі мінімальні пари мають однакову імовірність текстуального змісторозрізнення. Мінімальні пари (*шум* – *дум*, *шито* – *жито*) – зручний доказ фонемності парно протиставлених одиниць для фонологів, а чи є вони обов'язковими для встановлення реальної фонемності звукових мовних одиниць? Адже лексично й граматично наведені приклади – різні і навряд чи виконуватимуть функцію змісторозрізнення в одному природному контексті. З погляду теорії позицій доказом є пари *рух* – *дух*, *шити* – *жити* (однакові граматичні категорії) або *дим* – *зим* (словосполучення). За граматичною спільністю слід визнати фонемами і десять м'яких подовжених приголосних української мови: **т':**, **д':**, **с':**, **з':**, **ш':**, **ж':**, **н':**, **л':**, **ч':** та **ц':**. Фонемність перших дев'яти приголосних доводить спільність граматичних категорій слів – прикладів, позиція приголосних в іменниках середнього роду: *життя*, *знаряддя*, *узлісся*, *пониззя*, *піддашия*, *подружжя*, *знання*, *рілля*, *обличчя*. Десятий м'який подовжений з'являється в орудному відмінку однини: *міццю* (аналогія що посилює позиції іншої м'якої африкати: *нічню*, *пічню*, *річню*, *січню*; щілинних **с'** та **з'**: *вісню*, *мазню*; сонантів: *тінню*, *сіллю*). Отже, м'які подовжені приголосні системно функціонують у двох морфонологічних позиціях із погляду теорії позицій уже здобули фонемний статус.

Фонемну опозицію формують різні фонemi в однакових позиціях (доцільно враховувати позиції і фонетичні, і граматичні). Є сенс докладніше розглянути типи позицій із функціонального погляду. Зазвичай традиційно розрізняють позиції диференціації фонем, тобто опозиційні позиції (наприклад, початковокореневу: *сум* – *шум*, кінцевокореневу: *дол* – *Дон*, флективну: *гора* – *гори*, *земля* – *землі*, протиставлення кореневої й афіксальної: *слива* – *злива*, двох афіксальних: *зібрати* – *дібрати* тощо).

МФШ і пражці, виходячи зі складу фонем у морфемі в перцептивно й сигніфікативно сильних позиціях, протиставляють їм позиції нейтралізації фонем (наприклад, російських кінцевослівних глухих і дзвінких: *род* – *рот*). Пропонуємо також експліцитно виділяти позиції функціонального абсолюту (наприклад, перед **и** в українській мові можливі тільки тверді приголосні), функціональної домінанти (перед **е** можливі і тверді, і м'які приголосні: *іде*, *лє*, але домінують тверді) та відповідні позиції заборони (для м'яких

приголосних перед **и**) і функціональної обмеженості (м'яких перед **е**). На відміну від синтагматичних абсолютів і заборон, преференцій та обмеженості існують позиції відносної свободи виявлення ознаки, у надрах яких і постають позиції диференціації. До позиції відносної свободи ознаковиявлення можна віднести функціонування твердих і м'яких приголосних перед **у** в сучасній українській мові: "Люблю рідну країну". З принципового існування позиційних абсолютів і заборон впливає, що не всі парадигмоопозиції рівною мірою реалізуються в синтагмоопозиціях. Щодо членів парадигмоопозицій це відомо і відбито в наукових термінах "маркований – немаркований члени опозиції".

З теорією позицій та опозицій органічно пов'язана теорія ознак. Диференційні ознаки визнають усі школи, інтегральні – передусім московська школа. Ще 1971 р. ми запропонували розрізнити п'ять груп ознак: диференційні, інтегральні, загальні, групові та окремі, що об'єднуються у дві макрогрупи, – внутрішньомовно диференційні (перші два типи ознак) і внутрішньомовно недиференційні (інші три типи). Внутрішньомовно недиференційні ознаки (наприклад, загальна ознака видиховості, властива всім українським фонемам) можуть бути міжмовно диференційними (щодо мов, які мають фонемні двох типів: і такі, що вимовляються під час видихання, наприклад, голосні, і такі, що вимовляються під час вдихання, наприклад, специфічна африката, що нагадує звук прицмокування, у назві мухи *цеце*). Як доповнення теорії ознак доцільно виділяти парадигмоознаки і синтагмоознаки. Твердість українських приголосних фонем перед голосним **и** і м'якість перед голосним **і**, преферентність твердих перед **е**, відносна свобода ознаковиявлення перед **у**, **о**, **а** є взаємними синтагмоознаками сполучуваних приголосних і голосних фонем. Інакше кажучи, парадигмоознаки виявляються з опозицій фонем, а синтагмоознаки з фонемних позицій.

Описуючи кожен голосний та приголосний української мови в академічному курсі фонетики й фонології чи, коротко, у вступній статті до словника – одномовного або двомовного чи кількамовного з титульною мовою українською, – слід подавати його парадигмо- та синтагмоознаки. Наприклад: українська голосна фонема **і** має три ДО: 2 парадигмо-ДО (4-й ступінь підняття та лабіовеларність) та 1 синтагмо-ДО (сполучуваність із м'якими приголосними).

Крім найменших релевантних одиниць звукової будови слова – фонем, українська мова має ще 10 звукових одиниць: складему (одиницю типології складу), нофему (одиницю типу позиції), акцентему (одиницю словесного наголосу); морфонеми, морфоскладему, морфакцентему (співвідношення трьох первинних одиниць із морфемою); темпорему (середню одиницю тривалості звучання українського слова в нейтральному стилі вимовлення); ритмему й римему, а також паузему як гаранта виділимості слова з мовленнєвого потоку. У мовленні на слово проектується і частина інтонеми. Словникове слово має усього ≤ 11 релевантних одиниць звукової будови.

Наводимо формулу слова. Слово є знаком, має зміст і форму.

ПОВНОЗНАЧНЕ УКРАЇНСЬКЕ СЛОВНИКОВЕ СЛОВО

Зміст Лексичне значення + Граматичне значення + Конотація
<hr/>
= ↓ ↓
Форма внутрішня форма + граматична форма
<hr/>
звукова форма слова $\leq (11 \text{ одиниць})$

У звуковій формі слова виявляються процеси, які відбуваються у звуковій структурі мови в цілому, у тому числі в структурі першого рівня, рівня найменших релевантних звукових одиниць, тобто у фонологічній структурі.

Розвиток фонологічної структури мови зумовлений її асиметрією, і передусім немоноцентризмом.

Голосні формують частотний, синтагматичний центр фонологічної структури, а приголосні – її інформативний, парадигматичний центр.

Найчисленнішими (і тому внутрішньоцентровими) опозиціями фонологічної структури сучасної української мови є твердість – м'якість та дзвінкість – глухість. Постає питання: чи залишається співвідношення членів опозицій на сучасному етапі розвитку

української мови стабільним? А якщо фонологічна структура розвивається, то в який бік?

Щоб розв'язати цю проблему, спробували зіставити "Словник мови Шевченка" (1964 р.) із двома сучасними словниками вимови ХХ ст.: словником "Українська літературна вимова і наголос" (1973 р.) і "Орфоепічним словником" (1984 р.).

Виходимо з гіпотези, що "Словник мови Шевченка" повною мірою відбиває його вимову, бо усталеної української орфографії на той час не було. Словники української літературної вимови ХХ ст. ранжуємо за роками випуску. Для порівняння зі "Словника мови Шевченка" відібрані були іменники й дієслова з префіксами і префіксоїдами: *в-, з-, с-, без-, воз-, роз-, від-, од-, об-, все-, вся-, всю-*. Робочий словник показує розвиток асимілятивних процесів. Асиміляція за глухістю в однофонежному префіксі (*з-/с-*) ілюстрована ще "Словником мови Шевченка": *звістка – стиха*. У ХХ ст. вона послідовно фіксується в "Орфоепічному словнику" у складеному префіксі (*роз→/рос-*): *розтрата* [рострата], *розтавати* [роставати] тощо. Це процес живий, не закінчений: префікс *без-* не асимілюється (*безталанний, безсмертний*). Чому? Може, тому, що префікс *без-* зберігає паралелізм із прийменником. Так чи інакше, опозиція глухості – дзвінкості розвивається в бік посилення немаркованого члена опозиції. Навпаки, твердість – м'якість розвивається в бік посилення маркованого члена опозиції. Асимілюється до наступного, м'якого, попередній приголосний: *спів – зцілюща вода, розцвітати, розняти, свідок, сніданок*. Проте таких прикладів мало. В основному корпус українських приголосних і на морфемній межі зберігає співвідносність вимови і написання.

Асиміляція за активним органом презентована уподібненням щільного приголосного 1-ої групи *з, с* до щільного приголосного або африкати 2-ої групи *ш, ж, ч*: *розжсвертіся* [ж:], *розчиняти* [шч:], *зшити* [ш:], *зжати* [ж:].

Парадигматичний центр фонологічної структури української мови, створений опозиціями передньоязикових приголосних, твердих і м'яких, глухих і дзвінких, виявляється динамічнішим, ніж контраст голосних та сонантів, що формують синтагматичний центр, і шумних приголосних із синтагматичної периферії.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3

Склад. Наголос. Інтонація

Н. Г. Плевако

До питання про складоподіл, морфологічну будову слова і правила переносу

Складним у шкільному курсі є питання про складоподіл. Це пояснюється тим, що досі немає єдності в поглядах на принципи фонетичного складоподілу. Одні мовознавці вважають, що складоподіл тісно пов'язаний з природою складу, складотворенням, що виділена з мовного потоку фонетична одиниця – склад – не залежить від наголосу, стилю мовлення, будови слова тощо. Інші ж, навпаки, дотримуються такої думки, що складоподіл перебуває в залежності від членування слова на морфеми та частини для переносу слів з рядка в рядок. Саме різнобій у поглядах науковців на ці питання негативно позначається на вивченні складоподілу в школі. Спостереження показують, що не тільки учні, а й учителі нерідко ототожнюють принципи складоподілу з правилами переносу та морфологічною будовою слів.

Складоподілом, або межею складу, вважається кінець одного складу і початок іншого. Встановлення складоподілу неоднакове в різних мовах. Та й у межах однієї мови він залежить від різних поглядів на природу складу, складотворення, при якому враховуються фізіологічні й акустичні властивості звуків.

Як зазначають деякі лінгвісти, в основі складоподілу лежать окремі ритмічні тенденції і вимовні навички, безпосередньо пов'язані з лексикою і фонематичною будовою певної мови і зумовлені її історичним розвитком.

Багато вчених вважають, що при складоподілі потрібно враховувати характер сполучуваності звуків: слабке сполучення приголосних спричиняється до утворення складоподілу між ними. Слід нагадати з цього приводу думку про те, що склад як монологічне утворення із звуків, які тяжуть один до одного, і складоподіл повинен пройти в пункті мінімального злиття.

Однією з характерних рис складоподілу української мови є тенденція притягати приголосні до наступного голосного. Тому й

межа між складами проходить не в середині групи приголосних, а переважно перед нею.

Ця тенденція має своє історичне коріння. Вона пов'язана з тим, що в давньоруській мові діяв закон відкритого складу, за яким у всіх без винятку складах кінцеву позицію займав голосний як найбільш звучний. Цьому сприяла наявність у ній редукованих *ъ і ь*. Із занепадом їх у слабких позиціях багато складів стало закритими. Проте й до цього часу відкритих складів в українській мові набагато більше, ніж закритих.

Якщо взяти до уваги будову складу за законом висхідної звучності (а його прихильників багато в мовознавстві), згідно з якими звуки в межах складу розташовуються від найменш звучного (шумного) до найбільш звучного (голосного), то з фонетичного погляду складоподіл завжди проходить у місці найбільшого спаду звучності.

На основі акустичних ознак звуків можна встановити такі основні принципи складоподілу:

а) при наявності збігу приголосних в середині слова сполука "шумний + шумний" (тобто два глухі чи два дзвінки приголосні звуки) відходить до наступного складу: *мі-сто, по-спі-шай, кі-шка, за-жда-ли-ся, при-ї-зди-ти*;

б) сполука шумного й сонорного теж відходить до наступного складу: *ку-плю, до-брий, сві-тлий, бі-дний, при-зна-ти*;

в) у словах з довгими приголосними межа складу проходить перед ними, щоб не розривати один довгий звук, переданий на письмі двома буквами: *жи-ття, ні-чю, зна-ння, про-лє*;

г) сполуки з двох сонорних приголосних складоподіл мають в середині цих сполук: *на-тер-ла, по-мір-но, нор-ма, віль-но*;

д) звуки *в, й* у будь-якому сполученні залишаються в українській мові завжди при попередньому складі, закриваючи його: *пов-ний, нав-па-ки, бій-ка, зай-чик*;

е) якщо в сполуках приголосних першим є сонорний звук, а другим – шумний, то межа складу проходить між цими звуками: *вер-хи, кар-та, паль-цем, синь-ка, тем-ни, су-тін-ки*;

є) в українській мові закритим буде й у разі наявності в середині слів сполуки "дзвінкий + глухий", бо дзвінкий у позиції перед глухим не оглушується за правилами української орфоєпії,

тому віднесення цих звуків до попереднього складу дає змогу вимовляти їх дзвінко: *книж-ка, гряд-ка, низ-ка, губ-ка, їж-те, вузь-кий, гриб-ки*.

Таким чином, фонетичний складоподіл членує мовний ланцюг чи окремі слова на фонетичні склади різних типів, що функціонують у мові як найменша вимовна одиниця.

Дехто з мовознавців, як зазначалося, вважає, що поділ на склади певною мірою пов'язаний з морфологічним членуванням слів, особливо на межі кореня і префікса, кореня і суфікса. Тому межа складу, на їхню думку, незалежно від характеру звуків на стику морфем встановлюється між ними. Такий погляд панує в усіх шкільних і вузівських підручниках з мови, навіть у спеціальних словниках (наприклад, у словах *розмахнутися, розбудити, підгорнути, передумова, підростати* тощо межа складу проходить після префіксів *роз-, перед-, під-*, оскільки не допускається при складоподілі руйнування значущих одиниць мови – морфем. А в словах *робітничий, принесла, дочка* під впливом морфологічного чинника складоподіл на межі кореня і суфікса встановлюється так: *робіт-ничий, принес-ла, доч-ка*. Такий поділ слів на склади суперечить принципам фонетичного складоподілу, який ураховує певні властивості звуків і за яким правильним буде такий поділ слів на склади: *ро-зма-хну-ти-ся, ро-збу-ди-ти, пе-ре-ду-мо-ва, пі-дро-ста-ти; ро-бі-тни-чий, при-не-сла, до-чка*.

У мові надзвичайно багато випадків, коли фонетичний складоподіл руйнує морфему, якщо беруться до уваги акустичні (фізіологічні) властивості звуків, що збігаються на стику морфем. Так, наприклад, у словах *зай-ме-нник, нав-ча-ння, пом-чав-ся, прой-ня-ло* тощо кореневі звуки *й, в, м* при складоподілі відходять до попереднього складу як більш звучні, ніж наступні, руйнуючи звукову оболонку коренів. А в словах *кру-че-ни-ки, ма-ле-сень-кі, ско-ше-на, зго-рів, го-ди-на, ду-ма-ти* в процесі фонетичного складоподілу вільно розпадаються корені, суфікси, закінчення. Отже, складоподіл виділяє таку фонетичну одиницю (склад), у якій звуки становлять нерозривну фонетичну єдність і яка не залежить від морфологічної будови.

Кожна мовна одиниця (фонетична – склад, морфологічна – префікс, корінь, закінчення) має свої особливості в будові; склади в

українській мові закінчуються здебільшого на голосний і не можуть складатися із самих лише приголосних. Морфеми ж в основному закінчуються на приголосні (префікси – *без-, роз-, під-, від-*, суфікси – *ник-, ниц'-, -ик, -иц'-, -щик, -чик-, -ість, -изн-, -альн-, -ісінк-*; корені – *роб, єдн, кос, мов* та ін.) або складаються з одного приголосного (префікси з *(с), в*; суфікси *н, в, к, л*).

Отже, членування слова на склади і його морфологічну будову не можна досліджувати в одній площині, не можна шукати безпосередньої і точної відповідності між цими процесами, настільки різними за своєю природою і характером.

Звичайно, в мові набереться певна кількість слів, у яких морфологічна будова збагатиться із складоподілом: *при-клав, їж-те, баб-ка, будь-те, по-леж-те* та ін.

При переносі слів з рядка в рядок норму становить такий склад, який зручніше сприймається оком. Правила переносу визначає орфографія. Тому склади, що беруться для переносу слів з рядка в рядок, узвичаєно називати орфографічними. При поділі слів на частини для переносу враховуються морфеми, з яких складається слово, особливості графіки в інтересах зручності читання тексту. Орфографічний склад не збігається з фонетичним, який виділяється на основі фізіолого-акустичних ознак звуків. Л. А. Булаховський підкреслює, що не можна плутати складоподіл з правилами переносу.

Орфографічні правила переносу послідовніше враховують морфологічну будову слова, що засвідчено в § 30 (пункти 6, 7, 8, 9, 10) "Українського правопису" (1960, стор. 64–65). Тут зазначено, що не можна розривати односкладові префікси, відривати приголосні від кореня і відносити до префікса, розривати односкладові частини складноскорочених слів, абрєвіатури.

У мові є слова, в яких фонетичний і орфографічний склади однакові: *за-ше-по-ті-ли, су-тїнь, ви-водь-те, ком-бат, тяж-ки-ми, при-ча-їв-шись* тощо. Засвідчено й випадки подвійного переносу окремих слів з рядка в рядок. Так, перенос слів *ми-ска, се-стра, ли-сток, пта-шка, ка-штан, гу-ска, Днїп-ро, Оле-ксандра*, який відбиває принцип фонетичного складоподїлу, можливий поряд з переносом *мис-ка, сес-тра (сест-ра), лис-ток, пташ-ка, каш-тан, гус-ка, Днїп-ро, Олек-сандра*.

Таким чином, складоподіл, морфологічна будова слова і правила переносу в основному не збігаються, вони нерідко далекі одне від одного. Складоподіл – це межа між двома сусідніми фонетичними складами; правила переносу – правила, встановлювані орфографією для переносу слів з рядка в рядок; морфеми – значущі частини слова. Для прикладу наведемо зразки поділу слів на різні мовні одиниці залежно від аспекту вивчення.

Слова	Складоподіл	Морфологічна будова	Правила переносу
розірветься	ро-з'ір-ве-ц':а	розі-рв-еть-ся	ро-зі-рветь-ся
речення	ре-че-н':а	реч-енн-я	ре-чен-ня ре-че-ння
сповільнений	спо-в'іл'-не-ниї	спо-віль-н-ен-ий	спо-віль-не-ний
перетворюється	пе-ре-тво-р'у-је-ц':а	пере-твор-ює-ть-ся	пе-ре-тво-рю-сть-ся
співвідносність	сп'їў-в'і-дно-с'н'їст'	с-пів-від-нос-н'їсть	спів-від-нос-ність
об'єднання	о-б'є-дна-н':а	об'-єдн-анн-я	об'-єд-нан-ня об'-єд-на-ння
вирвались	вир-ва-лис'	ви-рв-а-л-и-сь	ви-рва-лись
столітній	сто-л'і-тн'її	ст(о) -літ-н-ій	сто-літ-ній
поздоровлення	по-здо-роў-ле-н':а	по-здоровл-енн-я	по-здо-ров-лен-ня, по-здо-ров-ле-ння

Зіставляючи результати різного мовного членування слів, бачимо, що кожна мовна одиниця має свої особливості. Вчителям треба подбати, щоб ці особливості не випускати з поля зору в навчальній роботі.

А. Й. Багмут

Такт

Такт (нім. Takt, від лат. tactus – дотик) – 1. Ритмічна група, одиниця сегментації мовленнєвого тексту, пов'язана з ритмом. Такт містить наголошений склад з одним чи кількома ненаголошеними складами, рідше – тільки наголошений склад. Кількість

ненаголошених складів такту в прозовому тексті здебільшого не перевищує 7; найбільш частотними є такти з 2–4 складами. В ускладненому такті, крім наголошеного складу, може з'явитися склад з побічним (другорядним, послабленим) наголосом. Практично кількість тактів у синтагмі дорівнює кількості повнозначних слів. У віршовому тексті розмір вірша визначає кількість ненаголошених складів у такті.

2. Елемент інтонаційної структури, який характеризує тональні зміни на першому наголошеному складі фрази або синтагми. Розглядається в ряду таких тональних характеристик: передтакт – тон на ненаголошених чи слабонаголошених складах, що передують такту. Такт – тон на першому наголошеному складі; шкала – тональні зміни, які охоплюють основну частину синтагми між першим наголошеним складом і ядром; ядро – тон на головному наголошеному складі синтагми; термінальний тон – тональні зміни, які реалізуються на останньому наголошеному та кінцевих складах. Залежність між тональним рівнем передтакту і такту визначає низький чи високий тональний початок інтонаційного контуру; високий початок властивий емоційно насиченому висловленню.

В. Г. Скляренко

Акцентологія

Акцентологія (від лат. *accentus* – наголос і грец. *λόγος* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає акцентні (просодичні) засоби мови. Термін уперше вжив російський учений Р.Брандт. Залежно від аспектів вивчення розрізняють: **описову** акцентологію – досліджує фонетичні, фонологічні і граматичні властивості просодичних засобів; **теоретичну** акцентологію – вивчає системні відношення просодичних засобів, їхні мовні функції; **історичну** акцентологію – досліджує історію наголосу в окремій мові; **порівняльно-історичну** акцентологію – вивчає історичні зміни наголосу в групі споріднених мов. Ще в XIX ст. О. Потебня передбачав, що вчення про наголос становитиме окрему галузь лінгвістичної науки. У своїй праці "Наголос" (опубл. 1973 р.) він висунув морфологічний принцип опису наголосу. Описуючи переважно російський наголос, О.Потебня подав також значний матеріал про наголошення в українській, сербохорватській і болгарській мовах.

Першою друкованою працею з порівняльної акцентології слов'янських мов став "Нарис слов'янської акцентології" Р. Брандта (1880).

У розвитку слов'янської акцентології можна виділити два етапи. Перший, який звичайно називають класичною (або традиційною) акцентологією, характеризується побудовою слов'янської акцентологічної концепції, фонетичної у своїй основі. Видатні представники класичної акцентології – Л. Булаховський, Т. Лер-Сплавінський, Я. Розвадовський, Н. Ван-Вейк, О. Белич та ін. Серед законів слов'янської акцентології центральне місце займає закон де Соссюра–Фортунатова, відкритий швейцарським і російським мовознавцями незалежно один від одного. За цим законом наголос з циркумфлексованого або короткісного складу переміщувався на наступний склад, якщо цей останній був акутованим, напр.: *bôrdā̄ *bordá̄, *gōrā *gorá̄, але *věřā̄, *vŷdrā.

Другий етап у розвитку слов'янської акцентології починається від часу виходу книги норвезького вченого Х.Станга "Slavonic accentuation" ("Слов'янська акцентуація", 1957), у якій запропоновано нову слов'янську акцентологічну концепцію, морфологічну у своїй основі. Вона ґрунтується на протиставленні трьох акцентологічних парадигм – баритонованої, окситонової та рухомої. У розвитку цієї концепції, крім Х.Станга, істотний внесок зробили В. Дибо, В. Ілліч-Світич, В. Колесов та ін. У нових дослідженнях з акцентології заперечується дія на слов'янському ґрунті більшості законів класичної акцентології, у т.ч. закону де Соссюра – Фортунатова. Рухома акцентна парадигма розглядається не як результат дії названого закону, а як рефлекс старої (індоєвропейської) морфологічної рухомості.

Основи української акцентології були закладені Л. Булаховським, який досліджував наголос у різних аспектах. Йому належить опис акцентологічної системи сучасної української літературної мови: "Український літературний наголос (характеристика норми)" (1943, 1947). Вчений розглянув широке коло питань історичної акцентології української мови. Значний внесок у дослідження історії акцентології українського наголосу зробила З. Веселовська, яка продовжила розпочате І. Огієнком вивчення наголосу давніх українських пам'яток. Питання історичної акцентології досліджу-

ють В. Скляренко, В. Задорожний, І. Гальчук. Досягнення описової акцентології української мови й теоретичної акцентології пов'язані з працями В. Винницького, А. Білоштана, М. Наконечного, Т. Бровченко та ін.

В. М. Винницький

Коренева акцентуація суфіксальних прикметників

Прикметники з поглядом акцентуації становлять своєрідний морфологічний клас, оскільки переважна більшість із них – це похідні утворення, що виникли як від інших частин мови, так і від самих прикметників. У цілісній системі наголошування прикметників існують певні закономірності, простежуються відповідні тенденції. Характерною особливістю їх акцентуації є те, що вони з основному мають сталий, нерухомий наголос у всіх відмінкових формах однини й множини.

Наголошування суфіксальних прикметників значною мірою залежить від наголосу твірного слова (основи) і від типу словотворчого афікса (суфікса). Проте переважна більшість прикметників з одним і тим самим суфіксом уживається з різним акцентуванням. Суфіксальні прикметники поділяються на чотири акцентних типи: акцентний тип К – нерухомий кореневий наголос у відмінкових формах однини і множини: *с^ильний, с^ильного* і т.д.; *с^ильні, с^ильних* і т.д.; акцентний тип С – нерухомий суфіксальний наголос у словоформах однини й множини: *дуб^овий, дуб^ового* і т.д.; *дуб^ові, дуб^ових* і т.д.; акцентний тип Ф – нерухомий флексійний наголос у формах однини й множини: *палк^ий, палк^ого* і т.д.; *палк^и, палк^их* і т.д.; акцентний тип СФ – суфіксальний наголос у відмінкових формах однини чоловічого роду і флексійний – у формах жіночого і середнього роду і в множині: *вдов^ин, вдов^иного* і т.д.; *вдовин^а, вдовин^бі* і т.д.; *вдовин^е, вдовин^ого* і т.д.; *вдовин^і, вдовин^их*, і т.д.

Досить поширеним у сучасній українській літературній мові є акцентний тип К, оскільки з кореневим наголосом функціонує значна частина прикметників, що мають різні суфікси. Причому прикметників, які з певними суфіксами вживаються з акцентуванням коренем, майже не існує. Тому до цього типу зараховуються лексеми, які з відповідними суфіксами частіше виступають з наго-

лосом на корені й рідше мають інше акцентування. Лише відносні прикметники на **-зький**, зберігаючи, як правило, наголос твірних іменникових основ, завжди бувають з наголошеним коренем: *во-рб'онезький, калузький, норвезький, прізький*, а також *генуєзький*.

Мають в основному однаковий наголос з твірними іменниковими основами й відносні прикметникові утворення на **-цький**: *галицький, дробщицький, лужицький*, але *гірницький, ремісницький*.

Давня коренева акцентуація властива прикметникам з суфіксом **-ав(-яв-)**, зокрема тим утворенням, що зберігають відповідне наголошування іменників жіночого роду I і II відмін (на акутових за походженням складах кореня – *п'нявий, сл'нявий, т'ємрявий, т'нявий* або твірних дієслівних основ – *міршавий, пліснявий, х'р'явий*, але *хирлявий*).

До акцентного типу К належить невелика група прикметників на **-аний (-яний)**, але з цим суфіксом вони найрідше мають коренево наголошування. З таким акцентуванням функціонують прикметники, які в цілому зберігають давній акутовий наголос на корені твірних іменникових основ. Тут виділяються прикметники, утворені від іменників усіх трьох родів: чоловічого (*морб'язаний, очер'єтяний*), двоскладових жіночого роду I відміни і деяких трискладових з наголосом на другому складі кореня (*бур'яний, гл'няний, н'тяний, сол'м'яний*), двоскладових іменників середнього роду з речовинним значенням і деяких повноголосних форм (*ж'їтяний, м'їсляний; бол'тяний, вер'єтяний*). Наведені прикметники ще в праслов'янській мові характеризувалися акутовою інтонацією кореня [Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 371–385; Дыбо В. А. Славянская акцентология: Опыт реконструкции системы акцентуац. парадигм в праслав. – М., 1981. – С. 131]. В українських пам'ятках вони також засвідчені переважно з коренево наголосом: *вб'няная* (Гал., 148), *сол'мяный* (Сл. Лекс., 508), *гл'няный* (Л. Зиз., 28; Бер., 115 – двічі; Сл. Лекс., 439, 507), *гл'няная* (Бер., 182) і *глиняная* (Сл. Лекс., 505).

У дожовтневих (та й сучасних) акцентологічних дослідженнях, поетичному мовленні XIX–XX ст. розглядувані прикметники відзначені з накоренево акцентуванням: "Сингич-агач кайзак вспом'яне, Тихенько спуститься з гори і згине в *гл'няній* пустині" (Т.Шевченко) (Тут і далі приклади взято з поетичних творів кінця

XVIII–XX ст., наголос у яких визначається ритмічною будовою. Якщо наголос стоїть у тексті, то такі слова позначені зірочкою *).

У небагатьох прикметниках кореневий наголос, який виступає в сучасній українській літературній мові, не є первісним. Наприклад, у слові *водяний* давнішим вважається флексійне наголошування, а акцентні варіанти *вб́дяний* – *водяни́й* з диференціацією значення відомі вже в XVI–XVII ст. Вони збереглися й досі: *вб́дяний* (водянистий; багатоводний) і *водяни́й* (водний; такий, що живе у воді або приводиться в рух силою води). Наголос *вб́дяний* виник, мабуть, під впливом паралельного *вб́дяний*.

Лексеми *зб́ряний* і *зб́рянний* своїм значенням і наголосом пов'язані не з *горá*, *зоря́*, а з *зб́ри*, *зб́рі* їх кореневому наголошенню, крім цього, сприяв наголос нечленних форм (пор. прислівники *зб́ряно*, *зб́ряно*). На ґрунті різних говорів української мови становлення наголосу цих прикметників проходило неоднаково: у південно-східних говірках стабілізувалося кореневе наголошення, а в південно-західних – наголос припадає на флексію: *зб́рянний* (Левч., 47; Ум. Сп., 296; Грінч., II, 180), *зоряни́й* (Желех., I, 314). Нормалізація кореневого наголосу зазначених лексем відбувалася, як свідчить поетична практика, в середині XX ст.

Рецесивний наголос в українській мові існує і в прикметнику *ро́сяний*, первісним у якому є флексійне акцентування. У пам'ятках він засвідчений з наголошеним суфіксом: *росяни́й* (Сл. Лекс., 502). Вторинний наголос на корені поширився, очевидно, під впливом наголошування нечленної форми (пор. прислівник *рб́сяно*). Однак ще протягом XIX ст. аналізований прикметник не відзначений з наголошеним коренем, а виступає з ваганням наголосу: на флексії і на суфіксі. І лише на початку XX ст. він представлений з кореневим наголосом: *росяни́й* (Левч., 141; Ум. Сп., 895), *росяни́й* (Желех., II, 840), *рб́сяний* (Грінч., IV, 83). У сучасних працях і поетичному мовленні ця лексема послідовно поширена з кореневою акцентуацією.

У деяких прикметниках на **-аний** відбулася зміна кореневого наголосу, і зараз вони вживаються з подвійним наголошенням: *бавб́вняний* і *бавовня́ний*, *капу́стяний* і *капустя́ний*, *картб́пляний* і *картопля́ний*, *пові́тряний* і *повітря́ний*. В українській мові XIX – початку XX ст. ці слова ще функціонують з кореневим акценту-

ванням, яке відповідає наголошуванню твірної основи, а зміщення наголосу в них відбулося в першій чверті ХХ ст. Л.А.Булаховський припускав варіантну акцентуацію в розглядуваних лексемах.

У прикметнику *вбвняний* давнім є кореневий наголос, але з середини ХІХ ст. він почав функціонувати і з наголошеним суфіксом. У середині ХХ ст. ця лексема вживається з ваганням наголосу, зараз частіше виступає варіант з наголошеним коренем, який вважається рекомендованим, а суфіксальне наголошування – допустиме.

В українській мові акцентний тип К широко репрезентований прикметниками з суфіксом **-н(ий)**, оскільки вони найчастіше вживаються саме кореневим наголосом. Таку акцентуацію зберігають утворення з односкладовою основою, що походять від іменників, у яких первісно корінь мав акутовий наголошений голосний або циркумфлексивий чи короткісний (якщо мотивуюче слово – іменник – належало до типу з кінцевим наголосом). У прикметникових формах, що виникли від іменникових коренів із зредукованими голосними, наголос також виступає на корені. Зберігають кореневе наголошування і деякі прикметники, що постали від повноголосних форм іменників з акутовим наголосом кореня.

У сучасній українській літературній мові кореневу акцентуацію мають прикметники на **-ний**, утворені від одно-, дво- й багатоскладових іменників чоловічого роду (*арештний, анонімний, вічний, денний, експертний, кінний, партёрний, рідний, сьбний*), жіночого (*бідний, вьдний, вьрний, жьлісний, кньжсний, мьдний, прьбний, радьсний*), середнього (*больтний, вьнний, бьчний, сьлицьний, сьбний*). Здебільшого зберігають кореневий наголос і прикметники, які постали від множинних іменників (*ворьтний, макарьбний, сьнний*, але *именьний*, а також *дверньй, сьнньй*) і деякі віддієслівні утворення (*каламутьний, чутьний, чуйний*).

В українських пам'ятках і поезії ХVІ–ХVІІІ ст. розглядувані прикметники засвідчені переважно з акцентованим коренем: *вьнний* (Сл. Лекс, 433, 539), *грешный* (Величк., 77), *грѣшных* (Зін. Прип., 200, 303), *сьльний* (Бер., 14, 113, 160; Зін. Прип., 236; Поезія ХVІ–ХVІІ, 253, 275), *сьльним* (Зін. Прип., 236), *сьльна* (Поезія ХVІ–ХVІІ, 124), *труьбный* (Сл. Лекс., 519), *чьйный* (Бер., 199), але *вьдний* (Бер., 167, Сл. Лекс., 434, 533, 538) і *вьдныя; чьстный* (Бер.,

199), *чѣстному* (Поезія XVI–XVII, 349) і *честнѣе* (Кл. Остр., 103; Сл. Лекс., 461); *саннѣй* (Сл. Лекс., 503).

Пізніше на ґрунті говорів української мови в більшості з них закріплюється кореневе наголошування, але деякі прикметники (*винний, грішний, грізний, дивний, кінний, очний, рідний, срібний, трубний, хибний, цінний, чесний, чуйний, шкірний*) у південно-східних говірках уживаються з подвійним наголосом (частіше з кореневим і рідше з флексійним), а в південно-західних – вони отримали в основному флексійну акцентуацію. І лише в наш час згадані лексеми функціонують з накореневим акцентуванням, хоч поодинокі в поезії ХХ ст. ще відзначені з флексійним наголосом. Свідченням цього є акцентуація прикметника *грізний*, який у дожовтневих лексикографічних працях і поезії поширений з варіантним акцентуванням: *грізний* і *грізній* (Біл.-Нос., 106), *грізний* (Левч., 29; Ум., Сп., 182), *грізній* (Грінч., I, 327); *грізний* (М.Старицький, А.Кримський), *грізний* (П.Грабовський, Леся Українка), *грізній* (І.Франко, О.Маковей): "Тут же стогнуть *грізні* хвилі", "Перед з'явиськом тучі *грізної*..." (М.Старицький). Ще шеститомний "Українсько-російський словник" (I, 363) реєструє *грізний*, а пізніше джерела подають тільки *грізний*. У поетичній практиці ХХ ст. ця лексема вживається з постійним наголосом: *грізний* і рідше *грізній* (П.Тичина, М.Бажан, А.Малишко, М.Терещенко), *грізний* (М.Рильський, В.Сосюра, П.Воронько): "І *грізна* поплила лавина" (М.Рильський), "Завзяте в роботі, *грізні** в час боїв" (М.Бажан). З погляду сучасної норми літературним вважається кореневе наголошування прикметника *грізний*, а флексійний наголос став архаїчним.

У сучасній українській літературній мові усталився кореневий (парокситонований) наголос у прикметнику *корісний*, який у пам'ятках виступає саме з таким наголошуванням: *корісне* (Бер., 202). Дожовтневі джерела фіксують потрібне акцентування: *корісний* (Левч., 112), *кѳрисний* (Желех., I, 366), *корисній* (Ум., Сп., 711; Грінч., II, 283). Поети того часу вживають варіантний наголос, але частіше буває наголошений другий склад кореня: *корісний* (С.Руданський, П.Грабовський, Леся Українка), *кѳрисний* (І.Франко): "Щоб *корісним* стати люду..." (П.Грабовський), "А те лиш *кѳрисне*, що випрацюєш сам" (І.Франко).

Л.А.Булаховський, подаючи потрійне наголошення слова *ко́рїсний*, підкреслював залежність його наголосу від мотивуючого іменника *ко́рїсть*. Від першого варіанта фонетично утворено *корисний* з перенесенням наголосу з короткого складу, за яким був склад з циркумфлексовою інтонацією, на флексію, від другого – *ко́рїсний*. Наголошення *ко́рисний* аналогічного походження і відбиває безпосередній вплив слова *ко́ристь*.

У сучасних лексикографічних працях і в поетів ХХ ст. (П.Тичина, М. Рильський, М. Зеров, М. Бажан, П. Усенко, Б. Олійник) відзначений наголос *ко́рїсний*: "...Що мені *ко́рїсні* можуть бути" (М. Бажан).

Протягом останнього часу нормалізація наголосу відбулася і в прикметнику *сніжний*, який у пам'ятках наводиться з акцентованим коренем: *снѢжный* (Сл. Лекс., 510). Словники кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Желех., II, 891; Грінч., IV, 162) фіксують флексійне наголошування, а в українській класичній поезії використовується подвійний наголос: *сніжний* (М.Старицький), *сніжний* (І.Франко), *сніжний* і рідко *сніжний* (Леся Українка): "У *сніжні* ночі сполохи не сяють", "Може, і в *сніжних* пустелях..." (Леся Українка).

Л. А. Булаховський вважав флексійне наголошування лексеми *сніжний* фонетичним, а варіант *сніжний* – загадковим щодо української та російської мов. Переважна більшість сучасних лексикографічних праць реєструє *сніжний* і рідше *сніжний* (УРС, V, 398; Погр., 533; Орф., 708; РУС, III, 325; СУМ, IX, 426) і лише один словник цілком виправдано засвідчує *сніжний* (УЛВН, 613). У поетичній практиці ХХ ст. (П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, М. Зеров, М. Бажан, Л. Первомайський, А. Малишко, І. Муратов, М. Нагнибіда, П. Воронько, В. Бичко, Л. Дмитерко, Д. Павличко) послідовно поширений саме такий наголос: "На *сніжних* вершинах Кавказу..." (А. Малишко).

Отже, давнім в українській мові є кореневе наголошування прикметника *сніжний*, потім на ґрунті різних говорів він виступав з варіантним акцентуванням. Хоч переважна більшість сучасних словників зберігає флексійну акцентуацію даної лексеми, з літературного погляду нормативним слід вважати кореневий її наголос (він постійно вживається українськими поетами), а флексійне наголошування – застаріле.

Здавна в українській мові з ваганням наголосу вживається прикметник *жа́лібний*: *жа́лібний* (Левч., 38; Грінч., I, 472), *жа́лібний* (Желех., I, 217). У поетичному мовленні XIX ст. здебільшого функціонує флексійна акцентуація: *жа́лібний* (М. Старицький, І. Манжура, П. Грабовський, Леся Українка), *жа́лібний* і *жа́лібний* (І. Франко), *жа́лібний* (О. Маковей): "Голосом вражаєш *жа́лібний*" (П. Грабовський), "Несеш *жа́лібний* згук" (І. Франко).

Л. А. Булаховський засвідчував *жа́лібний* і *жа́лібний* і допускав при цьому фонетичне кореневе наголошування. Сучасні словники і поети XX ст. надають перевагу кореневій акцентуації: *жа́лібний* (П. Тичина, Л. Первомайський, А. Малишко, М. Нагнибіда, Л. Дмитерко), *жа́лібний*, *жа́лібний*, *жа́лібний* (М. Зеров), *жа́лібний* (В. Мисик), *жа́лібний* і *жа́лібний* (Н.З абіла): "Бриніли *жа́лібні* пісні" (Л. Дмитерко), "І промовив слова *жа́лібні*" (В. Мисик).

Отже, з погляду сучасної норми є підстави вважати рекомендованим кореневий наголос прикметника *жа́лібний* і допустимим флексійний.

Частина прикметників на **-ний** функціонує з кореневим акцентуванням, але їх наголос не відповідає акцентуації твірних іменникових основ. Такі прикметникові утворення походять в основному від іменників чоловічого роду (*го́лбдний*, *до́тєпний*, *козю́рний*, *опі́рний*, *со́рбмний*, *хо́лбдний*) і рідше середнього (*мо́лбчний*, *озе́рний*, *ребе́рний*).

О. Белич вважав наголошування прикметників *го́лбдний*, *хо́лбдний* давнім, але Л. А. Булаховський справедливо не погоджувався з таким тлумаченням. В усякому разі в українських пам'ятках названі лексеми трапляються з наголосом, який відповідає акцентуації твірних іменників, напр.: *го́лбдна* (Зін. Прип., 192).

Коренева акцентна характеристика властива більшості прикметників з суфіксом **-ов(ий)**, оскільки вони, зберігаючи наголошування твірних іменникових основ, мають кореневий наголос. Така акцентуаційна відповідність є відбиттям їх колишніх фонетичних особливостей.

У праслов'янській мові кореневим наголошуванням характеризувалися прикметникові утворення, що виникли від іменників з первісною акутовою інтонацією. У давній українській мові прик-

метники розглядуваного типу значно частіше, ніж тепер, зберігали наголос мотивуючого слова: *алебáстровий* (Бер., 174), *берéзовий* (Зін. Прип., 278), *малїновий* (Ст. Лекс., 466), *ореховое* (там же, 539), але *бóбковий*, *бóбковое* (Бер., 218) і *бобкóвого* (там же, 182).

У сучасній українській літературній мові з кореневим акцентуванням найчастіше функціонують прикметники на **-овий**, які походять від іменників чоловічого роду. До них, зокрема, належать ті, що утворилися від однокладових слів з нерухомим наголосом на корені (*блóковий*, *бу́ковий*, *зéрбовий*, *гiпсовий*), двоскладових, які мають наголос на першому або другому складі кореня (*áгрусовий*, *iрисовий*, *мiнусовий*, *асфáльтовий*, *горóховий*), трискладових з акцентованим першим (рідко), другим або третім складом кореня (*мiятниковий*, *барвiнковий*, *баритóновий*), поодиноких чотири-складових, у яких наголос падає на третій склад кореня (*вiзеру́нковий*, *капелю́ш* *ковий*, *поне́дiлковий*).

Існують прикметники з акцентованим коренем, які зберігають наголошування мотивуючих іменників жіночого роду, що мають нерухомий наголос. Тут найбільше виділяється утворень, що виникли від двоскладових слів з кореневим наголосом (*бáзовий*, *брóнзовий*, *рiсовий*), трискладових іменників з акцентованим першим (у поодиноких випадках) або другим складом кореня (*збiйдалковий*, *берéзовий*, *весéлковий*, *сопiлковий*, *шерéнговий*), деяких чотирискладових іменників (*колом* *и́йковий*, *сморбiдиновий*).

Накореневу акцентуацію має порівняно небагато прикметників аналізованого типу, які походять від іменників середнього роду (*збрловий*, *зérнятковий*, *сопрановий*).

У ряді прикметників з суфіксом **-ов(ий)** відбулося зміщення кореневого наголосу, і зараз вони виступають з ваганням у наголошуванні. Відповідні утворення постали від одно-, дво- та трискладових іменників чоловічого роду (*ке́дровий* і *кедрóвий*, *бе́рестовий* і *берестóвий*, *га́лстуковий* і *галстукóвий*, *заго́новий* і *загонóвий*, *ко́рковий* і *коркóвий*, *ко́роповий* і *коропóвий*, *кредітовий* і *кредитóвий*; *баво́вниковий* і *бавовникóвий*, *напéрстковий* і *наперсткóвий*), дво- і трискладових іменників жіночого роду (*бри́твовий* і *бритвóвий*, *на́фтовий* і *нафтóвий*, *сли́вовий* і *сливóвий*).

У названих прикметниках первинною є коренева акцентуація, яка відповідає наголосові мотивуючих слів (основ). Однак акцент-

ний зсув почався у них давно, і протягом історичного розвитку все частіше закріплюється суфіксальне наголошення. Наприклад, лексема *кедровий* у пам'ятках наводиться вже з наголошеним суфіксом: *кедрóвий* (Сл. Лекс., 457). Такий наголос переважає в дореволюційних джерелах (Желех., I, 340; Грінч., II, 234) і поетичному мовленні: *кедрóвий* і рідко *ке́дровий* (Т. Шевченко, Л. Глібов), *кедрóвий* (А. Метлинський, С. Руданський, Ю. Федькович, І. Франко, О. Маковей, А. Кримський): "Плете волоки, озуває, І у *кедрóвих* стін нових Про батькове ося питає", "Бере дівча, бере ягницю Будує *кедрóві* світлиці" (Т. Шевченко). Про переважання суфіксальної акцентуації в розглядуваному прикметнику йдеться в акцентологічних дослідженнях нашої доби. Хоч сучасні лексикографічні праці й рекомендують *ке́дровий* і *кедрóвий*, але в поетичній практиці ХХ ст. (М. Рильський, А. Малишко, П. Воронько, Л. Дмитерко) відзначений здебільшого суфіксальний наголос: "Скраєчку сів на *кедрóвий* стіл" (А. Малишко).

Давній кореневий наголос мотивуючих основ зберігають деякі відносні прикметники з суфіксом **-ев(-єв-)**, які походять від одно-, дво-, три- і чотирискладових іменників чоловічого роду, найчастіше назв металів (*нікелевий, радієвий*, а також *марганцевий* і *марганцевий; ансамблевий, карáкулевий, фёрзевий*); жіночого роду (*емáлевий, зáмшевий, мáрлевий*), а також *со́нцевий* і *со́нцевий*.

До кореневого акцентного типу належать присвійні прикметники з суфіксом **-ин**, які мають кореневе наголошення мотивуючих іменників жіночого роду 1-ї відміни: *ба́бин, дóньчин, жі́нчин, ма́терин, нё́ньчин, ті́тчин; Мелáцин, Ольжин*.

З кореневим акцентуванням функціонує переважна більшість присвійних прикметників з суфіксом **-ів(-їв)**, які походять від іменників чоловічого роду, що мають нерухомий наголос на корені у формах однини (у множині вони мають або кореневе, або флексійне наголошення). Такі прикметники виникли від одно-, двота багатоскладових іменників (*змíв, кня́зів, кúмів, свéкрів, т и ' грів; Гри'ців, Кóстів; бóндарів, ведмéдів, лікарів, товáришів, пр и ' ятелів*), а також *отамáнів*.

У деяких випадках кореневе наголошення мотивуючих іменників зберігають прикметники на **-ів-ськ(ий)**: *ба́нківський, ба́тьківський, гомéрівський, з'їздівський, їскрівський*.

Таким чином, з кореневим акцентуванням уживаються прикметники, що мають різні суфікси: **-зьк-, -цьк-, -ав-(-яв-), -ан-(-ян-), -н-, -ов-, -ів(-їв)**. Тільки з поодинокими суфіксами (**-зьк-, -цьк-**) прикметникові утворення вживаються лише з кореневим наголосом, з усіма іншими суфіксами вони виступають з накореневим (суфіксальним, флексійним, суфіксально-флексійним) акцентуванням. У переважній більшості випадків кореневе наголосування суфіксальних прикметників є первісним і відповідає акцентуації мотивуючих слів (основ). Лише в деяких прикметниках відбулося зміщення наголосу в межах кореня у порівнянні з мотивуючими іменниками чоловічого роду або наявна рецесія наголосу на корінь щодо мотивуючих іменників жіночого та середнього родів. У значній частині прикметників відбулася зміна кореневого наголосу, і зараз вони функціонують з варіантним (кореневим і суфіксальним або кореневим і флексійним) акцентуванням, що не суперечить сучасній акцентуаційній нормі.

Умовні скорочення

Бер. – Лексикон словенороський Памви Беринди / надруковано з вид. 1627 р. фотомех. способом: підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука. – К., 1961. – 271 с.

Біл.-Нос. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1966. – 421 с.

Величк. – Величковський І. Твори. – К., 1972. – 191 с.

Волк. – Волкович І. Розмышляньє..., 1631 // Резанов В. Драма українська. – К., 1926. – С. 91–127.

Гал. – Галятовський І. Ключ разумѣнія. – К., 1659 (стародрук).

Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.

Желех. – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. 1–2.

Зін. Прип. – Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги. – К., 1971. – 391 с.

Кл. Остр. – Незвісний твір Клирика Острозького. – Острог, 1599 // Памятки українсько-руської мови і літератури. – Львів, 1906. – Т. 5. – С. 201–229.

Левч. – Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. – Киев, 1974. – 188 с.

Орф. – Орфографічний словник української мови. – К., 1978. – 856 с.

Орфоеп. – Орфоепічний словник / Укл. М. І. Погрібний. – К., 1984. – 629 с.

Погр. – Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови. – К., 1964. – 639 с.

Поезія XVI–XVII ст. – Українська поезія (кінець XVI – початок XVII ст.) / Упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. – К., 1978. – 431 с.

Сл. Лекс. – Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1973. – 540 с.

СУМ – Словник української мови : В 11 т. – К., 1970–1980.

УЛВН – Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник. – К., 1973. – 724 с.

УРС – Українсько-російський словник. – К., 1953–1963. – Т. 1–6.

Віра Бондаренко

До питання про подвійний наголос в українському слові

Розширення функціонування українського мовлення в сучасному розвиненому інформаційному суспільстві якнайбільше актуалізувало потребу знання і дотримання мовних, і насамперед усномовних, норм. "... вміти правильно говорити... ще не заслуга, а не вміти – вже ганьба, тому що правильне мовлення, по-моєму, не стільки достоїнство вправного оратора, скільки властивість кожного громадянина" [Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве. – М., 1972. – С. 112] – з цією думкою Марка Туллія Цицерона важко не погодитися й нині.

Дотримання вимовних (орфоепічних) норм, як відомо, не лише забезпечує взаєморозуміння між усіма членами соціуму, а й свідчить про культуру мовця, його соціальний статус (освіченість/неосвіченість тощо), зрештою, засвідчує повагу до співрозмовника.

Питаннями української орфоепії як науки, що вивчає норми вимови звуків, звукосполучень у потоці мовлення, наголошування

й інтонації, займалися такі дослідники, як П. Горецький (існує думка, що саме він уперше в українській лінгвістиці вжив термін орфоепія (ортоепія)), О. Курило, О. Синявський, І. Огієнко, О. Масюкевич, В. Ващенко, В. Самійленко, П. Тимошенко, М. Наконечний, М. Жовтобрюх, Н. Тоцька, М. Погрібний, Н. Плющ та ін. Окремі проблеми наголошення, або акцентуації, висвітлювалися також у працях Л. Булаховського, З. Веселовської, Т. Бровченко, В. Винницького, С. Головащука та ін.

І хоча система українських вимовних норм у цілому сформувалася вже в другій половині XIX ст., процес її нормалізації триває й досі. Насамперед це стосується сфери акцентуації, а саме унормування наголошення слів та їх форм, що вживаються з подвійними (паралельними, дублетними, варіативними) наголосами.

Подвійний наголос, який навіть у навчальній літературі (посібниках, підручниках) іноді плутають із побічним наголосом, полягає в паралельному й рівноправному наголошенні ряду слів, як, напр., *апо́стрóf* і *апо́строф*, *ба́жаний* і *бажа́ний*, *ку́щитися* і *кущитися*, *пе́рвісний* і *перві́сний*, *я́трити* і *ятрі́ти* тощо. Такий наголос не розрізняє ні лексичні (як у словах *áтлас* – *атлáс*, *óрган* – *орга́н*, *ви́щати* – *вища́ти*), ні граматичні (як у словах *рі́ки* – *рікі́*, *пі́знаю* – *пізнаю́*) значення слів, проте іноді може бути ідентифікатором певного стилю: слова *висо́ко*, *глибо́ко* тощо зустрічаються переважно в поезії. Разом із тим у деяких словах із подвійним наголошенням намітилася тенденція до розрізнення граматичних значень: наголос *волоши́ковий* посилює якісну ознаку, а *воло́шковий* – відносно тощо. Часто вибір одного з варіантів при подвійному наголошенні зумовлений насамперед ритмікою тексту.

Варіативне наголошення слів відоме багатьом мовам світу і є закономірним об'єктивним результатом розвитку акцентологічної системи мови.

Мовознавці по-різному ставляться до явища варіативного наголошення. Так, у своїй праці "Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному" Іван Огієнко розрізняв архаїчні й живі подвійні наголоси (*зе́мний*, *ца́рський*, *уста́*, *ну́тро*, *мо́рський*, *пло́ді*, *ра́зо́м*, *кі́нці*, *хва́ла* і т.ін.), зазначаючи, що такі наголоси варто плекати, а не викидати з мови [Митрополит Іларіон (Іван Огієнко)]. Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному:

Мовні нариси. – Вінніпег: Наша Культура, 1958. – С. 21–22]. Ознакою багатства української мови вважає наявність подвійного наголосу, зокрема в особових займенниках *мене, себе, тебе* (за наявності перед ними прийменників), й сучасний дослідник О.Різниченко [Різниченко О. Спадщина тисячоліть. Чим українська мова багатша за інші? // <http://www.ukrlife.orgmainprosvitar13.htm>]. Водночас М.Погрібний зауважував, що дублетні наголоси "лише обтяжують, а то й зневиразнюють наголосову систему" [Погрібний М. І. Передмова // Орфоепічний словник / Укл. Погрібний М. І. – К., 1984. – С. 16], тому зайві дублетні форми поступово усувати-муться з літературної мови.

Питання подвійного наголошення є актуальним і відкритим до сьогодні – зокрема, не виписані чіткі критерії, за якими можна визначити, який варіант наголошення більше відповідає нормі, або ж спрогнозувати, який наголос залишиться в мові, а який зникне. Склад групи слів з варіативним наголошенням може змінюватись: звужуватись чи, навпаки, розширюватись, – зокрема, за рахунок нових запозичень (напр., *ді́курс і дискур́с*), – але загалом явище подвійного наголошення, на нашу думку, не може зовсім зникнути. Адже корпус таких слів є своєрідним "запасником" варіантів, де "відстоюється" норма: одні варіанти наголошення зникають як застарілі, інші набувають самостійних значень, ще інші дозволяють обирати варіант наголошення, орієнтуючись на загальну ритміку речення чи тексту.

Метою нашого дослідження було проаналізувати функціонування в сучасній українській літературній мові слів з подвійним (варіативним) наголошенням, порівнюючи дані двох орфоепічних словників української мови та зіставляючи ці дані з результатами анкетування, проведеного серед студентів-філологів та викладачів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Джерельною базою дослідження послуговували "Орфоепічний словник" [Орфоепічний словник / Укл. Погрібний М. І. – К.: Радянська школа, 1984], укладений М.Погрібним (1984 р. видання) та "Орфоепічний словник української мови" [Орфоепічний словник української мови: В 2 т. – К.: Довіра, 2001 (т. I); 2003 (т. II)] у 2-х томах, укладений М.Пещак, В.Русанівським, Н.Сологуб,

В.Чумаком, Г.Ярун (Т. I – 2001 р., Т. II – 2003 р.) – далі Словник 1 і Словник 2. Матеріал для подальшого аналізу становлять 536 слів із подвійним (варіативним) наголошенням, дібрані зі Словника 1 методом суцільної вибірки, з подальшим зіставленням їх з даними Словника 2.

Слова з варіативним наголошенням було запропоновано для аналізу двом групам носіїв української мови – студентам-філологам українського відділення I та II курсів, які представляли різні регіони України, а також викладачам Інституту філології. У завдання анкетованих входило позначити в кожній парі наголосів по одному, більш прийнятному, на їхню думку, варіанту. Опрацювання результатів анкет становило перший етап дослідження.

Другим етапом дослідження було порівняння даних Словника 1 і Словника 2, різниця між виходом яких становить 20 років, а також даних анкетування для виявлення динаміки функціонування слів із подвійним наголошенням та фіксації її в словнику.

Результати **першого етапу** дослідження показали, що дані Словника 1 щодо вживання того чи іншого варіанту наголошення (напр., *ба́жаний і бажаний* – першим завжди подається наголос рекомендований) здебільшого збігаються з вибором сучасних носіїв мови. Лише у 171 парі слів із 536, або близько 32%, рекомендації Словника 1 щодо вживання того чи іншого наголосу не збігаються з вибором реальних носіїв мови. В решті аналізованих пар слів мовці або підтвердили рекомендації Словника 1 щодо вибору варіанту наголошення (282 пари слів, або близько 53%), або ж анкетовані не віддали виразної переваги тому чи іншому варіанту наголошення (83 пари слів, або близько 16%).

Виходячи з порівняння даних Словника 1 з даними анкет, було виявлено також цікаву тенденцію слововживання. Так, у групі слів, де був зафіксований збіг рекомендацій Словника 1 з реальним вибором мовців, серед варіантів *безв́ихідь і безвихідь, безза́хисний і беззахі́сний, бо́ляче і боляче́, відимі́й і віді́мий, вихова́нець і вихо-ванець, вихова́нка і вихованка, воло́дар і волода́р, ву́гілья і ву́гілья, доброзичли́вий і доброзичли́вий, драбінча́стий і драбинча́стий, жа́дібний і жаді́бний, жа́лібний і жалі́бний, жи́жки і жи́жкі, за́тишок і рідше заті́шок* (прим. Словника 1. – В.Б.), *коло́ддя і колоддя́, користи́вач і користувач, ліца́рство і лицарство, манд-*

рівнік і мандрівник, мандрівниця і мандрівниця, не́біж і небі́ж, пéстити і песті́ти, позивáчка і позі́вачка, по́кидьок і покідь́ок, сприйня́ття і сприйня́ття, срі́бло і сріблó, та́нець і тане́ць усі анкетовані обрали саме перші слова у парах, наголос у яких, згідно з даними Словника 1, є рекомендованим, бажаним. Варіанти наголошення, подані Словником 1 на другому місці як допустимі, факультативні, не обрав жоден із опитуваних. Це свідчить якщо й не про повне вилучення таких варіантів наголошення з ужитку (з розширенням кількості анкетованих результати опитування можуть дещо змінитися), то, принаймні, підтверджує і ще більш увіразнює статус таких варіантів як периферійних.

Натомість у групі незбігів рекомендацій Словника 1 і реального вибору мовців опинилися слова *Анастáсія й Анастасія, апо́стрóф і апóстроф, Верóніка й Вероні́ка, вітчизня́ний і вітчизня́ний, гу́лянка й гуля́нка, гуся́тина й гуся́тина, докі́р і докі́р, злоба́ і злоба, комба́йнер і комбайне́р, кремезни́й і кремезни́й* (першого варіанту наголошення тут не обрав жоден мовець!), *межигі́р'я й межигі́р'я, на́двечі́р і надвечі́р, на́рівні і на́рівні, огрядни́й і огрядни́й, перво́цвіт і перво́цвіт, пологові́й і по́логовий, по-прóстому і по-прóстому, протóлюдин і протóлюдин, пружни́й і пружни́й, сьорба́ти й сьорба́ти, темно́та й темно́та, чорно́зем і чорнозе́м* тощо, де мовці здебільшого обирали другий варіант наголошення. Іноді такий вибір анкетованих ішов урозріз із спостереженням Словника 1 щодо частотності вживання того чи іншого наголосу: у парах слів "*зати́иний і рідше зати́иний*", "*санкі́ і рідше санкі́*", "*со́сна і рідше сосна́*" сучасні мовці всупереч даним Словника 1 переважно обирають другий варіант. Цікаво, що в парі "*зати́иний і рідше зати́иний*" троє мовців – двоє студентів й один викладач – запропонували власний варіант наголошення: *за́тииний*.

Так само власні варіанти наголошення, не зафіксовані Словником 1, мовці пропонували ще до ряду слів. Так, четверо студентів й один викладач дописали в анкеті до пари *заплі́сняві́лий і заплі́сняві́лий* варіант *заплі́сняві́лий*; двоє студентів й один викладач дали варіанти *за́тииний, на́рівні* (словникові пари *зати́иний і зати́иний; на́рівні і на́рівні*); по одному студенту й викладачу поставили наголоси *карткóвий, ка́хляний, кра́пковий* (у Словнику 1 *карткóвий і карткóвий; кахля́ний і кахля́ний; крапкóвий і крапкóвий*).

Найбільша кількість опитуваних подали власний варіант наголошення слова *коловорót*, відсутній у Словнику 1 (*кóловорот* і *колóворот*). Варіанти *запліснявілий*, *коловорót* і *нарівні*, запропоновані анкетованими, ми схильні розглядати як такі, що виникли під впливом російської мови (пор.: рос. *заплесневевший*, *коловорót*, *наравне*); варіанти *затишний*, *картковий*, *кахляний*, *крапковий* – зумовлені відповідним місцем наголосу у твірних словах (*затишок*, *картка*, *кахля*, *крапка*). Проте такі акцентуаційні моделі не відповідають нормам української літературної мови.

Зрідка дані в групах студентів і викладачів розходилися: так, переважна більшість анкетованих студентів обрали варіант *загальнолодський*, тоді як більшість викладачів віддали перевагу наголошенню *загальноло́дський*; так само у групі студентів обрали варіант *доповідáч*, *зачаткóвий*, *капу́стище*, *крама́рський*, *льо́нище*, *накла́д*, *притьма́*, у групі викладачів – *доповідáч*, *зачáтковий*, *капусти́ще*, *крамарський*, *льони́ще*, *на́клад*, *притьма* тощо.

Стосовно деяких слів думки анкетованих розділилися майже порівну: майже однакова кількість осіб обирала як перший, так і другий варіанти наголошення. Такі слова ми схильні вважати ядром групи лексем з варіативним наголошенням. До них належать *бавóвникóвий*, *відпові́сті*, *відо́сік*, *дóвбáло*, *дóга́дка*, *до́питний*, *допо́міжний*, *допризо́вний*, *до́чіста* (нічого не залишаючи), *дри́гнути*, *за́ворот*, *за́гнутий*, *запові́сті*, *кля́сті*, *кля́стися*, *крі́пкий*, *ма́буť*, *мандрі́вець*, *на́трóє*, *нафтоочі́сний*, *недо́мірок*, *огля́дач*, *о́гріх*, *озе́рце*, *паровідві́дний*, *пе́рвісний*, *плі́сняяти*, *по́м'я́тий*, *портóвий*, *пóсестра*, *поси́нати*, *при́кілок*, *при́стінок*, *прокля́сті*, *про́віток*, *пта́шник* (приміщення), *рози́'ятий*, *розпові́сті*, *ру́сінка*, *серпа́нко́вий*, *ску́бати*, *ті́льце*, *убра́нн'я*, *уло́говина*, *хирі́ти*, *христия́нин*, *черешне́вий*, *шко́да* (жаль), *штурхну́ти*, *ялі́нко́вий* та деякі інші.

Слід зауважити, що як у студентів, так і у викладачів виникли певні труднощі з розумінням ряду слів – таких, як *аку́товий*, *блешня́*, *ва́льок*, *ва́льці*, *вибáчний*, *ви́шник*, *вівсі́ще*, *голі́нко́вий*, *гра́бар*, *дебарка́де́р*, *діо́нтрія*, *зя́бле́вий*, *карма́зін*, *ко́рши́ак*, *на́зімок*, *обу́шок*, *оми́я́ник*, *па́чóси*, *по́таши*, *по́ташиний*, *притьма́*, *Сомáлі* тощо – здебільшого це терміни, рідковживані або застарілі слова. Анкетовані їх часто не позначали взагалі або ставили біля таких пар знак питання (?).

На **другому етапі** дослідження було проведено порівняння даних Словника 1 і Словника 2, яке показало, що у 54-х словах із подвійним наголошенням із 536, наведених Словником 1, уже закріпився, згідно з даними Словника 2, лише один нормативний наголос. Наголос у цих 54-х словах здебільшого збігається з рекомендаціями Словника 1, за винятком варіантів *гусятина*, *допризобний*, *загальнолюдський*, *зім'ятий*, *злодійка*, *підбійка*, *підшивка*, *післяпологовий*, *попідвіконню*, *усмішка*, які у Словнику 1 подані на другому місці як факультативні після рекомендованих *гусятина*, *допризобний*, *загальнолюдський*, *зім'ятий*, *злодійка*, *підбійка*, *підшивка*, *післяпологовий*, *попідвіконню*, *усмішка*. Зауважимо, що наголоси, зафіксовані Словником 2 як єдино можливі, в основному збігаються також і з вибором мовців, які позначили такі варіанти як більш уживані, за винятком слів *галстуковий*, *допризобний*, *загальнолюдський*, *зім'ятий*, *капустище*, *капустяний*, *коноплище*, *проклясті*, *убраний*, де мовці не визначилися чітко з вибором, та слів *засік*, *злодійка*, *плоскінний*, *пологовий*, *попідвіконню*, *суточки*, *чорнозем*, де зафіксований Словником 2 варіант наголошення суперечить реальному вибору мовців (*засік*, *злодійка*, *плоскінний*, *пологовий*, *попідвіконню*, *суточки*, *чорнозем*).

Деякі слова з паралельним наголошенням зі Словника 1 взагалі не потрапили до Словника 2: *Анастасія*, *Вероніка*, *возз'єднання*, *запашно*, *зерно* (збірн.), *їдма*, *їсти*, *кріпкий*, *Марко*, *наголо*, *назахват*, *нахрапом*, *перегнутий*, *по-простому*, *Прокіп*, *просторо*, *розвій*, *чутно*. А варіанти зі Словника 1 *пляшковий* Словник 2 пропонує як *пляшковий*.

Як показало дослідження, іноді слова з паралельними наголошеннями починають функціонувати як самостійні одиниці. Так, у Словнику 1 слова *клінець*, *натяжка*, *малиновий*, *підкладка* мають два паралельні наголоси без указівки на зміну значення, а в Словнику 2 зміна наголосу вже диференціює лексичні значення: *клінець* – ділянка землі, *клінець* – кілок, вішалка; *натяжка* – перебільшення, *натяжка* – натягання; *малиновий* – від малина, *малиновий* – колір, дзвін; *підкладка* – підшивка, *підкладка* – вставка тощо.

Подекуди Словник 2 уточнює вживання тих слів із паралельним наголошенням, щодо яких у Словнику 1 не було коментарів:

так, паралельно наголошується *ко́ловорот* (інструмент, пристрій), але тільки *ко́ловорот* (вир.); *ку́тинá* (горбик на болоті), але *куті́на* (від *ку́па*), *ку́тинá* (рослина) та ін.

Деякі варіанти у Словнику 2 подані дещо суперечливо: при єдино можливому наголосі *дніпрóвий* поруч дається паралельна вимова *дністрóвий*; так само *допризóвний*, але тут же – *допризóв-ник*; *злодійка* – але *злóдій*; лише *ліма́рський*, *потерпі́ти* – хоча *ліма́рство*, *потерпі́лий*; *чорно́зем* – хоча *чорнозёмний* тощо.

Таким чином, результати, одержані нами внаслідок дослідження явища подвійного наголошення на сучасному етапі розвитку мови, дають підстави для таких висновків: живе мовлення підтримує тенденцію до закріплення за кожним словом по одному наголосу, водночас зберігаючи велику групу слів з повноправним акцентним варіюванням. Певні суперечності між наголосами, рекомендованими словником і вживаними реальними мовцями, можна пояснити як дією аналогії, так і впливом російської мови та іншими чинниками. Поступове скорочення кількості дублетних форм у процесі розвитку мови фіксує і словник, при цьому деякі варіанти наголошення зникають з мовлення зовсім, а деякі набувають самостійного статусу і поповнюють у такий спосіб корпус омонімії.

У перспективі вивчення явища акцентного варіювання передбачає з'ясування причин, які його зумовлюють, укладання прогнозів щодо функціонування у мові слів з варіативним наголошенням, дослідження причин відхилення від літературної норми, обґрунтування рекомендацій щодо вимови запозичених слів, вивчення паралельного наголошення в професійній та діалектній лексиці тощо.

Василь Задорожний

Наголошення в полісемічному слові

Кожне слово має свою просодичну історію. Однак його акцентні характеристики виявляють певні акцентуальні процеси, що відбуваються в якійсь конкретній частині акцентної системи мови. Слово – центральна частина мови – є складною багаторівневою структурою, тому аналіз його залежить від того, до якого мовного рівня воно належить. Просодичний рівень організації слова вищий щодо фонетичного: він підпорядковує фонетичні явища лексики

рівневі граматичних категорій. Таким чином, рівнева структура мовних явищ дає можливість передбачити характеристики вищого рівня, якщо адекватно аналізуються мовні одиниці нижчого, підрядного рівня.

У мові слово функціонує двояко. Як член речення, воно є одиницею синтагматичного рівня мови. І водночас кожне слово належить до певного абстрактного морфологічного класу, в якому воно реалізується в системі парадигм і, власне, через свою парадигматичність набуває статусу мовної одиниці. Особливості парадигматичної реалізації слова визначають і специфіку його функціонування на синтагматичному рівні. Єдність слова на парадигматичному й синтагматичному рівнях мови забезпечує наголошення. Наголошення – ознака слова (не фонем), отже, з усіх засобів фонологічної структури слова воно є найголовніше, бо підпорядковує собі решту засобів, забезпечує єдність компонентів слова [Федянина Н. Ударение в современном русском языке. – М., 1976. – С. 8], виступаючи для нього в ролі своєрідної моделі.

Таким чином, наголошення за певних умов може набувати статусу семантичної диференціації полісемічного слова, окремі значення якого розійшлися у своєму розвитку настільки, що з'являються підстави говорити про появу в мові двох окремих омографічних лексем.

З цього погляду привертає до себе увагу слово *ста́рець*, для якого сучасна лексикографія зазначає кілька значень: 1. "Чоловік, який досяг похилого віку, старості (часом з відтінком поваги)"; 2. "Літній монах, поважна духовна особа; пустельник, самітник"; 3. "Те саме, що жебрак"; 4. перев. мн., розм. "Дуже бідні, убогі, неможливі люди" [СУМ, IX, 653]. Лексикографічні джерела подають таку акцентну характеристику цього слова: *ста́рця*, *старцем*, мн. *ста́рці*, *ста́рців*, (старики) і *ста́рці*, *ста́рців*, (жебраки) [ОС 77, 723]; *ста́рець*, *ста́рця*, *старцем*, кл. *старче*, мн. *ста́рці*, *ста́рців* (старики) і *ста́рці*, *ста́рців* (жебраки) [ОС 94, 723; ОС 99, 828]. Таким чином, слово *старець* виступає тут як єдине багатозначне слово із двома відмінними акцентними парадигмами, причому у значенні "стара поважна людина" воно є кореневаголошеним в обох числових парадигмах, а в значенні "жебрак" кореневому наголошенню форм однини протиставляє кінцеве наголошення

множинних форм. Саме тому інше лексикографічне джерело трактує це явище як омонімічне (омографічне), подаючи дві словникові статті: *ста́рець, ста́рця*, мн. *ста́рці, ста́рців* (літня поважна людина) і *ста́рець, ста́рця*, мн. *ста́рці, ста́рців* (жебрак) [УЛВН, 626], що, очевидно, точніше відповідає реальному мовному статусу цих слів у сучасній мові. Ще більше підстав для семантичного роздвоєння цих слів і оформлення їх як окремих словникових статей дає такий запис: *ста́рець, ста́рця, старцем*, кл. *старче*, мн. *ста́рці, ста́рців* (духовна особа похилого віку; дід) і *ста́рець, ста́рця, старцем*, кл. *ста́рцю*, мн. *ста́рці, ста́рців* (жебрак похилого віку) [Погр., 542], де два слова відрізняються одне від одного не тільки характером акцентуації, а й різним оформленням відмінкової парадигми, зокрема кл. в.: *старче* і *ста́рцю*. Уперше ці дві форми кл. в. наводить лексикографічне джерело початку ХХ ст., але, щоправда, як дві паралельні в одній парадигмі, без смислорозрізнявальної функції: *ста́рець, ста́рця, старцеві, старцем, старче!* і *ста́рцю! ста́рці, ста́рців* [Голоск., 381]. Однак, як свідчить характер акцентуації його в цьому джерелі, актуальним для нього є лише значення "жебрак", у чому воно не відступає від традицій української лексикографії кінця ХІХ – початку ХХ ст., що фіксувала для цього слова саме таке значення: *ста́рець* "нищий, слепец, бродящий за милостьюнею" [Б. – Н., 339]; *ста́рець*, "нищий" [Грінч., ІV, 197]. Якщо ж припустити, що форми кл. в. і тут виконують смислорозрізнявальну роль, то з погляду тодішньої акцентної норми звичним було наголошення з акцентним протиставленням числових парадигм. Видається, проте, що це джерело відбило суму акцентологічних і морфологічних проблем, які склалися в лексемі *ста́рець* на той час. Значення "жебрак" для слова *ста́рець* насамперед фіксували джерела, зорієнтовані на живомовну народну стихію, однак давні значення цього слова, що на той час сприймалися як належні до високого книжного стилю, теж не були обійдені українською лексикографією, напр., *старець* дидь, старець; чернець [Тимч., ІІ, 191]. Багатозначність слова старець із значенням "старий чоловік" і "жебрак" була відзначена і в тодішній граматичній літературі [Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. – Відень, 1914. – С. 57].

Власне, з розвитком у слові *старець* полярних значень, що виникли, з одного боку, у книжній традиції, а з другого – у живомовній стихії, пов'язана його нестандартна акцентна поведінка.

Утворившись у праслов'янську епоху від іменної основи **stárь* з висхідно-спадною акцентуацією кореня, слово **stárьсьь* закономірно отримало кореневе наголошення в усій своїй парадигмі. Виникнувши на позначення вікового поняття, слово *старець* увібрало в себе й соціальні характеристики, пов'язані з функціями людини певного віку. Старий – це перший в роді, той, який у разі потреби стає першим. Так формувалася категорія старшинства. У давньоруській мові зменшувальний суфікс виражав не пестливе значення, а соціальний статус особи. Так, ще у давні часи з'являється соціальна категорія старців, суспільна роль яких забезпечила слову *старець* розвиток тих значень, що належать до стилістично високих. Уже перші писемні фіксації вказують на доволі розгалужену систему значень *старьцьь*: 1) стара людина; 2) старійшина, старший, перший, головний за становищем; 3) предок [Стсл. сл., 623]. Тут же фіксується його переносне значення – почесна назва монаха [Стсл. сл., 623]. Ті самі значення притаманні слову *старьцьь* і на східнослов'янському мовному ґрунті: стара людина; старійшина, предок, монах [Срезн., III, 500–501]. Словники книжної української мови зафіксували форми *старець* і *старець* теж у кількох значеннях: 1) старі поважні люди, що виступають як свідки на суді, переважно у справах про визначення земельної власності; 2) у Литовсько-руській державі волосні урядові особи, які збирали данину грішми і натурою, накладали на людей інші податі й повинності; 3) монах [ССУМ, II, 380–381].

Слово *старець* як лексему на позначення людини старого віку успадкувала й українська мова, проте інші його позначення у зв'язку з особливостями розвитку нової української мови в XIX ст. відійшли на мовну периферію; у живомовній традиції воно в основному пов'язувалось із семою "старість", "старий" тощо. Така його історія сприяла розвитку нового, стилістично відмінного значення "жебрак" з тенденцією до стилістично зниженого його вживання. Колишне кореневонаголошене в усій парадигмі слово *старець*, розвинувши в собі інше, багато в чому протилежне до первісного, значення, потрапило і в іншу систему акцентних

відношень, для якої було характерне протиставлення наголошення числових субпарадигм.

Суфікс **-ець** (давн. **-ьць**) здавна був продуктивним засобом при утворенні назв осіб за дією. Утворювалися назви діячів за родом діяльності (*жсьрьць, письць, швьць*), за становищем (*кормильць, отьць, пвьць*), за зовнішніми чи внутрішніми ознаками (*борьць, льстьць, мьртвьць, старьць, юньць*) тощо. Цей суфікс продуктивний і в сучасній українській мові, маючи при цьому тотожні словотвірні значення [Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 39–40]. У назвах неживих предметів він виражає відтінок здрібнілості або ніжності (*панірець, топірець, вітрець, тютюонець*), хоч ці відтінки можуть і зникати напр.: *стілець, ремінець* тощо. За нашими підрахунками, у "Словнику української мови" 1128 слів із суфіксом **-ець**. Багато з них пізнього і ненародного творення. З акцентологічного погляду характерною особливістю цих утворень є нерухомість їхнього наголошення, що розглядається за двома акцентними схемами: кореневонаголошене (*мовець, палець, сітець, фланець, шорець* тощо) і кінцевонаголошені (*живець, зубець, кравець, ловець, різець, стилець, стрілець* тощо). Вплив наз. в. одн. на інші форми парадигми в цих іменниках відзначив ще Л. Булаховській.

Переконливим доказом нерухомості наголосу в словах із суфіксом **-ець** є випадки подвійного наголошення деяких із них, що збереглися в усій відмінковій парадигмі, напр.: *загінець, загінця, загінцем* [ОС 94, 226], *клінець, клінця, клінцем*, [ОС 94, 310], *чэрвєць, чэрвця, чэрвцем*, [ОС 94, 834], а також: *клінець, клінця, клінцем*, мн. *клинці, клинців і клинець, клінця, клінцем*, мн. *клінці, клінців* [Погр., 273]. Ці приклади засвідчують і живий у сучасній мові процес акцентних змін, для якого характерним є відтягнення наголосу на суфікс у вихідній формі, що спричинює кінцеве наголошення замість давнього кореневого і у формах непрямих відмінків.

У ряді утворень на **-ець** у сучасній українській мові наголошення використовується в ролі смислорозрізнавального чинника: *капорець* (південний сланкий чагарник) і *капорєць* (дитячий або жіночий головний убір від *капор*); *ланець* (старець) і *ланєць* (ланцюг); *романець* (зневажл. до *роман*) і *Романєць* (пести. до *Роман*);

рябець (те саме, що шуліка) і *рябець* (те саме, що рябчик); *хлібець* (невелика хлібина) і *хлібець* (зменш.-пестл. до хліб) та ін. [СУМ].

За умови тотожності наголошення вихідних форм омонімічних слів воно закономірно дублюється й у парадигмах: *ласка́вець* (ласкавий) і *ласка́вець* (благодійник); *плавéць* (той, хто пливе) і *плавéць* (орган риби); *сирéць* (зменш.-пестл. до сир) і *сирéць* (сировина); *топіре́ць* (зменш. до топір) і *топіре́ць* (північний морський птах); *ясенéць* (зменш.-пестл. до ясен) і *ясенéць* (перший тонкий льодок на річці, ставку і т.ін.); *ячмінець* (зменш.-пестл. до ячмінь (рослина)) і *ячмінець* (зменш.-пестл. до ячмінь (захворювання)) [СУМ].

Єдиним винятком із цієї акцентної закономірності, характерної для утворень на **-ець**, у сучасній мові є слово *за́ець*, що в давньоруській акцентній системі належало до кореневаголошеної акцентної парадигми [Зализняк А. От праславянской акцентуации к русской. – М., 1985. – С. 132], а тому повинно було б зберігати кореневе наголошення в усій парадигмі, натомість у сучасній мові воно виявляє акцентне протиставлення відмінкових форм однини і множини: *за́ець*, *за́йця*, *за́йцем*, мн. *зайці́*, *зайці́в*, [ОС 94, 230]. Однак слово *за́ець* у сучасній його формі є наслідком аналогічного впливу за зразком інших утворень на **-ець**; у давньоруській мові воно вживалось з суфіксальним голосним [а]: [за́јацъ]. Таке його слухове оформлення відоме багатьом говорам сучасної мови: [за́јац'] – [за́јац'і] без акцентного протиставлення форм однини і множини. Очевидно, наголошення цього слова, суфікс **-ець** якого сприймався невиразно, підлягло досить сильній тенденції в українській мові акцентно протиставляти парадигми однини і множини. Особливо виразно вона виявляється, як відзначає Л.Булаховський, у суфіксальних утвореннях, напр.: *па́рубок* – *па́рубкі́*, *Хо́менко* – *Хо́менкі́*, *підбрéхач* – *підбрéхачі́*, *споживáч* – *споживáчі́*, *робітні́к* – *робітні́кі́*; згодом поширилась навіть на іншомовні слова: *а́втор* – *а́вторі́*, *профéсор* – *професорі́*, тощо [Булаховський Л. Вибр. праці: У 5 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 364].

Протиставлення числової парадигми за наголошенням, що виникло, очевидно, за аналогією до фонетично зумовленого давнього акцентного протиставлення типу *дуб* – *дубі́*, *ліс* – *лісі́*, виявилось дуже активним у сучасній мові, напр.: *баи́тан* – *баи́тані́*, *бік* – *бокí*, *ві́тер* – *ві́трі́*, *врожа́й* – *врожа́ї́*, *знак* – *знакі́*, *зять* –

зяті́, капта́н – каптані́, ко́мір – комірі́, ко́мін – комині́, корова́й – короваї́, кряж – кряжі́, парка́н – паркані́, рік – роки́, скарб – скарбі́, смак – смакі́, смі́х – сміхі́, спис – списі́, став – ставі́, сті́г – стогі́, торг – торгі́, час – часі́, шйно́к – шйнкі́, шля́х – шляхі́, ячмі́нь – ячмені́ та багато ін. Динаміку цих акцентних змін можна уявити з таких зіставлень: кіснї́к, кіснїка́, кіснї́ки, кіснї́ків [Голоск., 171] і кіснї́к, кіснїка́, мн. кіснї́ки, кіснїків [Погр., 272]; ко́роп, ко́ропа, ко́ропи, ко́ропів [Голоск., 183] і ко́роп, ко́ропа, мн. коро́п, коро́пів [Погр., 288] тощо. Ця живомовна тенденція продовжує діяти в сучасній мові й щодо іншомовних слів, це видно хоч би з таких зіставлень: блінда́ж, блінда́жі [Голоск., 28], але блінда́ж, мн. бліндажі́ [Погр., 53]; міра́ж, міражі́ [Голоск., 214; Погр., 336], але міра́ж, мн. міра́жі і міражі́ [ОС 94, 375]; паж, пажі́, але паж мн. пажі́ [Погр., 397; ОС 94, 479]; при́з, при́зи [Голоск., 317], але при́з, мн. при́зи́ [УЛВН, 501; Погр., 459; ОС 94, 594]; том, то́ми [Голоск., 398], але том, мн. то́мі́ [УЛВН, 652; Погр., 564; ОС 94, 758]; шанта́ж, шанта́жі́ [Голоск., 439], але шанта́ж, мн. шантажі́ [Погр., 613]; шта́б, шта́би [Голоск., 444], але шта́б, шта́бі́ [УЛВН, 716; Погр., 622; ОС 94, 854] та ін. Щодо перенесення наголошення на закінчення у множинній парадигмі слова *зайці́*, то додатковим чинником тут могла бути його семантична близькість зі словами *вовкі́*, *голубі́*, *коро́п*, *оку́ні*, *півні́*, *соболі́*, *соколі́* тощо з таким самим акцентним перенесенням, що належали до частково вживаної лексики.

Найважче пояснити кінцеве наголошення у множинних формах слова *стари́ці*. О.Потебня його тільки констатує як факт, що прийшов на зміну давньому *ста́рці*. Було б цілком закономірним, якби слово *старець* у вихідній формі розвинуло суфіксальне наголошення – *старéць*, нормативність якого в літературній мові заперечував І.Огієнко [Сл. м. сл., 98]. Цілком можливо, що форма однини *старéць*, яка не набула літературного статусу, спричинила появу кінцевого наголошення у множинній парадигмі – *ста́рці*. Про можливість таких змін свідчить те, що в українській мові більшість утворень з коренем *стар-* мають нове (некореневе) наголошення: *стари́й*, *стари́к*, *стари́йшина* тощо. За свідченням художньої літератури XIX ст., форма однини *старець* зберігала в собі й

давні значення, натомість множина *старці* вживалася лише із значення "жебрак", що могло вплинути і на спосіб наголошення в різних числових субпарадигмах. Очевидно, не тільки семантична віддаленість значень трактованого як ще єдиного полісемічного слова *ста́рець*, а й явна анонімність його акцентної характеристики змусили пуристично налаштувати мовознавця І. Огієнка трактувати його у значенні "жебрак" як рідковживане порівняно зі словами *прошак* і *торбії* [Сл. м. сл., 33, 86, 98], що явно суперечить мовній практиці. Акцентна нестандартність слова *старець*, що виявилась на початку ХХ ст., зумовлена розширенням полісемічного слова на два омоніми (омографи) з різним характером наголошення. Саме внаслідок цього з'явилися дві окремі лексеми: кореневонаголошене в усій парадигмі слово *ста́рець* із основним значенням "літня поважна людина" з похідним від нього і слово *ста́рець* – із значенням "жебрак", що має мішану акцентну парадигму (кореневонаголошену в однині і кінцевонаголошену в множині), яка склалася внаслідок живомовних акцентних процесів. Очевидно, у слові *старець* із значенням "жебрак", що виникло лексико-семантичним способом, значення суфікса зазнало певної нівеляції, що особливо є можливим у невокалічному його варіанті у формі множини (**-ці**), тому воно підлягало тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини. Додатковою причиною розвитку в ньому нового наголосу була поява в ньому й морфологічних відмінностей.

Характерною особливістю іменників української мови на **-ець** є те, що вони, на думку Л.Булаховського, найдовше зберегли ознаки м'якої відміни, маючи закінчення **-е** у кл. відмінку. Однак слово *старець* розвиває ще паралельну форму кл. в. *ста́рцю*, що набуває при цьому статусу морфологічного чинника на користь потрактування слова *ста́рець* із значенням "жебрак" як окремої лексеми. Форма *старче* стає в один ряд із формами *Творче* (при звертанні до Бога), *Світодáвче*, *богобóрче*, *Сíне* (Божий) тощо, тоді як форма *ста́рцю* є паралельною до форми *твори́ць*, *мити́ць*, *продави́ць*, *бори́ць*, *сину́* та ін.

Таким чином, сучасна українська мова, відбиваючи особливості свого історичного розвитку, має у лексиконі два омографічні слова, які виникли внаслідок семантичного розщеплення колись

єдиного полісемічного. Провідним чинником у цьому процесі було наголошення, що визначило просодичні параметри існування кожного з них.

Умовні скорочення

Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. Німчук. – К., 1966.

Голоск. – Голоскевич Г. Правописний словник (Перше видання 1930). – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1994.

Грінч. – Словарь української мови: У 4 т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.

ОС 77 – Орфографічний словник української мови. – К., 1977.

ОС 94 – Орфографічний словник української мови. – К., 1994.

ОС 99 – Орфографічний словник української мови. – К., 1999.

Погр. – Орфоепічний словник / Укл. А. Погрібний. – К., 1984.

Сл. м. сл. – Огієнко І. Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних // Огієнко І. Рідне писання. – Жовкля, 1934. – Ч. II.

Срезн. – Срезневський І. Матеріали для словаря древнеруского язика по письменным пам'ятникам: 3 т. – СПб., 1895.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. – К., 1977–1978.

Стсл. – Старословянський словарь (по рукописям X–XI веков). – М., 1994.

СУМ – Словник української мови: У 11 т. – К., 1970 – 1980.

Тимч. – Тимченко Є. Русско-малороссийский словарь: В 2 т. – К., 1897–1899.

УЛВН – Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. – К., 1973.

Ірина Фаріон

Наголос – душа слова

Наголос входить до поняття акцентуаційної норми, яку вважаємо фонетико-ортоепічною піднормою. Теперішня система наголошення має давню історичну мотивацію, тому через неможливість пояснити сучасними фонетико-морфологічними законами справляє враження чогось «*дуже примхливого*» і почасти несистемного.

Понад то, що деякі мови мають чітко *«прописаний»* наголос: французька, вірменська, турецька – на останньому складі; польська – на передостанньому; переважно на другому складі від кінця – в італійській, естонській, румунській мовах; здебільшого перший склад наголошують в англійській, переважно кореневий наголос у німецькій. Однак український наголос має також свою систему. Він реалізується в різних акцентних типах різних частин мови, що зумовлено їхньою морфемною будовою, змінами звуків у потоці мовлення і складоподілом. <...> Для нас важливі функційно-практичні характеристики наголосу, що беруть участь у розрізненні лексичних або граматичних значень слова, у виразності та нормативності наголошення. З огляду на це, пропоную виділити такі групи наголошення слів:

нормативне наголошення різних наголосових типів різних частин мови;

подвійний (варіантний) наголос;

словорозрізнявальний наголос;

форморозрізнявальний наголос;

діалектний наголос;

інтерферентний наголос;

складні випадки наголошення у запозичених словах.

Нормативне наголошення різних наголосових типів різних частин мови

а) Віддієслівні іменники середнього роду на **-анн(я)**, що мають більше як два склади, здебільшого зберігають місце наголосу тих інфінітивів, від яких вони утворені: *завда́ти – завда́ння, навча́ти – навча́ння, чита́ти – чита́ння*. Нечисленні винятки зумовлені аналогією: *вида́ти – вида́ння, ви́гнати – вигна́ння, ви́знати – визна́ння*, але *зобов'я́зати – зобов'язання*. Варто знати, що під західноукраїнським впливом у 30-х роках ХХ ст. поширилось наголошення *пита́ння*, а також *визна́ння, завда́ння, навча́ння*. <...>

б) Відприкметникові іменники з суфіксом **-ин(а)** в однині зі значенням місця, простору, території та абстрактних понять мають наголос на закінченні: *величи́на, височи́на, низи́на, нови́на, площина́, речовина́, садовина́, чужина́* (але *горо́дина*).

в) Іменники жіночого роду з суфіксом **-к- (-єчк-, -счк-, -очк-)** у **формах множини** (сюди належать дво-, три- і

чотирискладові слова) отримують наголос на закінченні: *кни́жки – книжкі́, копі́йки – копійки́*. Уперше на цю наголошувальну опозицію між числами в іменниках аналізованого типу української мови як своєрідне, відмінне від усіх слов'янських мов явище звернув увагу Р. Брандт. Така опозиція дає можливість відрізнити родовий відмінок однини від називного множини [Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Л. 2002, с. 172]. Проте функціонування в нашій мові такої тенденції не виключає можливості закріплювати подвійне наголошення, а в деяких випадках – і кореневе: *бо́чки – бочкі́, ку́льки – кульки́*, але *кана́рки*.

З огляду на частоту вживання, особливого коментаря потребує наголошення іменника *помилка*. З другої половини XVII ст. це слово має подвійний наголос *по́милка*. З погляду сучасної норми, **рекомендованим** слід вважати префіксальний наголос і **прийнятним** – кореневий в однині. У словоформах множини це слово починають уживати з наголошенням на закінченні з другої половини XIX ст., і таке наголошення нормативне зараз [Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Л. 2002, с. 181].

г) Іменники чоловічого і жіночого роду з **префіксами (приростками) ви-, від-, за-, на-, над-, недо- об-, пере-, під-, по-, при-, про-, роз-**, творені безафікським способом від дієслів та суфіксальним способом рідше префіксально-суфіксальним), здебільшого наголошували на префіксі. Це підтверджують найдавніші пам'ятки: *ви́падок, ви́трата, ви́слуга, за́гадка, на́клейка, на́лічка, на́ліпка, недо́гризок, недо́зарок, недо́биток, пере́пад, пере́купка, пересі́в, пересі́стка, пересі́страх, по́значка, при́зов, при́писка, про́шарок, ро́зпірка*.

У XIX–XX ст. виразно засвідчена тенденція пересунення наголосу з префікса на корінь: *похі́д, прохі́д, пересі́рка, переля́к, напíй, заробі́ток*, а також творення подвійного наголошення: *ві́дбі́ток, заво́рот, на́па́сть, за́чін, про́світ, ро́зві́й, ро́збі́г, при́ї́ст, за́трíмка* [Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Л. 2002, с. 91].

С. Караванський у такій тенденції вбачає російськомовний вплив, зокрема у слові *подо́шка*, яке за чинною нормою слід

наголошувати *подушка*. Вчений зауважує, що слід пильніше придивлятися до «переношених» окупантами слів і звертатися до лексикографічних праць минулого [Караванський С. Про «становий хребет» мови // Літературна Україна. – 2004. – 16 вересня, с. 17]. <...>

г) Односкладові іменники, сполучаючись із числівниками **два, три, чотири**, зберігають місце наголосу початкової форми: *два го́ли, чотири склади, три шляхи, два да́хи*. Чи не найкраще це засвідчують приклади з Шевченкової поезії: *Ой три шляхи широкії / Докупи зійшлися; Не вертаються три бра́ти. / Плаче стара мати...*

д) Непохідні прикметники наголошують на закінченні: *легкий, новий, старий, тонкий* <...>. Похідні суфіксальні і префіксально-суфіксальні прикметники мають наголос зрідка на префіксі, здебільшого на корені, суфіксі та закінченні:

підлітковий;

виразний, визвольний, двоколірний, двоколісний, договірний, доларовий, зручний, зустрічний, кавовий, камінний, католицький, корисний, меблевий, невідомий, пекарський, пересічний, поміщицький, ринковий, світоглядний, стовідсотковий, фірмовий, цілий;

безгрошевий, багаторазовий, безстроковий, дворазовий, домова (книга), жаданий, контрактний, кредитовий, крицевий, мармуровий, податковий, пологовий, профспілковий, тришаровий, цукровий, шовковий, ярмарковий;

безгрошовий, валовий, гуртовий, дозвільний (який дозволяє), житловий, їстівний, льодяний, маришовий, мовчазний, обтічний, судовий, текстовий, торф'яний, фаховий, хутровий, цегляний, центровий, цеховий, цифровий, цілодобовий, цільовий, чарівний, черствий.

До своєрідної наголошувальної ознаки української мови, на відміну від інших слов'янських, належить рухомий наголос у присвійних прикметниках на **-ин**, що мотивовані іменниками жіночого роду І відміни. Такі присвійні прикметники і власні назви наголошують на закінченні в однині та в множині: *вдовин, вдовина, вдовине, вдовині; дочин, дочина, дочине, дочині; кумин, кумина, кумине, кумині; Хомин, Хомина, Хомине, Хомині* [Винницький В.

Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Л . 2002, с. 311].

є) Своєрідність наголошення **дієслівних форм** зумовлена не лише їхнім походженням та морфемною будовою з провідним тематичним суфіксом, але двома різними діалектними тенденціями: у **південно-східних і північних діалектах** усталено наголошення на закінченні, а в **південно-західних** – на корені, яке і досі повсюдне у розмовному мовленні всупереч нормі, на зразок *дали* замість *дали́*, *роблю* замість *роблю́*. <...> У межах змінюваности дієслова є три наголошувальні типи: постійний наголос на корені: *бесідувати*, *гоїти*, *жесвірити*, *ненавидіти*, *нівечити*, *снідати*; наголос переміщується в межах суфікса основи: *торжествуєш* – *торжествувала*; наголос на суфіксі інфінітива: *вживати* – *вживала*.

Існують такі головні приписи дієслівного наголошення:

- склади у дієслівних закінченнях – **ет-**, **ем-** не наголошують: *перейдемо́*, *перейдете́*, *сміємо́ся*, *смієте́ся*;

- двоскладові інфінітиви з нульовим суфіксом (основною на приголосний) мають кінцевий наголос: *вести́*, *нести́*, *брести́* (але *біти́*, *міти́*, *тліти́*);

- префіксальні інфінітиви на **-вісти** мають подвійний наголос: *відповісти́*, *доповісти́*, *розповісти́*;

- двоскладові дієслівні форми першої особи однини теперішнього часу мають кінцевий, а не кореневий наголос: *ношу́*, *ходжу́*, *пишу́*, *кажу́*;

- двоскладові родові дієслівні форми минулого часу мають кінцевий, а не кореневий наголос: *була́*, *взяла́*. <...>

Проблемне наголошення **дієприкметникових і дієприслівникових форм** цікаве в їхньому зіставленні з **прикметниками** та **дієприслівниками**, зокрема: *варений*, *печений* – дієприкметник; *вареній*, *печеній* – прикметник; *лежачі́*, *стоячі́*, *сидячі́* – дієприслівники, а *лежачи*, *стоячи*, *сидячи* – прислівники: *не читай лежачи* – *не читай, лежачі́ на канані*; *президента зустріли стоячи* – *стоячі́ біля вікна, чекали президента*. Таке розрізнення закріпилось у сучасних словниках, працях і поетичній практиці ХХ століття [Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Л . 2002, с. 405].

е) Наголошення прислівника залежить від його будови.

Префіксальні прислівники мають наголос:

на префіксі: *будь-де, врозтіч, казна-як, навізнак, навіч, хтозна-чим;*

на корені: *відтоді, напоказ.*

Префіксально-суфіксальні прислівники наголошують **на префіксі:** *знаскоку, зозла (зізла), наглухо, намертво, напохваті, начисто, донесхочу;*

на корені: *допізна, завидна, зви́сока, завбільшки, завви́шки, завдовжки, зсередини, по-моєму, по-своєму;*

на суфіксі: *заразо́м, завчасу́, поблизу́, передусі́м, по-старо́му.*

Прислівники **суфіксальної будови** мають наголос:

на корені: *ви́соко, гли́боко, де́шево, передо́м, пла́вом, ра́зом, ши́роко;*

на суфіксі: *голяка́, гурто́м, урочи́сто, цілко́м.*

Прислівники, утворені способом складання, мають наголос на сполучному голосному: *водно́раз, водно́сталь, водно́час, насамкі́нець.*

Подвійний (варіантний) наголос різних частин мови

З огляду на складність наголошення, різні діалектні традиції і тривалість нормування, низка слів має **подвійний (варіантний)** наголос.

Іменники	Прикметники	Дієслова	Прислівники
<i>бе́ззви́хідь</i>	<i>безза́хисний</i>	<i>вiдповiсти́</i>	<i>байду́же</i>
<i>вiдчай</i>	<i>весня́ний</i>	<i>вiдзнача́ти</i>	<i>вiдтоді́</i>
<i>до́говiр</i>	<i>вiтчизня́ний</i>	<i>врази́ти</i>	<i>врозрі́з</i>
<i>доповiда́ч</i>	<i>вогня́ний</i>	<i>сiвíти</i>	<i>за́вжди́</i>
<i>за́чин</i>	<i>допомі́жний</i>	<i>ю́рмитися</i>	<i>навкíс</i>
<i>звичай</i>	<i>зати́шний</i>	<i>я́три́ти</i>	<i>навпíл</i>
<i>ко́ристь</i>	<i>зимови́й</i>		<i>надво́є</i>
<i>огляда́ч</i>	<i>карто́пляний</i>		<i>наприкі́нці́</i>
<i>переві́рка</i>	<i>капу́стяний</i>		<i>нарі́вні</i>
<i>перéжиток</i>	<i>подарункови́й</i>		<i>наскрі́зь</i>
<i>про́житок</i>	<i>пові́тряний</i>		<i>часо́м</i>
<i>про́світ</i>	<i>чима́лий</i>		<i>на́троє</i>

Словорозрізнявальний наголос

Існує низка слів, що змінюють своє значення залежно від того, як їх наголосити. Незнання такої функції наголосу призводить до кумедних ситуацій, свідком однієї з яких я нещодавно була в маршрутному таксі.

– *Пані, платіть за проїзд*, – кинув водій навздогін добродійці, що хутко прошигнула повз нього вглиб салону.

– *Зараз заплачу*, – відповіла пасажирка.

Водій, усміхнувшись, докинув: «*Плакати не треба. Треба платіти*».

Отож, особові форми дієслів *заплачу* і *заплачу'* походять від різних інфінітивів – *платіти* і *плакати*, і лише їхнє правильне наголошення забезпечує адекватне спілкування. До речі, якщо *плакати* наголосити як *плака́ти*, то розуміння ускладнимо ще більше. Пропоную кілька пар слів, де наголос розрізняє значення:

адресний – від *адрес*: вітальний *адрес* /*адресний* – від *адреса*: нова *адреса*;

батьківщина – спадщина від батьків: багата *батьківщина* /*батьківщина* – вітчизна: рідна *батьківщина*;

броня – закріплення, документ про закріплення: *броня* на квиток / *броня*: захисна обшивка: *броня* танка;

вигода – користь: спільна *вигода*, економічна *вигода* /*вигода* – зручність: квартира з усіма *вигодами*;

господарський – від *господар*: *господарський* син, себто власницький /*господарський* – від *господарство*: *господарський* розрахунок, себто виробничий;

засідання – зібрання людей: *засідання* сесії /*засідання* – чатування, підстерігання когось: *засідання* на злодія;

лікарський – від *лікар*: *лікарська* діяльність /*лікарський* – від ліки: *лікарські* рослини, препарати;

людський – від *люди*, *людяний*: *людське* ставлення /*людський* – властивий людині або пов'язаний з людиною: *людський* слід;

прошу' – звертатися з проханням, клопотати: *прошу'* допомоги /*прошу* – закликати, запрошувати (формула ввічливості): *прошу* сісти;

шкода' – жаль: *шкода'* праці /*шкода'* – марно, даремно: *шкода'* мене вмовляти;

яко́сь – прислівник, якимсь чином, як-небудь: треба *яко́сь* допомогти /*яко́сь* – одного разу, колись: *яко́сь* я поїхав.

Форморозрізнавальний наголос

Зазначена функція наголосу розрізняє граматичні форми слів, зокрема, число і відмінок іменника: *кни́жки* – називний відмінок множини, *кни́жки* – родовий відмінок однини; *ха́ти* – родовий відмінок однини, *хати́* – називний відмінок множини. <...>

Односкладові іменники II відміни в родовому відмінку однини, змінюючи закінчення, змінюють і наголос: *дво́ру* – *двора́*, *мо́сту* – *моста́*, *сто́лу* – *стола́*. Варіантні форми наголошення в орудному та місцевому відмінках мають такі іменники: *го́стями*, *гі́тьми*; *на го́стях*; *чобітьми́*, *чоботами*, *чобо́тями*; *у чоботах*, *у чобо́тях*; *грі́ями*, *гроши́ма*; *дверми́*, *двери́ма*; *слізьми́*, *слізьми*, *сльоза́ми*; *на даху́*, *на да́сі*.

Чи не найактивніше форморозрізнавальна функція наголосу проявляється у видових парах дієслів, що передають доконану чи недоконану дію: *ві́дкликати* – *відкли́кати*, *нарі́зати* – *наріза́ти*, *ві́дміряти* – *відміря́ти*, *вслу́хатися* – *вслуха́тися*, *ві́сипати* – *висипа́ти*.

Діалектний наголос

Діалектний наголос зумовлений двома основними територіальними тенденціями в наголошенні: південно-західній і південно-східній. Із XIX ст. нормативною стає південно-східна тенденція наголошення слів. З огляду на це, варто звернути увагу на такі подіалектному наголошені типи слів, аби уникнути цього в офіційно-діловому спілкуванні:

- наголошення дієслівних форм: *ро́блю* треба *роблю́*, *пи́шу* треба *пишу́*, *за́кінчу* треба *закінчу́*; *пле́сти* треба *плести́*, *ве́сти* треба *вести́*; *пере́йдемо* треба *перейдемо́*, *смі́ється* треба *сміється́*, *живе́мо* треба *живемо́*;

- наголошення присвійних, означальних і вказівних займенників: *сво́го* треба *свого́*, *всьо́го* треба *всього́*, *то́го* треба *того́*, *цьо́го* треба *цього́*, але *до сво́го*, *до всьо́го*, *до то́го*, *до цьо́го*).

Інтерферентний наголос

Наголошення низки споріднених слів у рідній і чужій мовах за чужою моделлю спричинює інтерферентний наголос. Українська наголосова система у часи радянської імперії під російськомовним

тиском зазнала значного спотворення, вислідом чого не лише в усному мовленні, а й у нормативних словниках зафіксовано спотворений наголос, як, наприклад, у словах *подоуика* (було *подоуика*), *повістка* (було *повістка*) тощо. Наголос був однією з найбільших перепон у процесі «злиття мов», позаяк, за метафоричним висловом С. Караванського, він є «становим хребтом» кожної мови. Заберімо у французів чи поляків наголосовий стандарт їхніх мов – і зникнуть неповторні французька та польська мови [Караванський С. Про «становий хребет» мови // Літературна Україна. – 2004. – 16 вересня]. Щоб під впливом російської мови не зникла наголосова неповторність нашої мови, виділю низку споріднених слів в обох мовах, що мають відмінний наголос.

Українські слова	Російські слова
<i>бесіда</i>	<i>беседа</i>
<i>відстояти (відстою)</i>	<i>отстоять (отстою)</i>
<i>вісити (вишу)</i>	<i>висесть (вишу)</i>
<i>вітчим</i>	<i>отчим</i>
<i>дрова</i>	<i>дрова́</i>
<i>живопис</i>	<i>живопись</i>
<i>загадка</i>	<i>загадка</i>
<i>закінчити (закінчу)</i>	<i>закончить (закончу)</i>
<i>звісока</i>	<i>свысока́</i>
<i>злегка</i>	<i>слегка́</i>
<i>імя́</i>	<i>и́мя</i>
<i>колесо</i>	<i>колесо́</i>
<i>кроїти (крою)</i>	<i>крои́ть (крой)</i>
<i>легкий</i>	<i>легкий</i>
<i>літопис</i>	<i>летопись</i>
<i>напили́ся</i>	<i>напи́лись</i>
<i>ненависть</i>	<i>ненависть</i>
<i>низький</i>	<i>ни́зкий</i>
<i>новий</i>	<i>новы́й</i>
<i>одинадцять</i>	<i>одинадцать</i>
<i>оздоровіти (оздоровлю)</i>	<i>оздорови́ть (оздоровлю)</i>
<i>ота́ман</i>	<i>отаман</i>

<i>о́лень</i>	<i>оле́нь</i>
<i>переводити (переводжу)</i>	<i>переводіть (перевожу)</i>
<i>перéпис</i>	<i>пéрепись</i>
<i>переки́с</i>	<i>пéрекись</i>
<i>пересиді́ти (пересиджу)</i>	<i>пересиде́ть (пересижу)</i>
<i>петля́</i>	<i>пе́тля</i>
<i>підтверді́ти (підтверджу)</i>	<i>подтверді́ть (подтвержу)</i>
<i>подруга</i>	<i>подруга</i>
<i>полежа́ти (полежу)</i>	<i>полежа́ть (полежу)</i>
<i>помовча́ти (помовчу)</i>	<i>помолча́ть (помолчу)</i>
<i>постоя́ти (постою)</i>	<i>постоя́ть (постою)</i>
<i>п'яни́ця</i>	<i>пьяни́ца</i>
<i>русло́</i>	<i>ру́сло</i>
<i>сере́дина</i>	<i>середи́на</i>
<i>сли́на</i>	<i>слюна́</i>
<i>спі́на</i>	<i>спина́</i>
<i>сестри́н</i>	<i>се́трин</i>
<i>стерпі́ти (стерплю)</i>	<i>стерпе́ть (стерплю)</i>
<i>тов́питися (товпляться)</i>	<i>толпи́ться (толплятсья)</i>
<i>чотирнадця́ть</i>	<i>четы́рнадцатъ</i>

Складні випадки наголошення чужомовних слів

Чужомовні слова здебільшого зберігають місце наголосу власної мови: *бюлетéнь (бюлетéні), догмат, диспансе́р (диспансе́рний), експе́рт, жалюзи́, кварта́л, компромі́с, кредиторський, магісте́рський, марке́тинг, медикаме́нт, мені́ск, некроло́г, парте́р, псевдо́нім, реге́нт, тирані́я, факсими́ле, фанати́чка, фарфо́р (фарфо́ровий), фено́мен, філі́стер (філі́стерство), фольга́, форза́ц, центне́р, шофе́р.*

Зауважмо на типовому наголосі у групах спільної словотвірної моделі:

<i>аристокра́тія</i>	<i>кіломе́тр</i>	<i>баро́метр</i>	<i>діяло́г</i>
<i>демокра́тія</i>	<i>сантими́тр</i>	<i>спідо́метр</i>	<i>некроло́г</i>
<i>бюрокра́тія</i>	<i>міліме́тр</i>	<i>мано́метр</i>	<i>моноло́г</i>
<i>фармаці́я</i>		<i>інду́стрія</i>	

мімікрія

але

кулінарія

поліграфія

ортопедія.

<...>

М. Г. Стельмахович

Інтонаційні барви усної мови

Нині увага вчителів-словесників скерована на розвиток мови учнів. Така життєва вимога нашого часу – і потребу в цьому відчуває кожен з нас. Але ми нерідко під цим розуміємо тільки розвиток писемної мови, забуваючи, що треба розвивати й усну мову школярів.

Усна мова має свої особливості. Розвиваючи її, ми не можемо обмежитися тільки збагаченням словника учнів і прищепленням їм навичок практичної стилістики. Звичайно, і вмілий добір слів, і правильна побудова речень є сильною зброєю впливу на слухача, але ж багато залежить ще й від того, як ці слова й речення сказані. Позбавмо мову виразної інтонації, і вона стане нечленороздільною, малозрозумілою, а то й зовсім незрозумілою. Приглушене, мляве звучання, флегматичний тон, бубоніння, гугнявість або зайва крикливість чи велика поспішність і "ковтання" закінчень неабияк утруднюють спілкування. Не випадково, високо оцінюючи роль усної мови ("живе слово дорожче, ніж мертва літера"), народна мудрість різко негативно ставиться до будь-яких її вад. "Нарядилася, як пава, а кричить, як тава", "меле, як порожній млин", "заторохтіла Солоха, наче діжка з горохом", "говорить, наче три дні не їв" – каже народ про тих, хто, розмовляючи, кричить, поспішає або надто розтягує слова.

На жаль, методика розвитку усної мови школярів майже не розроблена. У лінгвістиці питання про барви усної мови, зокрема української, теж належить до найменш досліджених. Який інтонаційний рисунок речень простих, складних і складнопідрядних? Як пов'язати розвиток усної мови з викладанням граматики? Як домогтися, щоб учні відчували барви живого слова, вміли користуватися ними? Звичайно, говорячи про барви усної мови, ми не маємо на увазі всю їхню різноманітність, бо виражальні можли-

вості усної мови величезні й середня загальноосвітня школа не спроможна їх усіх охопити. Але це не означає, що ми не повинні прищеплювати нашим дітям навичок правильного інтонування й дикції. Що ж таке інтонація усної мови?

В інтонацію входить цілий комплекс явищ: висота, сила, темп і тембр голосу, а також паузи. У живій розмовній мові голос міняється мимовільно, залежно від змісту висловлювання, переживань і намірів мовця, а також граматичної структури фрази. Отже, внутрішній зміст висловлювання і його зовнішня інтонаційна форма перебувають в органічній нерозривній єдності.

Інтонція робить мову активною, дійовою. Вона є одним із джерел розширення виражальних засобів мови. Роль її в усному мовленні надзвичайно різноманітна. Інтонція виконує граматично організуючу, синтагматичну, предикативну й модально-диференціюючу функції. Тобто за її допомогою вказуємо на зв'язок між частинами речення, розчленовуємо речення на синтагми, які утворюються внаслідок групування менш значних слів біля важливішого слова, визначаємо рівень акцентування всіх слів у реченні залежно від їхнього смислового навантаження, оформляємо різні типи речень (розповідні, питальні, окличні, спонукальні) і вставні слова та речення. Але чи не найбільшу роль інтонація відіграє в передачі емоційно-вольового стану людини. Через зміну інтенсивності голосу, його висоти, швидкості, тембру, наголосів виражаються найрізноманітніші емоції: радість, задоволення, здивування, гнів, побоювання, вагання, страх, ніжність тощо, – і людський голосовий апарат виявляє в цьому величезні можливості.

Важливим елементом інтонації є тембр, тобто характерне забарвлення голосу. Кожній людині властивий свій постійний тембр, який зумовлюється індивідуальними особливостями її мовного апарату. Не даремно часто кажуть: "*Я його (її) пізнав по голосу*". Разом з тим тембр може змінюватися, залежно від мети висловлювання, різних емоцій і т.п. Щоб переконатись у цьому, простежмо за таким висловом: "*Надворі дуже тепло*". Коли вимовимо його стверджувальною інтонацією розповідного речення, то слухач зрозуміє зміст вислову так, як його виражає склад слів та синтаксичний зв'язок між ними. А скажімо цей вислів іронічно – зміст речення стане протилежний.

Різноманітні відтінки в межах основного тембру людини залежать від багатьох обставин – від того, з ким розмовляє вона, про що говорить, за яких обставин, в якому стані тощо. А.С.Макаренко писав, що, звертаючись до своїх вихованців зі словами "іди сюди", він їх вимовляв на 15–20 ладів. Оцих 15–20 відтінків "іди сюди" в основному створюються інтонацією емоцій, у формуванні якої значну роль відіграє тембр голосу. Завдяки його гнучкості людина може передати словами найменші нюанси думок і почуттів.

Певного забарвлення усній мові надає і темп мовлення. Він залежить від різних причин: звички мовця (деякі люди говорять у помірному темпі, інші занадто швидко, а ще інші, навпаки, повільно), психофізичного стану людини (рознервована чимось людина говорить завжди швидше), обставин (диктування для запису і мова коментатора під час радіопередачі про футбольний матч), виду мови (наприклад, монологічна мова протікає в повільнішому темпі, ніж діалогічна), конструкції речень (вставні слова, поширені прикладки, уточнюючі члени вимовляємо зниженим тоном і в прискореному темпі) тощо. Темп визначається також кількістю й тривалістю пауз, які є одним із важливих допоміжних інтонаційних засобів.

Паузи бувають кількох видів: логічні, емоційні (або психологічні), фізіологічні й випадкові. Їм на письмі відповідають різні розділові знаки, але тільки частково.

Зокрема, логічні паузи робимо для відокремлення висловлювань із закінченим змістом. На письмі їх позначаємо крапкою, знаками питання й оклику, крапкою з комою, двокрапкою, крапками, тире, дужками. Кома теж показує логічні паузи, але не завжди; бувають випадки, коли на її місці не робимо паузи (наприклад, кома при вигуківі, звертанні, що стоять в середині або в кінці речення тощо). І навпаки, паузу усної мови іноді на письмі не позначаємо комою, наприклад: *Взяв якомсь заступ і лопату // та й пішов собі у поле / криницю копати* (Т. Шевченко). Логічні паузи відіграють смислорозрізнявальну і граматично організуючу роль. Щоб переконатися в цьому, речення *Ліс зустрів мене як друга горлиць теплим воркуванням...* (М. Рильський) прочитаємо перший раз із паузою після слова *друга* (як і треба його читати), а другий – після *горлиць*. Від перестановки паузи змінився не тільки зміст

сказаного (щоправда, у другому випадку він став дещо дивний), а й синтаксичні зв'язки між словами. Слово *горлиць*, що було додатком до *воркуванням*, стало означенням до іменника *друга*.

Роль інтонації в усній мові важко переоцінити. Ось чому ми повинні привчати дітей стежити за інтонацією нашої мови, вміти бачити всі її виражальні можливості, користуватись ними. Адже інтонація є музикою звукової мови, яка багато про що говорить. Бо навіть, не вловивши значення слів, ми за інтонацією можемо здогадатися про почуття й настрої нашого співрозмовника.

Якщо ж учень не володіє інтонаційними засобами, то в нього кульгає не тільки усна, а й письмова мова. Те, що наші вихованці роблять ще багато пунктуаційних і стилістичних помилок (особливо неправильна або незграбна побудова речень), – це передусім наслідок нашої неуваги до живого слова, його звучання.

Іноді можна почути: навіщо, мовляв, учити школярів говорити, коли вони й без того говорять та інтонаційно оформляють речення? На перший погляд справді так: дитина, яка чимось тішиться, неодмінно виразить це у своїй мові відповідною інтонацією, так як і сум, страх, переживання, невпевненість, наказ, прохання, запитання і т.д. Але ж не треба забувати, що тут вона має справу із ситуаційною (діалогічною) мовою, а завдання школи – озброїти її вмінням користуватися монологічною мовою з усіма її барвами: говорити плавно, добре володіти голосом, знаходити відповідний тон розповіді, контролювати себе в процесі мовлення тощо.

Як показують спостереження, усна мова школярів далека від інтонаційної досконалості. Учні часто не вміють інтонаційно пов'язувати окремі речення в суцільний текст, не відзначають межі окремих речень, роблять паузи, які не відповідають логіко-смісловому поділу фрази на частини. Ритмомелодика мови в них нерідко руйнується через повторення окремих слів, словосполучень і вживання одноманітних синтаксичних конструкцій та слів-паразитів, розтягування звуків ("та-а-к", "и-и-и", "гм-гм" та ін.), відсутність логічної послідовності у викладі ("перескакування"), порушення плавності ("рубання словами") тощо.

Уміння користуватися барвами усної мови приходять не саме собою, а через цілу систему тренувальних вправ, які сприяють

вихованню мовного чуття. Школяр мусить навчитися не тільки знаходити слова, на які падають логічні й синтагматичні наголоси, а й визначати акцентні значення інших слів, розбиратись у змінах темпу вимови речення і його окремих частин, визначати місця пауз і, нарешті, вловлювати мелодію цілого речення. Щоб це вміння прийшло, треба спочатку привчити дітей слухати мову інших – своїх товаришів, артистів, диктора радіо і передусім учителя, мова якого повинна бути зразковою не лише щодо точності слововживання, а й щодо інтонації. Важливо, щоб учень умів прислухатися також до самого себе. Для вироблення самоконтролю у великій пригоді стає магнітофон. Записавши мову того чи іншого школяра, ми пропонуємо послухати себе самого, так би мовити, збоку. Це розвиває чуття мови у дітей.

Велику користь для розвитку усної мови учнів дають зустрічі з майстрами слова, відвідування театру, кіно, перегляд телепередач. Доцільно, щоб школярі якомога частіше вели розповіді на життєві теми, близькі їхньому серцю, передавали враження від екскурсії, туристського походу, праці, спорту, книги, кіно, художньої картини, природи, незабутніх подій і зустрічей тощо. Добрим чинником розвитку інтонаційної виразності мови дітей є життєва ситуація – виступи на шкільних зборах, ранках, лінійках, заняттях гуртків, політінформаціях тощо. Роботу над дикцією слід починати з вироблення правильної артикуляції кожного звука зокрема. Вдячний матеріал для цього дає вивчення фонетики в 4 класі за новою програмою і далі її повторення та поглиблення під час опрацювання інших тем. На будь-якому уроці ми повинні дбати про те, щоб тон розповіді учня відповідав змістові і підкреслював основну думку, щоб його мова була інтонаційно виразною. У розвитку усної мови багато важить повна розгорнута відповідь.

Для розвитку мовного чуття й інтонаційних навичок учнів, крім того, слід практикувати різні усні вправи під час опрацювання окремих тем з фонетики, морфології та синтаксису. Наприклад, вивчаючи числівник, можна загадати дітям прочитати вголос такий текст, дотримуючись правильної інтонації:

Тридцять два мільйони вбитих солдатів. Двадцять п'ять мільйонів цивільних, які загинули від бомбувань. Двадцять шість мільйонів, що загинули в концентраційних таборах. Двадцять

п'ять мільйонів і п'ятсот тисяч покалічених війною. П'ятнадцять мільйонів бездомних. Один мільйон дітей, які залишилися без батьків. Тридцять мільйонів зруйнованих жител. Ось втрати людства у минулій війні, розв'язаній німецьким фашизмом (Н. Рибак).

Під час вивчення типів речень, а також будь-якої теми треба домагатися, щоб учні інтонаційно правильно читали, звертаючи увагу на розділові знаки, речення на зразок:

1. Василько повернувся додому. 2. Василько повернувся додому стомлений, але веселий. 3. Василько повернувся додому... 4. Василько повернувся додому! 5. Василько повернувся додому?

На закріплення відомостей, наприклад, про окличні речення, варто запропонувати учням усну вправу; прочитати речення, сказати, що вони виражають (заклик, прохання, пораду, наказ, захоплення чи радість):

1. Живи, життя безсмертне! (М.Бажан). 2. Люди, я любив вас! Будьте пильні! (Юліус Фучик). 3. Скільки мужніх героїв зростила наша дружна сім'я! (М. Нагнибіда). 4. Не порушуйте правил безпеки при користуванні електрикою! 5. Добровольці, вперед! 6. Туман! Гляньте, туман над рікою (О.Донченко). 7. Засни, засни, мій синочку, мала дитино (Народна пісня).

Доцільно практикувати складання речень з різним інтонаційним забарвленням, які б виражали радість, обурення, захоплення тощо. Коли учень ілюструє правило, то слід стежити не лише за тим, чи приклад підкріплює теоретичний матеріал і чи нема стилістичних помилок, а й за правильною інтонацією.

Робота над розвитком усної мови учнів широка й багатогранна. Вона вимагає багато зусиль, і ми повинні їх докласти, щоб мова наших вихованців була дзвінка добром звуків, ясна думками та сильна змістом.

П. Дудик

Наголошування слів і культура мовлення

Правильне наголошування слів – одна з ознак мовленнєвої культури людини. Той, хто помиляється в наголошуванні слів, демонструє свою мовленнєву некомпетентність, неграмотність, неосвіченість.

Щоб уберегтися від недолугостей, неправильностей у наголошуванні слів, потрібно зважити насамперед на норми й правила рідної мови.

У нашій мові є слова, що сформувалися тільки з одного голосного звука (і, а – сполучники, о, а, у, і, е – вигуки) або одного приголосного (з, к – прийменники, й – сполучник, б – частка, с...с, ш...ш – вигуки).

Іноді один голосний звук утворює окремий склад слова. Склад – це фонетична (звукова, вимовна) одиниця слова, що складається з голосного, до якого можуть долучитися один або кілька приголосних. За кількістю складів розрізняють слова односкладові (в українській мові їх лише три-чотири відсотки), двоскладові, трискладові та ін.

Отже, голосний звук – це або весь склад слова, або його частина, яка доповнюється одним (найчастіше), двома або трьома приголосними: *мо-ло-дість* [мб-ло-д'іс'т']. У кількаскладових словах один склад вимовляється наголошено (наголошений склад), решта складів – ненаголошені. У складних словах, утворених із двох і більше простих слів чи їхніх основ, може бути один головний наголос (позначається знаком [˘]) і один або два побічних наголоси (позначається знаком [˙]).

В українській мові наголос динамічний (силовий), бо наголошений голосний у словах вимовляється з більшою силою, інтенсивністю, тривалістю, ніж ненаголошений склад (склади). У нашій мові наголос у словах буває постійний, стійкий, фіксований (береза – берези – березі – березу – березою – на (в) березі – берез – березам – березами – березах; думати – думаю – думаємо – думали – думай) і вільний, рухомий, різномісний (житло, житла – одина, але житла, жител – множина, брата, братові, братом – одина, але браті, братів – множина; два, три, чотири брата, але п'ять, шість братів; пишу – пишеш – писали тощо).

Завдяки наголосу розрізняється лексичне значення слів-омографів: замо́к і за́мок, мука́ і мука, жи́ла (іменник) і жи́ла́ (дієслово), ма́ла (дієслово) і ма́ла (прикметник).

В українській, російській і білоруській мовах динамічний наголос вільний. Є мови, в яких такий наголос постійний. Наприклад, у чеській, угорській, фінській, естонській, латиській, шведській,

норвезькій, датській, голландській мовах наголошується перший склад, у польській мові – передостанній, у французькій, вірменській, узбецькій – останній. Також переважно на другому від кінця складі наголос в італійській, іспанській і румунській мовах. В англійській мові наголос здебільшого на першому складі; у німецькій мові наголошується переважно корінь у словах. У таких мовах, як китайська, корейська, японська, наголос особливий, не динамічний, а музичний, тонічний, мелодійний. Він характеризується не силою наголошуваності, а зміною висоти тону, від чого залежить лексичне значення слова.

Багато людей, які не мають належної освіти і спеціальних знань, упевнені, що кожне слово, почуте по радіо чи телебаченню, – бездоганне, нормативне, літературне, що саме з таким значенням і в такій формі потрібно його вживати, саме так наголошувати. Проте навіть під час однієї передачі часто можна почути те саме слово з різними наголосами, скажімо чітання, завдання, випадок, показник, сільськогосподарський.

Освічених осіб, передусім тих, хто добре знає українську мову, постійно послуговується нею, це, звичайно, засмучує або й дратує, бо мовлення неосвіченість дикторів – і в столиці, і в обласних та районних центрах – негативно позначається на культурі мовлення широкого загалу, особливо молоді. Які ж причини цього прикрого явища? На нашу думку, численні труднощі мовців спричинені тим, що у словах української мови може наголошуватися будь-який склад – і перший, і другий, і третій, і п'ятий (снігонавантажувач), і восьмий (протибактеріологічний).

В "Орфографічному словнику російської мови" за ред. С.Ожегова та А.Шапіра (М., 1957) – 110 тисяч слів. З них тільки в п'яти словах допускається подвійне наголошування: "анáпéст", "недóпúтый", "óблúтый", "пóчáтый", "прóсы'п". Нині в російській мові майже усталилися ці слова з одним наголосом: "анáпéст", "недопúтый", "облúтый", "почáтый", "прóсып". А як же в нас? "Словник іншомовних слів" за ред. О.Мельничука (К., 1974) та 11-томний "Словник української мови" (1970, т. 1, с. 42) фіксують слово анáпéст з двома наголосами; "Словник-довідник..." С.Головащука (К., 1989) і "Літературознавчий словник" (К., 1997) подають це слово з одним наголосом: анапéст. Є багато й інших слів, що допускають

подвійне наголошування, а отже, ускладнюють опанування українською мовою і для українців, і для людей інших національностей.

Чому ж так склалося? Російська літературна мова впродовж століть вільно розвивалась як мова державна і тому ще в дорадянський час стала в повному сенсі цього слова літературною (були унормовані фонетична система, лексичний склад мови, фразеологічна будова, граматична система).

Умови, в яких розвивалась українська мова, усім нам добре відомі. І це не могло на ній не позначитися. Ми знаємо, є мови більш розвинені і менш розвинені (про це свідчить обсяг словників, наявність термінів, багатозначних висловів тощо). Та немає мов кращих і гірших, бо наймилішою для кожного є його рідна мова.

У сучасній українській літературній мові 38 фонем (6 голосних і 32 приголосних), а в гавайській мові лише 11 звуків (6 голосних і 5 приголосних), та від того вона не є гіршою за інші.

В академічному "Словнику української мови" понад 134 тисячі слів, що свідчать, безперечно, про багатство нашої мови. Проте він, на відміну від академічних словників російської мови, закріплює подвійне наголошування багатьох слів, зокрема, алфáвiт, áмфóра, апóстрóф, атрáмéнт (чорнило); наводимо лише деякі з таких слів із початковою літерою-звуком **Б**, які в академічному та інших словниках наголошуються по-різному: бавóвникóвий, бавовноóчи'сний-й, багáтоцилiндрóвий, бáжáний, бáйдúже, басóв и'й, бáтькiвщина (країна стосовно до людей, які народилися в ній і є її громадянами); однак тільки бáтькiвщина (спадщина від батьків), беззáхи'сний, безповiтра'ний, берéзник, берéстóвий, бéсiдник, бéсiдниця, блéшня', бóвтну'ти, бóлячé, болтóви'й, бóндáрство, бóндáрський, брóня', брускóв и'й, бóдучинá тощо.

Зовсім мало бажаних, з нашого погляду, акцентних змін простежується і в першому томі "Орфоепічного словника української мови" (К.: Довіра, 2001). Слова бавовноочисни'й, багатовікови'й, багáтоцилiндрóвий, бáтькiвщи'на (рідний край), бóлячé, болтóвий, брускови'й, громад'янин та деякі інші подаються тут з одним наголосом, що є явищем позитивним, проте в багатьох словах, на жаль, залишилося подвійне наголошування. У словнику читаємо зáвжди', зокрémá, мáбу'ть, тáкóж, тим часом як ці слова повинні утвердитися з першим наголосом: такий варіант орфоепічно зруч-

ніший, тому й мовленнєво більш умотивований, потребує менших артикуляційних зусиль, ніж зокрема, завжд и', також, мабу́ть.

На нашу думку, слід звернути увагу і на часто вживане слово то́му. Той – вказівний займенник, його форми чоловічого й середнього родів у родовому і давальному відмінках такі: того́, тому́, але місцевий відмінок – (на) то́му. Наприклад: "Шануватиму (кого?) того́, хто цього вартий"; "Буду вдячний (кому?) тому́, хто це зробить"; "Добре тому́ ковалеві, що на обидві руки кує": ковалеві (якому?) тому́.

У фразеологічних, більш чи менш усталених сполученнях слів із займенником того́ чи тому́ наголос нестійкий, але СУМ рекомендує: виходець з то́го світу; не на то́го напав; що тобі з то́го; але того́ ж таки дня; тільки й того́, що (гарячий); немає того́ [що найбільш потрібне в цю хвилину]. Окремою статтею коментується у словнику тому́ (як прислівник): "Я ще не знав правил, і тому́, як мені здавалось, не робив помилок" (О.Довженко). Зрештою, обидві словникові статті – той, тому́ відпрацьовані, з нашого погляду, невиразно й суперечливо, а отже, не можуть слугувати основою для розмежування того, коли потрібно вживати тому́ і коли то́му. Конче потрібна нова редакція статті із тому. Неповно зроблено це і в згадуваному "Орфоепічному словнику": "... не без то́го; без того́ чоловіка; не від то́го; від того́ села; ні з то́го, ні з сього; стояти на то́му; на тому́ шляху" (с. 584).

Щоб уникнути неузгодженості в наголошуванні того́ й то́му, варто скористатися таким правилом: того́, тому́ – вживати у значенні займенників, як відповіді на питання кого? кому?, в усіх інших випадках – то́му: два роки то́му; сполучник то́му що. Звісно, наше міркування – тільки рекомендаційне; все ж потрібне всезагальне лінгвістичне осмислення і така ж оцінно-висновкова думка (як і стосовно слів завжди, зокрема, мабу́ть, також і багатьох-багатьох інших; від цього тільки зросте культура українського мовлення).

Як уже зауважувалось, у тих випадках, коли наголос слугує додатковим засобом розрізнення лексичного значення слів чи їхніх форм, різне наголошування конче повинно зберігатися:

В и́года (користь) і вигі́да (зручність),

Відомі́сть (повідомлення) і відо́мість (документ),

За́хват (захоплення) і захва́т (ширина робочого ходу машини),

Лікарський (від лікар) і лікарський (від ліки),
Доводитися (бути спорідненим з кимось) і доводи́тися
(викликати водінням небажані наслідки),
По́діл (ділення) і поділ (низина),
Пора́ (час) і по́ра (отвір, шпара),
Складни́й (доладний, ставний, стрункий) і складни́й (не простий),
Пробсти́й (прямий, неспутаний) і прости́й (нескладний, звичайний),
Похі́дний (від похід) і похі́дн и́й (від походити),
Розхо́дитися (іти в різні боки) і розходи́тися (розім'ятися, захопитися ходінням; занадто емоційно говорити, діяти),
Тве́рдити (запевняти) і тверд и́ти (повторювати),
Об'є́днання (ціле, яке склалося на основі поєднання чого-небудь) і об'єдна́ння (дія за значенням "об'єднати"),
Зараз (негайно, у цю ж мить) і зара́з (за один раз),
Торочи́ти (верзти, говорити те саме) і торо́чи'ти (витягати, висмикувати нитки з тканини),
Ве́сни, книжки́, ві́кна (Н. в. множина) і весни́, кни́жки, ві́кна́ (Р. в. однина) тощо.

Мовознавці часто цитують Готфрида Германа: "... Дві справи особливо складні – це писати словник і граматику". Так, укладення справді наукового словника будь-якої мови пов'язане з величезними труднощами – теоретичними і практичними. Відтворюючи всенародну сутність мови, словник, зокрема, має закріплювати все найголовніше і вже унормоване, усталене, що є в мові, що історично склалось у ній і що повинно використовуватися кожним, хто послуговується цією мовою як засобом спілкування. До створення словників слід залучати найдосвідченіших спеціалістів, бо помилки, зафіксовані у словниках, гальмують розвиток мовленнєвої культури громадян.

Оксана Руденко

Пауза і склад як елементи ритмічного мовлення

Сучасні дослідження просодії мовлення присвячені насамперед окремим її аспектам та явищам, які водночас потребують цілісного осмислення й систематизації. Просодичні ознаки у сучас-

ній лінгвістиці є об'єктом багатьох експериментальних досліджень на матеріалі різних мов світу, адже вони "виступають провідними при сприйнятті та розпізнаванні мовлення, відіграють важливу роль у культурі міжмовного спілкування" [Берковець В. В. Просодичні диференційні ознаки функціонального стилю в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004. – С. 1]. Крім того, "участь просодії в передаванні інтелектуальної інформації спонукає до вивчення ритміко-інтонаційної організації тексту у співвідношенні з формальними і семантичними аспектами мовлення" [Логвин І. Г. Темпорально-паузальні характеристики просодической модели поэтического текста // Изучение динамического аспекта сегментных и супraseгментных единиц звучащего текста. – К., 1988. – С. 94]. Таким чином, основними завданнями фонетистів у галузі просодії можна вважати впорядкування теоретичних та експериментальних даних, категоризацію просодичних засобів та одиниць щодо їх філософського змісту. Це сприятиме правильній інтерпретації їхніх функцій у мовленні, входженню до загальної системи мовознавчої науки та наукової картини світу в цілому. Звернення до малодосліджених аспектів допоможе вирішити деякі з цих завдань. На особливу увагу науковців лінгвістів заслуговують такі міждисциплінарні поняття, як ритм і пауза.

Ритм у найширшому розумінні відображає одну з форм регулярної, закономірної зміни, руху різних об'єктів, темпоральні, просторові та інші відношення між ними у вигляді особливого стійкого процесу [Разумовский О. С. Пауза // www.chronos.msu.ru/TERMS/razumovsky_pauza.htm]. Об'єкти світу не суцільні, а дискретні і складаються з дрібніших елементів, що постійно перебувають у русі. Кожна зміна розташування цих елементів є окремим явищем: це і процес існування об'єкта, і діяльність його частин, заснована на періодичності.

У фонетичних дослідженнях використовують також термін "квантування": "Будь-який текст у процесі породження зазнає своєрідного квантування, що здійснюється просодичними засобами" [Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Ленинград, 1990. – С. 87]. Квантування за нормальних умов передбачає поділ цілого на структурно та функціонально подібні відрізки, одиниці, блоки. У цьому сенсі

квантування зближується з ритмізацією. "Ритмізації належить особливе і дуже важливе місце в людській діяльності, вона глибоко вкорінена в біологічній природі людини (від початку, ймовірно, пов'язана з ритмами середовища існування й самого організму як частини природи)" [Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Ленинград, 1990. – С. 87]. Оскільки людина з усіма її особливостями є частиною біосфери, а біосфера є частиною всесвіту, тобто ці три поняття належать до однієї системи, то вони підпорядковані спільним об'єктивним законам, які ми будемо розглядати у площині лінгвістики.

В основі людської діяльності, пов'язаної з мовленням, також лежить закон ритму. Мовлення можна розглядати як спрямований у часі потік, що реалізується на різних рівнях. Породження мовлення – це послідовне вираження думок через артикуляторні рухи, наслідком яких є звукова хвиля. Так само послідовно відбувається сприйняття звучання слухачем та декодування інформації, закладеної у висловленні. Ці процеси розгортаються за певними закономірностями і варіюються лише незначною мірою (залежно від мовної компетенції мовця, його віку, статі, емоційного стану, індивідуальних особливостей мовного та слухового апарату – і відповідних рис слухача), зберігаючи свої основні характеристики в усіх ситуаціях.

"Ритм, або групування елементів у більші одиниці, є властивістю всіх мов. <...> Ці одиниці мають бути подібними і певним чином відокремленими одна від одної, щоб сприйматися як групи" [Dauer R. M. Phonetic and phonological components of language rhythm // Proceedings of the 11th International Congress of Phonetic Sciences. – Vol. 5. – Tallinn, 1987. – С. 447–450]. "Ритм <...> з точки зору виявлення його смислової функції у тексті розглядається як квазіперіодична повторюваність подібних і сумірних мовленнєвих одиниць та зв'язків і відношень між ними" [Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація як засіб мовної комунікації. – К., 1980. – С. 120]. Отже, людське мовлення ритмічне, як і інші явища та процеси живої й неживої природи.

З усіх елементів складної системи мовленнєвої діяльності людини найбільш доступними для дослідження є артикуляція та акус-

тичне вираження. У цих процесах так само відбувається чергування різних явищ, одне з яких ніби перетікає в наступне. В артикуляції – це напруження/розслаблення, яким підпорядковані рухи мовних органів. Утворюючи різні комбінації, ці рухи формують цілісну систему, реалізацією якої в мові є системи складів, фонем, інтонаційних та акцентно-ритмічних моделей, а в мовленні – чергування озвучених і неозвучених сегментів, голосних і приголосних звуків, наголошених і ненаголошених складів, рухів тону, зміна інтенсивності звучання тощо.

Найчастіше на ритм звертають увагу, досліджуючи поетичне мовлення, оскільки він відіграє надзвичайно важливу роль, відрізняючи цей вид мовлення від інших. Відсутність ритмічної організації у прозі вважають її визначальною рисою, проте здавна у фонетиці помітне прагнення віднайти якісь закономірності в порядку почерговості наголошених та ненаголошених складів, інакше кажучи – ритм прози [Зиндер Л. Р. *Общая фонетика: Учебное пособие.* – М., 1979. – С. 246]. Сумніви щодо існування законів ритму у прозі, ймовірно, зумовлені вужчим розумінням сутності ритму, який переважно розглядають у контексті з наголосом та складом.

"Взаємозалежність ритміки, з одного боку, та граматики й семантики, з другого, в поезії досягає максимуму" [Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. *Ударение и тон в языке и речевой деятельности.* – Ленинград, 1990. – С. 88]. Водночас "ритм як такий та граматично-синтаксичне членування не тотожні, а скорельовані певним чином: носій мови володіє імпліцитним знанням закономірностей, що полегшують перехід від безпосередньо сприйманого ритмічного членування мовлення до його членування на граматично й синтаксично значущі одиниці. Такого типу закономірності діють як у поетичному, так і в прозовому мовленні" [Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. *Ударение и тон в языке и речевой деятельности.* – Ленинград, 1990. – С. 89].

Серед компонентів просодії статус ритму ще не знайшов однозначного тлумачення. Одні дослідники (К. Баришнікова, А. Антипова, В. Потапов, В. Васильєв) вважають ритм компонентом інтонації. Інші (Н. Черемісіна та ін.) досить переконливо доводять, що ритм не входить до переліку компонентів інтонації, а навпаки, організовує інтонацію в процесі породження мовлення і сам

будується з інтонації у процесі сприйняття мовлення, при цьому просодичний аспект ритму є лише частиною складної ритмічної системи [Берковець В. В. Просодичні диференційні ознаки функціонального стилю в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004. – С. 6].

Таким чином, ритм є закономірністю, що охоплює всі сфери людської діяльності, зокрема мовлення.

Пауза – міжгалузеве, темпорологічне та спеціальне поняття, що відображає феномени і форми перерви, тимчасової зупинки, спокою в існуванні якогось об'єкта чи процесу, їхньої відсутності в певному місці в певний час. Пауза триває аж до моменту продовження (повторення) попереднього, а також появи чогось нового, іншого, інакшого, як це постійно відбувається в процесі зміни і розвитку. З погляду темпорології, пауза – це інтервал часу, заповнений існуванням чогось іншого порівняно з попереднім і наступним. Вона скінченна й обмежена своєю появою та зникненням.

Паузу можна пізнати на тлі "основного" процесу або стану. Як феномен вона є елементом коливальних і хвильових процесів, ритмічних і неритмічних, поряд з амплітудою, частотою, періодом, фазою, довжиною хвилі тощо. У цілому паузу можна визначити як загальну форму прояву статичності і динаміки, дискретності, неперервності та багатоманітності існування об'єктів, активності взагалі та діяльності різноманітних систем зокрема.

Феномен паузи властивий як зовнішній реальності, так і внутрішньому світу об'єктів різного роду, їхньому існуванню й активності. Слід зауважити, що під паузою можна розуміти також просторові характеристики розриву і наявності чогось поблизу певного об'єкта. Яскравим прикладом цього є витвори образотворчого мистецтва, архітектури, а також конструювання об'єктів техніки. Це твердження є справедливим не тільки для людини і людства, її дій і діяльності взагалі, а й для всієї природи, так само, як і для людського мислення, мовлення і мови.

Паузу слід розглядати в контексті філософської проблеми регулярності/нерегулярності, що є центральним інтересом для багатьох наукових дисциплін. Вона пов'язана також і з твердженнями номологічного характеру, наприклад, з ритмом.

Паузу можна тлумачити і в межах синдрому втоми (Fatigue theory), властивого всім живим системам, зокрема й людині. Це загальна форма, частина життєвого циклу, що починається з переходу від активності та діяльності до відпочинку, рекреації – через утому. Її завершення після відновлення життєвого ресурсу дозволяє організмам знову активізуватися.

Таким чином, принцип необхідності загального функціонування паузи має загальну теоретико-пізнавальну значущість для філософії, науки і світобачення людей взагалі [Разумовский О. С. Пауза // www.chronos.msu.ru/TERMS/razumovsky_pauza.htm].

У нашому дослідженні будемо оперувати мовознавчим поняттям паузи, що також включає декілька рівнів. Деякі дослідники розглядають "чотири рівні аналізу просодичних властивостей паузи в мовленні: фонетичний, синтаксичний, семантичний та інформативний. На фонетичному рівні пауза пов'язана з тривалістю та інтонацією, а інтонація, яка, у свою чергу, є наслідком наміру, вкладеного в неї мовцем, формує вираження його емоційного стану. На синтаксичному рівні пауза позначає синтаксичну структуру, що може збігатися з інтонаційною одиницею та пунктуацією, вжитою в тексті <...>. З погляду семантики пауза може мати динамічний компонент, який забезпечує зміну значення, або статичний компонент у випадку розмаїття тлумачень. Нарешті, пауза є важливим засобом організації дискурсу як джерело інформації" [Leal C. F. A pause as a cause of change // www.eric.ed.gov/PDFS/ED379935.pdf. – С. 2]. Породження та сприйняття мовлення також можна визначити як рівні реалізації сегментно-просодичних явищ, у тому числі й паузи. Проміжними ланками в цій системі є вимова та звучання (у випадках писемного мовлення долучається і графічне його зображення).

Чергування озвучених відрізків і пауз як чергування різних видів діяльності становить загальну кросдисциплінарну схему. Ця схема належить не лише сфері філології, а й тісно пов'язана з іншими науками, такими, як біологія, психологія, соціологія, фізика, математика, і мистецтвом. Пауза – це феномен буття світу, зокрема людського буття.

У мовленні проміжки між паузами заповнені складами. Тому поряд із паузою у її лінгвістичному трактуванні доцільно розгляда-

ти **склад**, оскільки можна вважати, що ці одиниці належать до одного рівня. Склад – найменша вимовна одиниця. Його можна виокремити з потоку мовлення. Водночас він є найменшою одиницею, на якій виявляються просодичні характеристики мовлення, його семантичне наповнення, яке на рівні просодії є важливішим і багатозначнішим, ніж на сегментному. За Л.Зіндером, "відрізок мовлення між паузами є, з погляду вимови, ланцюжком послідовних і взаємопов'язаних складів" [Зиндер Л. Р. Общая фонетика: Учебное пособие. – М., 1979. – С. 251].

У цьому сенсі пауза – сегментна одиниця, оскільки її можна легко виділити в мовленнєвому потоці й відмежувати від озвучених відрізків. Пауза у мовленні за своєю тривалістю співмірна зі складом. Проте зазвичай її відносять до сфери просодії, і навіть до компонентів інтонації, оскільки паузи семантично навантажені і ця семантика – просодична. Отже, в нашому розумінні пауза і склад є сегментно-просодичними одиницями.

Оскільки ритмічне чергування пауз і заповнених відрізків розгортається в часі, слід приділити увагу їхній взаємодії. На межі поєднання сусідніх сегментів відбуваються процеси коартикуляції звуків, завдяки чому потік мовлення часто сприймається як суцільний, незважаючи на зміну початкових і кінцевих сегментів фонетичних слів, синтагм, фраз, рухи тону.

Склади, що розташовані поряд або на невеликій відстані один від одного, зазнають взаємовпливів. Так само й пауза як сегментно-просодичний елемент вимовленого тексту впливає на фонетичні властивості складу: до результатів такого впливу належать усі риси, притаманні початковим та кінцевим складам синтагм, їх частин, розділених паузами, або більших просодичних груп. Склад також може впливати на паузу. Так, кількість складів у синтагмі частково визначає тривалість наступної паузи; тональні характеристики складів (що є результатом наміру мовця) можуть викликати появу заповнених пауз; структура більших просодичних одиниць завдяки своєму семантичному наповненню визначає місце появи пауз.

Паузи, які акустично найбільшою мірою протиставлені заповненим сегментам, зазвичай настільки плавно й органічно вплітаються в мовлення, що слухач сприймає їх не як "перерву, зупинку

мовлення" (саме так найчастіше визначають паузу), а як частину мовлення, його необхідний елемент. Навіть якщо пауза виконує функцію підкреслення, акцентного виокремлення і є досить тривалою, мовлення не стає уривчастим. Можливо, причиною цього є те, що водночас із мовленням відбувається мисленнєвий процес – підготовка наступних фраз мовцем і обробка отриманої інформації слухачем. Ймовірно, цей процес не тільки не припиняється під час пауз, а навіть активізується. Так само часто не збігаються артикуляційні паузи з фізичними. Звичайно, наведені твердження повною мірою справджуються за умови, що слухач є активним учасником спілкування.

Очевидно, слід говорити про те, що паузи беруть участь у формуванні мовлення, а не лише членують його на відрізки. Взаємозв'язок процесів породження і сприйняття мовлення на фонетичному рівні виявляється в єдності членування і синтезу одиниць усіх рівнів мови [Яркова Е. М. Сегментация иноязычного устного текста как фактор его адекватного восприятия: (Анализ восприятия устн. текстов англ. сказки в условиях рус.-англ. двуязычия) // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – Серия 1: Филология: научно-теоретический журнал. – 2003. – № 11].

Незважаючи на те, що паузи можуть мати різну тривалість, заповненість, виявлятися в різному оточенні, залежати від багатьох мовних та індивідуальних чинників, це явище так само, як ритм, є загальномовним і загальнолюдським. Тому вкрай необхідною є систематизація даних, отриманих завдяки експериментальним і теоретичним розробкам учених-фонетистів, що опрацьовують матеріали різних мов.

Враховуючи наведені твердження, у процесі дослідження українського поетичного мовлення використовуємо склад і паузу як основні одиниці. Цими одиницями вимірюються більші ритмічні утворення – віршовий рядок та строфа. Оскільки головним об'єктом дослідження є пауза, характеристики складів враховуємо вибірково (їхню кількість, здатність утворювати більші сегментно-просодичні одиниці), залишаючи поза увагою їх якісний склад, взаємодію з оточенням.

На рис. 1 зображено сегменти, що є релевантними для дослідження. Це озвучені відрізки, які чергуються з паузами, утворюючи особливий ритмічний малюнок:

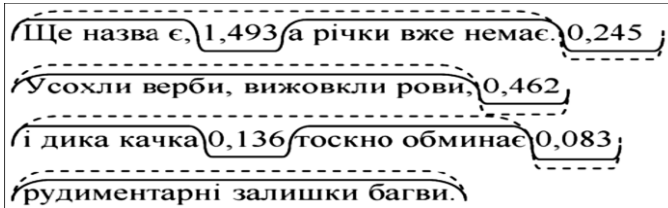

Рис. 1. Досліджувані сегменти мовлення
(на фрагменті дикторського прочитання)

Хвилеподібна форма позначень сегментів наочно демонструє наявність кількох ритмів, які структурують текст. Озвучені відрізки мовлення, позначені суцільною лінією над рядком, розглянуті як оточення (або, швидше, як відрізок іншої якості, який чергується з паузою) для всіх фізичних пауз, що трапляються в тексті (вони позначені суцільною лінією під рядком). У поетичному тексті доцільно також дослідити одиниці вищого порядку – віршові рядки (пунктирна дужка згори), розмежовані міжрядковими паузами (пунктирна дужка внизу рядка). Накладання двох функцій просодичних одиниць відображено на схемі накладанням двох дужок. Окремо мають бути розглянуті паузи на межі строф, які досі не були предметом спеціального дослідження. Імовірно, строфу (незалежно від її обсягу в рядках) можна визначити як сегментно-просодичну одиницю вищого порядку – на рівні з міжстрофними паузами.

Для прозового мовлення пропонуємо подібну схему просодичних одиниць: найменші елементи – частини синтагми, тобто відрізки мовлення між паузами, що не мають просодичної завершеності (вони є допоміжним об'єктом експериментального дослідження), далі – синтагми, фрази, надфразні єдності як повноцінні сегментно-просодичні одиниці. На кожному з рівнів ці елементи чергуються з паузами. Пауза як у прозовому, так і в поетичному мовленні може бути синкретичною, тобто виконувати функції

кількох видів пауз: середсинтагмової, міжсинтагмової, міжфразової, міжнадфразової.

Отже, філософське розуміння ритму як чергування активності та спокою в експериментально-фонетичному контексті можна зобразити як чергування озвучених відрізків мовлення і пауз. Озвучені відрізки й паузи, що реалізуються на різних рівнях фонетичної системи, можуть мати різні характеристики і функціональну семантику, але при цьому вони залишаються невід'ємними складовими частинами ритмічно організованого мовлення.

Підтвердивши гіпотезу про те, що потік мовлення як сукупність елементарних вимовних сегментно-просодичних одиниць (складів і пауз) розгортається в часі і підпорядкований ритму, зробимо крок до доповнення і вдосконалення цілісної наукової картини світу.

В. Берковець

Словникове і фонетичне слово в сучасній українській мові

Як відомо, мова – найважливіший засіб спілкування та пізнання світу людиною – існує у двох різновидах: усному, первинному щодо походження, та писемному.

Слово, як одна з основних одиниць людської мови, також має дві форми існування – усну та писемну. В усному різновиді слово функціонує в живому мовленні, його писемну форму зберігають і кодифікують словники.

Проте слово мовлене і слово, зафіксоване у словнику, нерідко не збігаються. У мовному потоці слово може виступати окремо, а може й приєднувати до себе ненаголошені слова, що стоять поряд: **проклітики** (ті, що йдуть попереду, – здебільшого це прийменники, сполучники: *на столі, ані руш*) та **енклітики** (ті, що йдуть позад, – частки тощо: *той самий* і т.ін.). Енклітики і проклітики бувають і повнозначні слова: *три чверті, двадцять два, наш острів* тощо. В окремому вжитку кожне з таких слів може мати свій наголос, а в мовленнєвому потоці вони його іноді втрачають, утворюючи одну структуру.

Такі сполучення з одного чи кількох слів (повнозначних чи службових), поєднаних одним словесним наголосом, називають

ритмічною (або ж акцентною – від лат. "accentus" наголос) структурою, **фонетичним** словом.

У живому мовленні функціонування фонетичних слів призводить інколи до появи **омофонів** (фонетичних омонімів), в яких однаковим є тільки звучання, а значення й написання різні: *вдень – в день, доброю – до бою, допасти – до пасти, зате – за те, мріяти – мрія ти, нагорі (присл.) – на горі, незграба – не з граба, підніс – під ніс, поволі – по волі, по стелі – постелі, потри – по три, пробіг – про біг, провина – про вина, прогул – про гул, пропажа – про пажга, проте – про те, сім "Я" – сім'я, сонце – сон це, треба ждати – треба ж дати* тощо.

Своєрідними фонетичними словами є й оригінальні українські прізвиська, утворені злиттям кількох слів, а то й цілого вислову, не лише за звучанням, а й на письмі: *Нетудихата, Тягнирядно, Нечуйвітер, Убийвовк, Панібудьласка, Добрийвечір* тощо.

Добре всім відоме "*спасибі*" також є фонетичним словом, етимологічно утвореним від "спаси Біг (Бог)".

На фонематичному принципі побудовано й деякі дитячі загадки. Скажімо, така: в назві якого міста присутнє 1 чоловіче ім'я та 100 жіночих? (Відповідь – *Севастополь*). Фонетичну гру слів використовує у своїй поетичній збірці "Чари барвінкові" Дмитро Білоус, обіграючи пари "*Гайті – гай ті*", "*будяк – будь як*" тощо.

Отже, **фонетичні слова** можуть складатися з одного чи кількох звичайних **словникових слів**, поєднаних у мовленні одним словесним наголосом, тоді як словникові слова – це абстрактні одиниці мови, своєрідні "стоп-кадри", штучно вичленовані із мовленнєвого потоку.

Як мова і мовлення тісно пов'язані між собою, так і словникове та фонетичне слова існують у взаємодії: словникове слово використовується в мовленні, а фонетичне слово проникає у словник.

Обстеживши близько 30 тисяч слів у Словнику української мови та в Орфоепічному словнику, укладеному М. Погрібним (К., 1983), ми виявили, що акцентно-ритмічні структури словника найчастіше представлені одним словом, хоча трапляються й фонетичні слова на зразок "га-га-га", "ген-ген", "жар-птиця" тощо.

Що стосується складних слів, зокрема тих, які пишуться через дефіс або окремо і подекуди подаються в словнику із самостійними окремими наголосами, то їх ми ділимо на такі групи:

- 1) власне фонетичні слова;
- 2) фонетичні слова, ускладнені можливим побічним наголосом;
- 3) потенційні фонетичні слова – сталі словосполучення.

Загальновідомо, що учні часто роблять помилки саме в написанні слів разом, окремо чи через дефіс. Певною мірою це пояснюється тим, що наш правопис – фонетичний: як чуємо, так і пишемо. А слова, що пишуться через дефіс, на слух саме і сприймаються як одне слово, з різницею у наявності або відсутності **побічного наголосу**.

Експериментально доведено, що наявність побічного наголосу ймовірна у складних словах, де відстань між головним і можливим побічним наголосом у два і більше склади; при цьому частини цих слів сприймаються досить самостійно.

І навпаки: побічного (і тим більше самостійного, окремого) наголосу не буде у складних словах, які пишуться через дефіс, якщо у них не більше одного складу між головним і можливим побічним наголосами.

Таким чином, побічного наголосу не буде у таких **власне фонетичних словах**:

- 1) іменниках *буркун-зілля, грот-щогла, дівич-вечір, джаз-банд, віце-консул, далай-лама* тощо;
- 2) займенниках *будь-хто, будь-чий*;
- 3) прислівниках *будь-що-будь, віч-на-віч, де-юре, де-факто, де-небудь*;
- 4) прийменниках *з-поза, з-поміж, із-за*, сполучнику *аби-но*, вигуках *ану-ну, ай-ай-ай, ей-Богу, ей-ей, їй-право*;
- 5) географічних назвах *Адис-Абеба, Буенос-Айрес, Ель-Кувейт, Іссик-Куль, Йошкар-Ола*.

До групи фонетичних **слів, ускладнених можливим побічним наголосом**, належатимуть відповідно:

- 1) іменники *віце-адмірал, віце-президент, генерал-губернатор, екс-чемпіон*;
- 2) прикметники *в/усесвітньо-історичний, гірничо-збагачувальний, гірничо-металургійний, губно-губний, жовто-блакитний, житлово-будівельний, житлово-побутовий* тощо;
- 3) прислівники *бозна-коли, бозна-куди*.

I, нарешті, до третьої групи, а саме до **потенційних фонетичних слів – сталих словосполучень** (тобто таких, що можуть у майбутньому стати фонетичними словами), ми відносимо:

1) фразеологізми міфологічного походження: *авгієві стайні, ахіллесова п'ята, гордіїв вузол, дамоклів меч*;

2) сталі словосполучення – розмовні елементи: *байдики бити, гульма гуляти, давма давити*;

3) медичні терміни: *базедова хвороба, гайморова порожнина, гальмівна сорочка*;

4) сталі словосполучення: *богемське скло, ватманський папір, зельтерська вода*;

5) географічні назви: *Азовське море, Багамські острови, Єлисейські поля* тощо.

Відомо, що в синтаксисі фразеологізми розглядаються як одне ціле, за значенням багато з них дорівнюють слову, отже, є підстави вважати, що й у вимові вони зливатимуться в одне слово.

Що стосується акцентно-ритмічної структури українського словникового слова загалом, то за результатами нашого дослідження можна зробити такі висновки. Для українського словникового слова характерне:

1) переважання 3–4-складових структур на фоні загальної поширеності слів обсягом від 1 до 6 складів;

2) найбільш поширеними є 3-складові слова з наголосом на другому, 4-складові з наголосом на третьому складі, 2-складові з наголосами на першому та на другому складах, а також 3-складові слова з наголосами на першому, третьому та 4-складові з наголосом на другому складі;

3) переважне місце словесного наголосу – друга половина слова.

Схарактеризовані явища та наведені приклади учитель може використати на уроках фонетики, лексикології (теми "Омоніми", "Фразеологізми"), а також при вивченні морфології ("Написання разом, окремо та через дефіс" різних частин мови), на заняттях гуртків юних філологів тощо.

**Фонетичні засоби вираження емоційно-оцінної
конотації**

У мові існує нерозривний зв'язок між емоційним, оцінним (психологічно мотивованим) та експресивним (лінгвостилістичним). Цей зв'язок характеризується не взаємозамінністю, а чіткою співвіднесеністю. В. А. Чабаненко почуттєве співвідносить із експресивним у лексичних, фразеологічних, дериваційних, фонетичних і граматичних явищах, актуалізованих емотивною функцією мови [Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови. – Ч.І. – Запоріжжя: Видавництво ЗДУ. – 216 с., с. 151–170]. У такий спосіб емоційно-оцінну конотацію створюють спеціальні мовні засоби, унаслідок накладання на загальномовне значення. Зміст і значення кожного елемента належить цілому тексту, а не лише конкретному елементу, адже в художньому тексті частина й ціле взаємопов'язані.

Зовнішня форма вияву конотації має свої певні показники, на основі яких конкретну лексему й кваліфікують як емоційно-оцінну не лише за своїм змістом, а й за формою. В. В. Виноградов у роботі «Проблемы русской стилистики» зазначав: «... у самій мові, а зовсім не в психології мовців, крім звуків, форм і знаків, є ще щось, а саме експресія, властива звукам, формам і знакам» [Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М.: Высшая школа, 1981. – 320 с., с.244]. Якщо зіставити емоційно-оцінні лексичні одиниці, у яких наявні маркери емоції-оцінки, та лексеми, що не мають формального вияву ознак емоційної оцінності й належать до кореневих немотивованих емоційно-оцінних лексем (наприклад, пика, відьма, бариня), то перші за кількістю перевищують наступні. «Відтінки і градації безкінечні, однак те основне, що наявне в думці, присутнє також у її вираженні – зазначає Ш. Баллі [Баллі Ш. Французская стилистика. – М.: Иностранная литература, 1961. – 394 с., с.183]. Тому в мовознавстві нейтральні, неекспресивні лексичні одиниці вважають первинними й не маркованими в плані форми. Цієї думки дотримується Н. І. Бойко: «Експресивний лексичний фонд як вторинне явище володіє арсеналом специфічних засобів вираження експресивності» [Бойко Н.І. Українська експресивна лексика у словнику, мові та мовленні: Навчальний посібник для студентів

філологічних спеціальностей. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДНУ ім. Миколи Гоголя, 2002. – 217 с., с.103].

Засобами створення експресивності є одиниці всіх рівнів мови, а також однослівні тропи та фігури (за В. Масловою). Як відомо, на практиці засіб не може виявлятися без прийому. Прийомами створення експресивності називають способи використання засобів мови, системну організацію мовних одиниць відповідно до поставленої автором мети. До прийомів зараховують тропи й фігури, що складаються з кількох одиниць, явища композиції і т.д. Як правило, прийоми й засоби в тексті вживаються сукупно. І таке вживання скероване на виклик певної реакції читача [За Н.Пасік].

У лінгвістиці вироблені певні критерії класифікації показників експресивності. Так, наприклад, Н. І. Бойко виокремлює такі їх види: фонетичні, морфологічні (афіксальні), лексичні, семантичні. Оскільки показники експресивності наявні як у формі, так і у змісті, то науковець класифікує їх на формальні та неформальні. У ході аналізу текстотворчості О. Вишні виокремлено такі види засобів творення емоційно-оцінних лексем: фонетичні, словотворчі, лексико-семантичні.

У поданій статті репрезентовано аналіз формальних показників творення емоційно-оцінної конотації, а саме фонетичні засоби.

Хоча В. А. Чабаненко у своїй монографії «Стилістика експресивних засобів української мови» і стверджує, що «можливості української фонетики щодо передачі емотивної експресії зовсім незначні» [Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови. – Ч.І. – Запоріжжя: Видавництво ЗДУ. – 216 с., с.162], проте його думку можна сміливо заперечувати. Ще у стародавній Греції звучання слів привертало увагу філософів. Звукам приписували певну семантику. Так, наприклад, **г** – маркувало щось швидке, рухливе, **і** – вузьке, **а** – велике, **е** – вічне, значне. Пізніше теорія звукових асоціацій кваліфікувала звуки **и, а, г** – як страшні, **і** – радісний, **м, п** – ніжні тощо [За Н. Пасік]. Звичайно, зазначені асоціації не можуть завжди входити до тих слів, у яких наявні звуки, що їх викликають. Проте в психолінгвістиці побутує думка про те, що образність слова, виявлена у звучанні, суттєва не лише для дитини під час оволодіння мовою, але й у процесі здогадки, сприйняття незнайомого слова.

Наприкінці ХХ ст. фонетичний виражальний потенціал став предметом дослідження багатьох лінгвістів: А. Журавльова, С. Вороніна, І. Арнольд, В. Кухаренко, В. Левицького. У свій час «О. Пешковський зазначав, що милозвучність – умова виразності й краси тексту, один із засобів вияву почуттєво-емоційного аспекту. І хоч звуки самі по собі не пристосовані для

виконання експресивної функції, цілісний звуковий склад тексту здатен впливати на емоційно-експресивне сприйняття мовців» [Пасік Н. Лінгвістичний аналіз художнього тексту. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2003. – 213 с., с.80–81].

В. Н. Телія у роботі «Коннотативный аспект семантики номинативных единиц» зазначає, що «эффект экспрессивности подготавливается либо внутренней формой, либо экзотическим звучанием слова, которое можно приравнять к одному из способов его «остранения» [Телія В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М: Наука, 1986. – 143 с., с. 12]. О. О. Потебня, висуваючи думку про єдність змісту й форми, говорив про те, що смисл лексичних одиниць залежить від звукового їх оформлення, існування нерозривної єдності звукового образу слова зі змістом» [Потебня А.А. Мысль и язык. – К: СИНТО, 1993. –191 с., с.124]. Як бачимо, існує нерозривний зв'язок між значенням слова і його звучанням. Таку властивість звуків створювати асоціативні значення у мовознавстві номінують звукосимволізмом.

«Звукосимволізм – це своєрідна імітація акустичного образу окремих фрагментів картини світу звуками людської мови, закріплення за конкретними звукосполучками певних явищ дійсності, і, як наслідок, – сприймання окремих звуків чи їх сполучень як мовних символів, наприклад, [ш] – шепіт, шум, шелест листя тощо» [Бойко Н.І. Українська експресивна лексика у словнику, мові та мовленні: Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДНУ ім. Миколи Гоголя, 2002. –217 с., с.105].

Символічні значення українських голосних і приголосних досліджував мовознавець В. В. Левицький, який зробив висновок про те, що різні звуки можуть бути символами понять певних семантичних шкал. Так, голосні української мови символізують

такі поняття, як «освітлення», «розмір», «сила»; приголосні передають «активність», «твердість», «гладкість». Деякі звуки здатні символізувати більшу кількість понять. На думку дослідника, найбільший конотативний потенціал мають приголосні *p, m, ц, д, л, в, n, x, t* і голосні *i* та *a*. Поняття, що містять у собі негативну семантику, символізуються більш яскраво, виразніше, ніж «позитиви» (За В. Левицьким).

Звичайно ж, вияв емоційно-оцінної конотації не може забезпечувати лише звукове оформлення. На це вказував і Ш. Баллі: «Тільки значення слова спонукає нас шукати звуконаслідування в тій чи іншій сполуці звуків...» [Баллі Ш. Французкая стилістика. – М.: Иностранная литература, 1961. – 394 с.,

с.75]. Проте не можна заперечувати того, що поєднання конотованого значення і звукового символізму лише збільшують експресивні можливості певної лексичної одиниці.

Унаслідок аналізу мовної картини творів Остапа Вишні до лексем, що мають фонетичні показники конотованості, взраховуємо звукосимволічні слова, у яких наявні маркери якісної та кількісної звукової експресії.

Фонетична виразність проявляється перш за все в особливо підсиленій вимові, а точніше, в кількісній інтенсифікації окремих звуків і звукосполучень того чи іншого слова. У творах Остапа Вишні таку інтенсифікацію спостережено у вигляді:

- емпатичного розтягування звука,
- емпатичного розбиття слова на склади,
- поєднання емпатичного розтягування звука й емпатичного розбиття слова на склади,
- емпатичного повтору звукосполучення,
- поєднання емпатичного повтору звукосполучення з емпатичним розтягуванням звука.

Приєм **емпатичного розтягування звуків** у творах Остапа Вишні виявляється найчастіше. Автор характеризує й оцінює своїх героїв за допомогою зображення вияву емоцій образів-персонажів певного твору. У той же час емоції героїв передаються через мовлення, у якому й виявляється їх ставлення й одночасно оцінка певного явища об'єктивного світу. Так, кількісна інтенсифікація певного звука може передавати емоції та почуття страху, погрози,

замилування, нетерпіння, розгублення, удаваної байдужості, різкості, хвилювання тощо. Розтягування звуку може передавати глибоку й обширну інформацію про те, як мовець виявляє своє ставлення до певного явища й оцінює його. Наприклад, почуття захоплення, замилування, зачарованості природою може передаватися лише одним інтенсифікованим звуком [ц]: «Ц-ц-ц-ц-ц-ц!!! Ох і краса ж!» [1, с.197] (*Цитату наводимо за таким джерелом: Остап Вишня. Твори в 7 томах*); почуття страху передається за допомогою емфатичного розтягування фонем [р]: «Поліція!!! Бють! Кар-р-раул!» [1, с. 89]; інтенсифікований звук [р] дуже часто може передавати імперативність: «Р-р-разойдись! Р-р-разойдись, тобі говорю» [1, с.197]; «Іс-сх! Побер-р-р-ежись!!!» [2, с.19]; несподівану радість О. Вишня передає за допомогою кількісної інтенсифікації фонем [о]: «О-о-о! Рачок! Іди, йди, йди!» [1, с.134]. Усі інтенсифіковані звуки передають емоції, що за своєю оцінністю розподіляються на негативні та позитивні. Так, наприклад «мінусові» емоції репрезентує звук [а], що позначає погрозу, зневагу: «А-а-а-а! Та-а-ак ви в мене човна взяли?! А- а-а-а?!» [1, с.128], «П'ять років?! Па-а-а-а-думасш! Ми триста років і внутрішніх, і зовнішніх... А ви п'ять років...» [1, с.95]. Позитивну оцінку передає фонема [е]: «Він і боком, і задом, і вигинається, й виправляється, й присідає, й підскакує!! – Е-е-е-е-х!!!» [1, с.151]. Фонема [м] може передавати стан незручності мовця: «– Боже! Боже! – М-м-м!...» [1, с. 98]. Розтягування деяких фонем іноді вказує на надмірний, збільшений вияв певної ознаки якогось явища, наприклад, «Пастви тої, пастви-и-и! Як піску морського!...» [1, с.124], або ж виявляє ставлення мовця до висловлюваного: «Теща його, прекрасна завжди бабуся, почувши про бажання дорогого зятя придбати собаку, ласкаво й привітно (як і завжди теща) говорить, сильно натискаючи при розмові на шиплячо-свистячі приголосні: – Сссетера треба! Шшшшшикарний сссобачка в Акуліні Кузьмінішшшшні! Даже ссстойки робить. А головне, акуратний, чистун. Я попрошшшу Акуліну Кузьмінішну! У неї шшшшшвидко щщщущенята будуть! Якщо, на щщщастя, не поззззздыхають! Дуже породисті щщщущенята!» [5, с. 263]. Передаючи певний звуковий фон описуваних явищ, Остап Вишня також вдається до використання прийому емфатичного розтягування звуку. Так,

наприклад, для мовного позначення «польоту бджоли», «ревіння теля», «зупинки дій тварини», «пострілу», «удару» письменник застосовує інтенсифіковані звуки: «Тільки наважився струсонути – воно, лиха личина, хай бог простить, тільки – дз-з-з! Та в самісінький же ваш ніс: раз!» [1, с. 179]; «–М-м-ме! І стрілою в яр!» [1, с. 176]; «Тр-р-р!... Куди ряба!... кажи, га? Тр-р-р! Тр-р-р! Та бодай же ти йому була ж іздохла! Тр-р-р!» [1, с. 175]; «Га: Б-б-б-ах! Б-б-б-ах! І нема Воровського» [1, с. 129]; «А будеш, стерво собаче, щипатись?! Будеш?! Ллясь!» [1, с. 307].

Значно рідше, у порівнянні з емпатичним розтягуванням звука, Остап Вишня користується прийомом **емпатичного розбиття слова на склади**: «І ба-бах! Тільки разом треба, щоб гук великий був...» [1, с. 241] (у наведеному прикладі, який містить у собі значення пояснення, поділ на склади здійснюється мовцем (через безпосередній вияв волі автора) з метою конкретизації дохідливості сказаного); «Та-тах! Та-тах! Тердо так, як молотком по ковадлові...» [1, с. 309] (зображується стук серця: він не завжди розмірений і повногосний); «Чи-лі какая, примерно, бешиха, чи там глаз, чи пристріт!...» [1, с. 168] (поділ на склади здійснюється з метою репрезентації того, що уживаючи незнайомі слова з невизначеною семантикою, мовець обережно їх вимовляє).

Прийом **поєднання емпатичного розтягування звука з емпатичним розбиттям слова на склади** Остап Вишня використовує досить часто. Цей прийом допомагає авторові передати семантику обурення, діловитості, замилювання, схвильованості, нетерплячості. До того ж за допомогою цього прийому певне явище або процес завжди маркується або як позитив, або як негатив: «А куди ж ото ти пішла? Кажи, га? Куди ря-а-а-а-ба?» [1, с. 157]; «Та-а-ак-с! Держи!» [1, с. 136]; «По-о-ожар, кажу вам! Давайте, баришня, центральну!» [1, с. 200]; «Р-а-а-нок! Не ранок, а вірші!» [1, с. 132]; «– Но-о-о-си-и-иль-щик! Скоріше! Я до мужа їду! – Нетерплячка яка! Дивись!» [1, с. 186].

Важливу роль вияву емоційно-оцінної конотації виконує прийом **емпатичного повтору звукосполучення**. За допомогою зазначеного прийому передається семантика різкості, жалю, винуватості, напруження, веселості, підсилення вияву ознаки певного явища: «Візьмеш голову між коліна, стиснеш, а потім лінійкою

(руба тільки лінейку ставте) так, як січеники хороший повар робить – раз-раз-раз-раз-раз! Як шовковий робиться» [1, с. 308]; «Коли це плиг-плиг-плиг! Поплавок! Сіп! – Є!! Ага! Лови, жінко, лови-лови-лови! Держи! Впіймала?» [1, с. 133]; «Тільки аж-аж-аж ондечки зуби вишкірили...» [1, с.186]. Остап Вишня іноді може вдаватись і до повтору певних частин слова, що найчастіше призводить до зображення дуже сильної емоції мовця: «Як у думі, пам'ятаю... Вийшов би оце. Смирись! Рас... Распрасмирись!... А тепер...» [1, с.79].

Приємом поєднання емфатичного повтору звукосполучення з емфатичним розтягуванням звука також посідає важливе місце у мовотворчості гумориста: «Ви ж мужчини, а ми жінчини! Хи-хи! Хи-хи! Мо-о-ж-на!» [1, с. 184]; «Виплигнув! У воду! Он-он-он! Поо-о-плив!» [1, с.133]. Нагромадження інтенсифікації звуків дозволяє описувати явища без допомоги складних синтаксичних конструкцій: «Бам-бам-бам! Сюр-р-р-р-р-р! По-о-о-їхали...» [1, с. 181].

Як бачимо, активним фонетичним засобом творення емоційно-оцінної конотації виступає кількісна інтенсифікація звуків. Проте експресивність може виявлятися також і через якісну інтенсифікацію окремих елементів фонетичної системи української мови, яку в мовознавстві прийнято називати звукосимволізмом. Виявлення звукосимволізму у творах Остапа Вишні є досить прозорим. Так, художні тексти гумориста насичені емоційно-оцінними лексемами, які містять у собі елементи «негативності». Цю негативність, «мінусовість» допомагають передати відповідні звуки. Якщо використовувати

термінологію В. В. Левицького, то семантику «мінусової» оцінки безпосередньо допомагають утворювати «неприємні приголосні», до яких учений зараховує [х], [ш]. [ж], а також «неприємні голосні» [у], [и], [е]. Найчастіше ці звуки творять номінативи, що містять у собі лайку, та дієслова, які позначають

експресивну інтенсифіковану дію: *живодер, хижак, шарлатан, хвойда, химера, хамло, халепя, халуна, шейма, талапай, жажнути, жерти, жлуктити* тощо. Наприклад, «Та як же ж не ти, коли й руки в шейминої дівчини в смальці...» [2, с.116]; «...а так щоранку віжками оперіжеш, от воно в хаті тихо...» [5, с. 68];

«Можна щодня хильнути півкварти» [2, с. 80]; «В юрбі баби хлипають і витирають хустками сльози» [1, с. 193].

Відчуття неприємності викликає також звук [р], який утворює звукосполуки з іншими приголосними, наприклад, такими як б, д, х: [бр], [др], [хр]. Символічними ці сполуки стають в експресивних лексемах типу: *дремнути, драпати, дрейфити, брякнути, бряхати, брязнути, бридотю, брикати, хрестонутись* і т.ін. Наприклад, «Як хряснувсь, так думав, чи хоч цурпалки стара позбирає» [1, с. 162]; «Та пройшлась би по селу, та гаркнула б так, щоб вікна забряжчали» [2, с. 30].

Експресивність створюється також за допомогою **прийому вживання слів з повторюваними однаковими складами**, наприклад, *бабахати (бабахкати), гигикати, змикитити. гатити, сюсюкати, цяця, кака, тетеря* та ін.: «І бабахнуло в сараєві...» [2, с. 86]; «Туди вже дивіться, куди вам ближче! І бабахкайте!» [5, с. 329]; «Одні надриваються, що Марина «цяця», а Грицько «кака»...» [3, с. 224].

Якісною і кількісною інтенсифікацією звука можна вважати також алітерацію й асонанс, які експресивно передають почуття або викликають певні емоційні реакції в реципієнта. Остап Вишня «дуже полюбляє» прийоми алітерування та асонування звуків, за допомогою яких утворює потрібний настроєвий фон. Наприклад, «Обмолотилися, обвіялися, обтрієрилися... Обсіялися. Поярмаркували... Оженили, в кого там було кого женити... Оддали заміж, в кого там було кого оддавати...» [3, с.106]; «Ні, Грицька ти не вдереш... То дуже трудна роль... Там трагізму з драматизмом багато...» [2, с. 11].

Як бачимо, Остап Вишня широко користується прийомами кількісної та якісної інтенсифікації звуків, які виступають колоритними засобами творення емоційно-оцінної конотації.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4

Орфоепія

Іван Ющук

Фонетичні закони й орфоепія

Орфоепія – це правила вимовляння звуків у мовленнєвому потоці, притаманні тій чи іншій мові. Орфоепічні норми зумовлюються передусім фонетичними законами мови і залежать від них. Орфоепія – невід’ємна складова мовної культури.

Робіт з орфоепії української мови маємо небагато: це розділ "Орфоепічні норми та їх значення" в академічному виданні "Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика" (1969), словник-довідник "Українська літературна вимова і наголос" (1973) І.Вихованця та ін., праці М.Жовтобрюха та Н.Тоцької, невеликі розділи в підручниках української мови і найвідоміші "Орфоепічний словник" (1984) М.Погрібного та "Складні випадки наголошування" (1995) О. Головащука. У 1992 р. М.Погрібний підготував навчальний посібник "Українська літературна вимова" з набором платівок та аудіокасет. У 2003 р. вийшла академічна праця колективу авторів (М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб, В. В. Чумак, Г. М. Ярун) "Орфоепічний словник української мови" у двох томах, де протранскрибовано близько 140 тис. слів, не рахуючи словоформ. Проте, на жаль, у цьому словнику не подано правил орфоепії сучасної української літературної мови, як це було зроблено, скажімо, в "Орфоепічному словнику" М. Погрібного, і, крім того, допущено ряд неточностей у транскрибуванні. <...>

Вимова *голосних* залежить передусім від їхньої позиції в слові та їхніх артикуляційних характеристик і незначною мірою від сусідства з тими чи іншими приголосними звуками.

Голосні в українській мові розрізняються завдяки зміні позиції напруженої задньої або передньої частини язика. При найвищому піднятті задньої частини (й округленні губ) звучить **у**, при середньому її піднятті (й округленні губ) – **о**, при найнижчому положенні язика – **а**. При найвищому піднятті передньої частини язика виникає голосний **і**, при середньому – **и**, при найнижчому положенні передньої частини язика твориться **е**.

Під наголосом, а також на початку слова і в абсолютному його кінці всі голосні в українській мові вимовляються виразно – під наголосом: *се́ла* [села], *си́ла* [сила], *го́луб* [голуб]; на початку слова: *екран* [екран], *обід* [обід], *обруч* [обруч], *убрус* [убрус]; в абсолютному кінці слова: *коси* [коси], *косе* [косе], *вірити* [в'ірити], *вірите* [в'іри'те].

В інших позиціях чітко звучать лише голосні **у**, **а** та **і**. Ненаголошені ж голосні **о**, **и**, **е** не на початку слова і не в абсолютному його кінці можуть набувати невластивих їм ознак. Їхня, так би мовити, "нестабільність" зумовлена, очевидно, тим, що голосні **о** та **и** творяться в просторі між іншими голосними (**о** між **у** та **а**, **и** між **і** та **е**), а голосний **е** твориться впритул біля **и**: у передній частині ротової порожнини менше простору для рухів язика, ніж у задній, тому щонайменше відхилення його від визначеного положення вносить призвук іншого голосного.

У мовленні найчастіше сплутуються ненаголошені **е** та **и**, тобто **е** наближається до **и**, а **и** – до **е**: *село* [се^лло́], *силач* [си^лла́ч], причому **е** більшою мірою уподібнюється до **и**, ніж **и** до **е**. Але це відбувається не в усіх без винятку випадках і не завжди однаково. Коли вимовляємо в помірному темпі, наприклад, слово *величезний*, усі голосні **е** та **и** чуються в ньому цілком виразно: перший звук **е** підсилюється побічним наголосом; наступний звук **и** утримується під впливом наголошеного **и** у твірній основі *велик(ий)*, а звук **и** в закінченні не втрачає своєї якості завдяки наступному **й**. У швидшому темпі змінюються два перші голосні: [ви^ели^ече^зний], причому голосний **е** в першому складі під впливом голосного **и** в наступному складі сильно наближається до **и**, майже ототожнюючись із ним.

Ненаголошений **и** перед **й** не втрачає своєї якості: маємо *кийок* [кийо́к], *добрий* [до́брый], а не [ки^ейо́к] чи [до́бри^ей]. Ненаголошений **е** перед складом з наголошеними голосними високого піднесення **и**, **і**, **у** переходить майже в **и**: *беру* [би^еру], *бери* [би^ери], *берить* [би^ер'іт'] – язик, готуючись до вимовляння цих звуків, починає мимохіть з випередженням підніматися вгору ще під час артикуляції попереднього **е**.

Ненаголошений голосний **о** в позиції перед складом з наголошеним **у**, зрідка з наголошеним **і** (обидва голосні високого піднят-

тя), наближається до **у**, тобто язик піднімається трохи вище, ніж звичайно: *голубка* [го^улу^бка], *тобі* [то^уб^і]. Але в префіксах голосний **о** навіть у цій позиції вимовляється цілком виразно: *політ* [політ], *простуда* [простуда]. Взагалі ж, як свідчить мовна практика, перехід **о** в **о^у** зокрема перед складом з **і** – явище необов'язкове.

Українська мова уникає зяяння, тобто збігу двох голосних: маємо *павук* з давнього "паук", *ідея* [іде^йа] з грецького "ідея". Збіг голосних допускається лише на межі префікса й кореня: *заочний*, *виорати*. Тому й буквосполучення **ау**, усупереч написанню, читається як сполучення голосного з приголосним [а^у]: *аудиторія* [а^уді^тор^йа], *лауреат* [ла^уре^ат], *фауна* [фа^уна]. Проте не в усіх іншомовних словах вдається усунути це зяяння, цьому заважає подальше нагромодження приголосних, як у словах *раунд* [ра^унд], *траурний* [тра^урний].

В іншомовних словах між будь-яким голосним та **і**, між голосними **і** та **е**, у кількох словах між голосними **і** та **а** для усунення зяяння вставляється приголосний **й**, що відображено й на письмі: *руїна* [руй^йіна], *егоїзм* [егой^йзм], *клієнт* [кл^йіе^нт], *пістет* [п^йіе^те^т], *парафіянин* [параф^йіа^ні^н]. Щодо збігу голосних **іа**, то під впливом орфографії у більшості випадків це зяяння закріпилося й у вимові: *матеріал* (хоч *матерія*), *геніальний* (хоч *геній*), а природно мало б звучати: [мате^ріа^л] або [мате^ріа^л], [ге^ніа^лний]. Вставний звук **й** для роз'єднання голосних з'являється, проте лише там, де є голосний **і** – між іншими голосними зяяння залишається: *поет*, *океан*, *тротуар*.

Вимова приголосних залежить від звукового оточення і зумовлюється їхніми артикуляційними характеристиками.

Приголосні розрізняються за участю голосу в їхньому творенні (сонорні, дзвінкі і глухі), за місцем перепони (губні, зубні, піднебінні і задньоротові), за способом подолання перепони (зімкнені, щілинні і зімкнено-щілинні), за палаталізацією (тверді і м'які), за наявністю характерних шумів (шиплячі і свистячі). Ці ознаки – одні більшою мірою, інші меншою – й відіграють вирішальну роль у пристосуванні приголосних один до одного в мовному потоці.

Приголосні перед голосними й сонорними завжди звучать виразно, не змінюючи своїх ознак: *просьба* [про^зба], але перед

голосним: *просити* [проси'ти]; *легко* [ле'хко], але перед голосним: *легенько* [ле'ге'н'ко], так само перед сонорним: *вогник* [в о'гни'к].

Сонорні, дзвінкі і глухі. Сонорні приголосні **м, в, н, л, р, й** (і парні їм м'які та пом'якшені) у будь-якій позиції своєї якості не втрачають. Тільки сонорний **в** перед приголосним та в кінці слова після голосного переходить у нескладовий **ў**: *вдома* [ўдома], *лавка* [лаўка], *рукав* [рукаў]. Проте в кінці слова після приголосного він певною мірою оглушується: *битв* [битв], *мальв* [мал'в], *товариств* [товариств]. Сонорний **л** історично в деяких випадках змінився на **ў**, і це відображено на письмі; *була*, але був; *половина*, але *пів*.

Дзвінкі приголосні **б, д, дз, з, дж, ж, г, ґ** (і парні їм м'які та пом'якшені) теж, як правило, не міняють своєї якості, тобто залишаються дзвінками в будь-якій позиції: *відхід* [в'ідх'ід], *обсяг* [о'бс'аг]. Але приголосний **г** у словах і формах слів *легкий, вогкий, нігті, кігті, дьогтю, дігтяр* та похідних від них звучить як глухий **х**: [ле'хки'й], [во'хкий] і под. Також приголосний **з** у префіксах **без-, роз-, через-** може втрачати, але не обов'язково (залежно від темпу мовлення), свою дзвінкість: *безпека* [бе'зпе'ка] і [бе'спе'ка], *розсуд* [ро'зсуд] і [ро'с:уд]. Слова ж *розсада, розсіл* звичайно вимовляються без подовження **с**: [роса'да], [рос'іл]. Оглушується **д** внаслідок своєї позиції в таких словах, як *жердка* [же'ртка], *шотландка* [шотла'нтка].

Глухі приголосні, зокрема **т, с, ч, к**, перед дзвінками (інші глухі **п, ф, ц, ш, х** у такій позиції не трапляються) набувають дзвінкості. Таких незапозичених слів є небагато: *боротьба* [бород'ба], *молотьба* [молод'ба], *просьба* [про'з'ба], *лічба* [лі'джба], *Великдень* [ве'лигде'н'], *повсякденний* [поўс'агде'ний], *шістдесят* [ш'ізде'с'ат], *отже* [о'дже], *якби* [йагби'], *аякже* [айа'ґже], *осьде* [о'зде]. Є також кілька іншомовних слів, у яких написання не збігається з вимовою: *вокзал* [вогза'л], *екзамен* [егза'мен], *рюкзак* [р'угза'к], *анекдот* [ане'гдо'т], *футбол* [фудбо'л], *айсберг* [а'йзбе'рг] та ін.

Шиплячі, свистячі й зубні д, т. Якщо опиняються поряд один з одним зубні **д, т**, свистячі **с, ц, з, дз** та шиплячі **ш, ч, ж, дж**, то між ними відбувається регресивна асиміляція (зворотне уподібнення).

Зубні **д, т** і свистячі перед шиплячими уподібнюються до шиплячих. Зубні **д і т** змінюються на **дж, ч**: *відчай* [в'іджчай],

льотчик [л'оч:и^єк], тітчин [т'іч:ин], рідше [р'і'джше], коротший [коро'чший], віджати [в'і'джжа'ти], підщепи [п'іджшче'па]. Свистячі змінюються на парні їм шиплячі **с – ш, ц – ч, з – ж** (і це в багатьох випадках відбито в правописі): віск – вощина [вошчина], козацький – козаччина [коза'ч:и^єна], принісши [при^єн'ш:и], розчин [ро'жчи^єн].

Зубні **д, т** та шиплячі перед свистячими переходять у свистячі. Ці зміни відбуваються аналогічно до вище описаних з тією лише різницею, що на письмі вони не позначаються. Найчастіше таке уподібнення відбувається в різних відмінкових формах іменників перед свистячим **ц**: сусідці [сус'і і'дз'ц'і], тітці [тіц'і], дощці [дос'ц'і], книжці [кни'з'ц'і], дочці [доц'і], а також на межі префікса й кореня: надставка [надзста'ўка], відзнака [в'ідзнака]. У дієсловах зміни відбуваються перед постфіксом -ся: вчитьс^я [учиц'а], вч^ис^я [ўчис'а], повед^ьс^я [пово'дз'с'а], зв^яж^ьс^я [зва'з'с'а]. Зубні **д, т** з наступним свистячим **с** зливаються в один звук: людство [л'у'дзтво], братство [бра'цтво]. Буквосполучення **дц** у числівниках типу одинадцять, двадцять унаслідок регресивної асиміляції за дзвінкістю-глухістю вимовляється як подовжений **ц'**: [оди^єна'ц'ат'], [два'ц'ат'] або й без подовження: [оди^єна'ц'ат'], [два'ц'ат'].

М'які і пом'якшені приголосні. В українській мові м'якими в будь-якій позиції можуть бути тільки зубні приголосні **д, т, з, дз, с, ц, л, н**: сіль [сіл'], тіль [т'ін'], дядько [д'а'д'ко]. Приголосний **р** м'яким буває лише перед голосними: ряд [р'ад], царьок [цар'о'к], царя [цар'а']; перед приголосними та в кінці слова він звучить твердо: царка [царка], цар [цар].

Інші приголосні пом'якшуються лише перед **і**, а подовжені шиплячі – ще й перед **а, у**: (у) вічі [в'іч'і], збіжж^я [зб'іж'а], річчю [р'іч'у]. Подовжені шиплячі перед **а, у** можуть у вимові й не пом'якшуватися: [зб'іж:а]. [н'іч:у]. Пом'якшуються також губні приголосні у словах типу *свято* (губний після кореневого приголосного) – [с'в'а'то], проте частіше тут чується твердий губний з призвуком **й**: [с'в'йа'то]. У слові *мавпячий*, де приголосні **ў і п'** (сонорний і глухий), що стоять поряд, належать до різних складів, чується повний звук **й**: [ма'ўпйачий].

Суперечить фонетичним законам української мови пом'якшення губних і задньоротових перед у та а в запозичених словах типу *бюро, кювета, торе, гюр*. Мови, у яких губні й задньоротові постійно тверді, по-різному засвоїли такі слова. В англійській мові тут з'явився звук й: [bju:'rou], [ˈrju:geɪ], [kju:'vet]. В українській мові ці слова природно мали б звучати принаймні як [бйуро'], [пйуре'], [кйув е'та], [гйаур] – саме так вони переважно й вимовляються. У недавніх запозиченнях цю особливість української мови враховано, і в словах, наприклад, *комп'ютер, ф'ючерс, б'юік, дистриб'ютор* звук й позначається вже апострофом.

Зубні **д, т, з, дз, с, ц, л, н** перед м'якими зубними стають теж м'якими: *сніг* [с'н'іг], *кузня* [ку'з'н'а], *сьогодні* [с'ого'д'н'і], *злість* [зл'іс'т'і]. Проте якщо попередній зубний належить до префікса, асиміляція за м'якістю не відбувається: *бездітний* [бе"зд'ітний], *зліт* [зл'іт], *відлік* [в'ідл'ік]. Але якщо кінцевий приголосний звук префікса і початковий приголосний кореня однакові за місцем і способом творення, то вони уподібнюються за м'якістю: *віддячити* [в'ід'а'чі'ти], *відняти* [в'ід'н'а'ти], *відтята* [в'ід'т'а'ти], *безсімейний* [бе"з'с'іме'йний].

Зубні свистячі **з, дз, с, ц** стають м'якими також перед пом'якшеними губними м', в', п', б': *цвях* [ц'в'ах], *сміх* [с'м'іх], *спів* [с'п'іў], *дзвякати* [дз'в'а'кати]. Асиміляція свистячих за м'якістю не відбувається тільки тоді, коли губний приголосний пом'якшується голосним і, який чергується з о, або якщо свистячий належить до префікса: *свій* [св'ій] (свого), *дзвін* [дзв'ін] (*дзвона*), *звістка* [зв'істка] (*вість*). Таким чином, по-різному звучать, хоч і пишуться однаково, слова *звір* (тварина) [з'в'ір] і *звір* (яр, у родовому відмінку: звору) [зв'ір].

Збіги приголосних. Якщо виникає важкий для вимови збіг трьох і більше приголосних (а нагромаджуються найчастіше зубні), мова, як правило, викидає один з них: *перстень – персня, проїзд – проїзний*. Таке спрощення в групах приголосних звичайно позначається на письмі, тому розбіжностей між вимовою й написанням тут немає. Але не завжди.

У прикметниках, утворених від іншомовних слів, у написанні зберігаються збіги приголосних **стн, стськ, нтськ, нтств**. У групі приголосних **стн**, на відміну від незапозичених слів, звук **т** не ви-

падає не тільки на письмі, а й у вимові: *баластний* [баластний], *компостний* [компостний]; лише в слові *контрастний* [контра'сний], вже адаптованому українською мовою, звук **т** не вимовляється. Що ж до інших важких звукосполучень, то звуки **т**, **ст** у них хоч на письмі й позначаються, проте не промовляються: *туристський* [тури'ский], *агентство* [аге'нство]. Звук **д** у збігові приголосних **ндськ** не випадає, а зливається з наступним свистячим: *голландський* [голандз'кий]. Є також розбіжності між написанням і звучанням відносних прикметників, утворених від власних назв, зокрема таких, як *баскський*, *казахський*, *перемиський*, в яких у групах приголосних промовляються не всі звуки: [бас'кий], [каза'ский], [пере'ми'ский].

Випадає (не вимовляється) середній звук **т** у збігові приголосних **стц** і **стч** (при цьому свистячий **с**, опинившись перед шиплячим, переходить у шиплячий): *невістці* [не'в'іс'ці], *невістчин* [не'в'ішч'ин].

У числівниках *шістнадцять*, *шістдесят*, *шістсот* звук **т** випадає, хоч це й не позначається на письмі: [ш'існац'ат'], [ш'ізде'с'ат'], [ш'іс'от].

Звичайно подвоєння букв на письмі вказує на подовжену вимову приголосних звуків: *безземелля* [бе'з:е'мел':а], *незбагнений* [не'збагнен'ий], *козаччина* [коза'ч'и'на].

Проте не завжди подвоєння букв означає подовження звуків. Це зокрема стосується вимови іншомовних слів, таких, як *тонна*, *брутто*, *нетто*, *білл*, *марокканець*, *шеллінгівство*, *буддист*, *Брюссель*. Подвоєння букв відбиває лише певні особливості іншомовної графіки, а не справжнє подовження звуків. Як виняток, не вимовляється подвоєння букв **чч** в незапозиченому слові *Вінниччина*, де це подвоєння позначає тільки певне фонетичне явище.

Наголос в українській мові – вільний і рухомий, тобто може падати на будь-який склад і пересуватися при змінюванні слова. На відміну від звукового оформлення слів у наголошуванні важко простежити якусь певну закономірність, яка охоплювала б усі випадки. Наголоси в словах і словоформах мають переважно індивідуальний характер.

У багатоскладових словах, крім основного, є ще й слабкіші побічні наголоси. Вони розташовуються через один або два склади від основного. Саме побічні наголоси надають українському мовленню характерної для нього співучості. Вільний рухомий основний наголос разом із побічними дає змогу так розташовувати слова в мовленнєвому потоці, щоб вони звучали в певному ритмі, який би відповідно передавав і настрій мовця. У народних піснях наголоси можуть не збігатися із загальноприйнятими.

Склад будується так, щоб забезпечити плавне наростання і спадання інтенсивності звучання й періодичне чергування м'язового напруження мовних органів. Тому в складоподілі слів простежуються певні закономірності.

Приголосний, який стоїть безпосередньо перед голосним й у вимові зливається з ним, належить до того самого складу, що й голосний: *го-во-ри-ти, до-ро-га*. Але кінцевий приголосний префікса або першої частини складного слова перед наступним голосним відходить до попереднього складу: *без-іменний, пед-інститут, пів-острів*.

Якщо між голосними є два або більше приголосних, то, як правило:

а) сонорний, що стоїть перед приголосним, відходить до попереднього складу: *сон-це, гор-дість, зав-зятий, най-мен-ше*;

б) дзвінкий, що стоїть перед глухим, теж відходить до попереднього складу: *стеж-ка, каз-ка, біг-цем, мог-ти, вий-шов*;

в) в інших випадках приголосні переважно відходять до наступного складу: *се-стра, бра-тство, по-смі-шка*.

Такий складоподіл, крім того, що полегшує вимову слів, сприяє збереженню дзвінкості приголосних.

Питомі українські слова, як правило, повністю підпорядковані фонетичним законам нашої мови. Запозичення ж часто порушують звукову гармонію мови, важкі для вимови, а отже, й сприйняття, як, наприклад, слова *ар'єрґард, аеропорт, дистриб'ютор*.

Дотримання орфоепічних норм, використання передусім питомої української лексики робить нашу мову милозвучною й легкою для вимови та сприйняття.

Ніна Тоцька

Засоби милозвучності української мови

Те, що українська мова відзначається особливою милозвучністю, відомо здавна, і, здається, ніхто не сумнівається в цьому тепер, хоч найменше можуть про це судити самі носії української мови, оскільки для них мова – знаряддя щоденного спілкування, а не об'єкт для спостереження. Але про красу й приємність звучання української мови є більш ніж достатньо усних і писемних свідчень, у тому числі загальновідомих, і звичайних іномовців, і видатних діячів, і фахівців, а з їхніх слів – і українців. <...>

У словниках і наукових працях милозвучність, що ототожнюється з евфонією, має, по суті, два термінологічних значення. По-перше, вона визначається як "добре, приємне, з погляду фонетичних і лексико-стилістичних норм певної мови, звучання окремих мовних елементів – звукосполучень, слів і словосполучень". З другого боку, милозвучність – це звукові засоби "підсилення виразності мови художнього твору внаслідок досягнення гармонійного добору звуків у тексті. Цій меті служать звукові повтори різних видів, алітерації, асонанси, ритмічність мови, а також уникнення важких для вимови чи неприємних для слуху сполучень звуків у фразі". До речі тут відзначити, що деякі лінгвісти розуміють евфонію (милозвучність) тільки в другому значенні (як стилістичний прийом). (Див., наприклад, словник О. С. Ахманової або Д. Е. Розенталя і М. А. Теленкової). Логічно припустити, що вони не визнають першого розуміння означеного терміна. Підтвердженням цього є пряме висловлювання російського мовознавця М. М. Михайлова: "Живучість уявлення про милозвучність одних мов і немилозвучність інших пояснюється тільки індивідуальними смаками і звичками мовців, а також традицією".

Неважко помітити, що перше тлумачення милозвучності стосується мови в цілому й увага акцентується на тому, як сприймається її звучання: позитивно – негативно, як приємне – неприємне і передбачає порівняння спостережуваної мови з іншою чи іншими. Друге тлумачення характеризує милозвучність як стилістичний прийом, побудований на використанні звукових засобів у конкретному художньому творі даної мови. Вони прив'язані до його змісту, покликані увиразнити його. Крім того, милозвучність у

першому розумінні визначається, або правильніше так сказати, регулюється, орфоепічними нормами як неодмінною ознакою української літературної норми, у другому значенні – зумовлюється бажанням і потребою автора увиразнити текст твору. <...>

Зосереджуючись на милозвучності української мови, ставимо такі завдання: 1) визначити конкретні фонетичні параметри, які сприяють милозвучності або її забезпечують; 2) встановити, чи однакові ці критерії для носіїв різних мов; 3) вважати милозвучність суто науковим поняттям, чи естетичним, чи тим і тим одночасно; 4) дати відповідь на питання, чи існує загальнолюдське розуміння милозвучності.

Як же вийти на ті об'єктивні показники, які правдоподібно забезпечують сприймання української мови як приємної, звучної, наспівної? Для цього використаємо ті характеристики, які позитивно сприймаються слухачами у музиці, співі, у тому ж мовленні, й дослідимо, чи наділена ними українська мова.

Виходячи з висловлювань і власних спостережень, вважаємо, що милозвучність української мови забезпечує передусім гнучкість, яка має різноманітні виявлення: виразна повнозвучна вимова голосних і приголосних у сильних і слабких позиціях, порівняно невелика кількість збігів кількох приголосних, плавна акцентно-ритмічна структура слова, наспівна мелодика тощо.

Гучність – це цілком наукове поняття, яке, на думку деяких учених, з одного боку, рівнозначне з сонорністю, а з другого – до рівне вокалічності. Справді, ці терміни майже тотожні, але тільки майже. Більшою чи меншою сонорністю (що залежить від участі голосу в творенні звуків) наділені і голосні, і приголосні. А вокалічність мови визначається кількістю голосних порівняно з приголосними в мовному потоці (не в системі!). За даними В. Г. Ветвицького, на кожні 100 звуків у фінській мові 51 голосний і 49 приголосних; в італійській – 48 голосних і 52 приголосні; у російській – 42 голосних і 58 приголосних; у німецькій – 36 голосних і 64 приголосних.

За нашими підрахунками, у системі української мови голосні становлять 15,8%, приголосні – 84,2%. У мовленні (народнопоетичному, яке найбільш зберігає національні основи української мови) голосних – 45–46%. Добре видно, що українське народно-

поетичне мовлення насичене голосними й справді близьке до італійського, мало перед ним поступаючись. Щоправда, в літературному мовленні українська мова під різними впливами багато в чому втратила свою вокалічність: кількість голосних у ній знижується до 42%, а кількість приголосних відповідно зростає – 58%.

Вокалічність української мови (власне її гучність) посилюють сонорні приголосні (разом з голосними вони складають 70%) та дзвінки приголосні (особливо враховуючи незначне в цілому оглушення дзвінких у кінці слова та в середині перед наступними глухими). Ці звуки в літературі прийнято називати голосовими.

Посилюють вокалічність мовлення (правильніше – регулюють її) розвинені в українській мові паралельні лексичні й граматичні форми типу: у – в, і – й, у – в – уві – вві, від – віді – од – оді, з – із – зі, ся – сь, мо – м, ти – ть, би – б, же – ж. Пор.: *був у тебе – була в тебе; був удома – буду вдома; Василь і Петро – Петро й Василь; у полі – в обід – уві сні; відняти – відібрати – одібрати – одбігти; з обідом – із сиром – зі мною; спізнився Микола – спізнилась Олена; ходімо разом – ходім утрьох; перемагати й жити – перемагать і жити; був би сьогодні – було б учора; беріть же – бери ж. А також: щоб – щоби, хоч – хоча, лиш – лише, більш – більше, знов – знову, звідкіль – звідкіля та інші. Такі форми дозволяють чергувати голосні й приголосні в мовному потоці, що, в свою чергу, дає можливість уникати зайвого збігу як приголосних, так і голосних, що однаковою мірою небажано.*

Особливо зростає кількість таких паралельних форм, якщо звернутися до тих слів, які можуть починатися на *і* або *й*, *у* або *в*. Вони досить численні і також розширюють можливості урівноваження вокалізму з консонантизмом. Пор.: *Іван – до Йвана, іти – йти, імення – ймення, імовірно – ймовірно; убогий – вбогий, убрання – вбрання, удень – вдень, вгнути – угнути, уволю – вволю і багато інших подібних слів. <...>*

Українські голосні, зазнаючи не дуже помітної редукції, вимовляються чітко й виразно в усіх позиціях, зберігаючи свою основну якість. Так, М. Ф. Наконечний підкреслював, що ненаголошені голосні в українській літературній мові, "як правило, різко, гостро не різняться своєю вимовою від наголошених: усі складові голосні... в усіх позиціях нормально є звуками повного творення,

що зберігають голос, повнозвучну вимову, а також (за нечисленними, порівняно, винятками) й свою якість і в ненаголошених складах (різке скорочення, ослаблення, "напівглуха" вимова їх – рідке й нетипове для української мови явище)".

Власне милозвучність (приємне звучання) забезпечує також вокальна гармонія (або гармонійна асиміляція, або дистантна асиміляція, або гармонія голосних). Це особливий вид регресивної асиміляції голосних у суміжних складах, який полягає в тому, що попередній голосний більше чи менше уподібнюється до наступного голосного. Гармонійна асиміляція властива передусім ненаголошений голосним **е, и, о**. Так, ненаголошений **е** перед наступним складом з голосним високого підняття **і, и** або **у** більше наближається до **и**, ніж у позиції перед обниженими голосними. У свою чергу, ненаголошений **и** перед голосними нижчого творення, особливо перед **а, е** – більше наближається до **е**. Ненаголошений **о** перед складом з наголошеним **у** також набуває відтінку **у**. Гармонійна асиміляція тісно переплітається з редуцією голосних (хоч вона й слабо виражена), накладаючись на неї й посилюючи її або послаблюючи, коли напрям дії обох явищ виявляється протилежним. Вокальна гармонія голосних робить переходи між звуками більш плавними. Вказівки про вплив дистантної асиміляції голосних в українській мові знаходимо у О. Брока, О. Синявського, М. Наконечного, М. Жовтобрюха та інших. Детально про це явище див. у праці Н. Тоцької (Тоцкая Н. И. Дистантная ассимиляция гласных в украинском языке // Теория языка. Методы его исследования и преподавания, 1981).

Рівномірний розподіл вокальної енергії в українській мові тісно пов'язаний з неконцентрованим словесним наголосом, що виявляється в помірно розподіленому (через 1–2 склади) посиленні й послабленні звуків. Це формує характерну для української мови акцентно-ритмічну структуру слова, яка (для 5-складового слова з наголосом на середньому складі) передається так званою формулою В. О. Богородицького -1-3/4-2-3/4-1-1/4, побудованою на основі загального сприйняття співвідношення наголошеного й ненаголошеного складів, але акустично в основі такого розподілу лежить тривалість голосних.

Для наочної ілюстрації специфіки української мови наведемо формулу акцентно-ритмічної структури російського слова О. О. Потєбні: 1-2-3-1-1-3, з якої видно, що ритмічна структура російського слова характеризується значним посиленням наголошеного складу порівняно з ненаголошеними і тим самим сприяє його різкому виділенню, а в переднаголошених складах сила наголошення виразно зростає в напрямку наголошеного складу.

Значне ослаблення (і скорочення) всіх наголошених складів, крім першого переднаголошеного, якраз і створює умови для розвитку сильної редукації (утворення звуків типу ь, ъ), характерної для російської вимовної норми на відміну від української, яка, навпаки, характеризується відсутністю яскраво вираженої редукації голосних.

Плавність українського мовлення виявляється і в зіставленні з англійською мовою. Саме до такого висновку приходять О. Ф. Пилипенко, дослідивши питальну інтонацію англійської мови порівняно з українською: "... в основному рівний розподіл часу звучання між голосним наголошеним та сусідніми складами, а також менш різкі частотні інтервали пояснюються характерною для української мови більшою плавністю мовлення порівняно з англійською".

Показана вище ритмічна структура українського слова зближує його з ритмом музичним, пісенним і природно пояснює, чому українська мова сприймається як особливо музикальна. Більше того, цей факт веде нас до розуміння прихованого зв'язку між мовленням і музикою в широкому плані.

Нарешті, українське мовлення характеризується широким мелодичним діапазоном із своєрідною, зосередженою на кінцевому (особливо відкритому) складі та на посиленних, що регулярно чергуються з непоміченими (див. наведену вище формулу В. О. Богородицького), складах наспівною мелодикою, із своєрідними перепадами висоти тону. Щоправда, українська мелодика в плані її суто національного музикального характеру досі ще не досліджена точними методами. Наші висновки базуються на слухових спостереженнях та впливають із практичної роботи у вузі над постановкою української вимови (у іноземців) та її корекцією (у носіїв). <...>

Ми розглянули ряд чисто лінгвістичних і акустичних параметрів, що характеризують звучання української мови. Вони апріорно

є ніби об'єктивним фунтом, основою формування естетичних вражень. Поки що ми не знаємо, які з цих параметрів є визначальними, скільки їх треба і в якому вираженні, щоб мова сприймалася як милозвучна. Тут привертає до себе увагу той факт, що серед європейських мов об'єктивно найбільш вокалічною є фінська (51%), а не італійська (48%), хоч враження музикальності справляє друга, а не перша. Слід думати, що лише комплекс показників різного рівня, причому в певному, не відомому поки що для нас, співвідношенні здатний забезпечити те, що ми сприймаємо позитивно і вважаємо красивим. Поки що не можна, беручи за основу якусь одну ознаку, поділити мови на милозвучні й немилозвучні.

Другий аспект – найскладніший. Милозвучність (як і немилозвучність) оцінюється нами спонтанно, як будь-який витвір мистецтва: музичний, образотворчий, суто природний (явища природи) і т.п. і тут на перший план виступає загальна естетична оцінка: подобається – не подобається, гарно – негарно. Тобто мова сприймається і як явище естетичне. Чим менше зрозуміла для нас мова з погляду змісту, тим більше на перший план виступає емоційна її оцінка, не вимірювана об'єктивними методами.

Таким чином, милозвучність можна розглядати як наукове поняття, засноване на вірогідних доказах, що перевіряються суспільно-історичною практикою людей, і як поняття естетичне, що оцінюється на основі естетичних почуттів, смаків, поглядів, музичних здібностей.

Є підстави вважати, що носії кожної окремої мови, яку витворив народ відповідно до своїх ідеалів, природно, вважають свою мову гарною, милозвучною. Говорячи словами М.Михайлова, "Мова – витвір народу, і кожен народ створив собі мову, відповідну не тільки його рівню й способу його мислення, але й естетичним ідеалам". У такому разі мають рацію ті, хто вважає, що всі мови красиві (не багаті, а красиві своїм звучанням!), некрасивих мов у світі немає.

Разом з тим у деяких мовах, що порівнюються на основі спонтанного слухового сприйняття (а не на основі наукового аналізу окремих параметрів), з погляду іномовців або фахівців, наділених здатністю давати естетичні оцінки звучання відповідно до свого розуміння прекрасного, виділяють мови більш і менш красиві

(милозвучні), так само, як ми розрізняємо, наприклад, твори більш і менш талановитих композиторів, кращі й гірші пісні, окремі музичні твори тощо. Без спеціальних досліджень важко стверджувати, чи є загальнолюдське розуміння милозвучності мови, хоч практика засвідчує наявність такого критерію для групи, наприклад, європейських мов (пор., наприклад, визнання італійської мови найкрасивішою), або азіатських, або африканських. Можливо, серед них є ще якісь вузчі (або ширші) регіональні уподобання, але це, повторюємо, вимагає достовірних статистичних даних.

О. В. Бас-Кононенко

Вимовні норми як мірило милозвучності української мови (на матеріалі орфоепічних словників)

На матеріалі трьох орфоепічних словників, які охоплюють період другої половини ХХ ст. – початок ХХІ ст., проаналізовано стан вимовних норм української мови. Запропоновано визнати милозвучність інваріантною ознакою української мови — такою, що об'єктивована і формалізована через систему орфоепічних правил.

Ключові слова: *усне мовлення, вимовні норми, орфоепічний словник, милозвучність (евфонія).*

Усна форма існування мови як особливо організована й структурована звукова матерія є втіленням тих типових і специфічних артикуляційно-акустичних рис, які роблять будь-яку мову самобутньою й оригінальною. Не обов'язково бути філологом-лінгвістом, щоб «на слух» відрізнити німецьку мову від англійської чи французької, польську від болгарської або чеської, українську від білоруської чи російської – для цього досить їх почути й порівняти. Сприйняття саме *усного* мовлення стає основою суб'єктивного враження про мову загалом, за характерним звучанням формує в слухача певний (часом досить яскравий) звуковий її образ. Особливість української мови – милозвучність, неодноразово констатована носіями інших мов, питомими мовцями, а також багатьма дослідниками – так само є суб'єктивною оцінкою, яка, однак, має цілком об'єктивне внутрішньомовне підґрунтя. Милозвучність можна вважати *інваріантною* ознакою української мови, оскільки вона – результат системної взаємодії наявних у мові

фонетичних, лексико-граматичних та стилістичних засобів, які забезпечують гармонійну (а отже, й приємну для слухового сприйняття) звукову організацію мовлення. У вітчизняному мовознавстві це різноаспектне явище було об'єктом досліджень багатьох науковців (М. Жовтобрюх [5], П. Тимошенко [16], Н. Тоцька [17], Л. Прокопова [14], Ю. Мосенкіс [8], В. Близнюк [1] та ін.). Українська мова використовує широкий спектр фонетичних засобів, які, взаємодіючи комплексно, формують два найголовніші чинники евфонії: 1) урівноваження (рівновага, збалансованість) голосового і шумового компонентів у межах слова (фонетичного слова), 2) плавність, «хвилеподібність» мовного потоку, зумовлену його особливою акцентно-ритмічною будовою.

1. *Рівновага голосового і шумового компонентів.* Фонологічна система української мови нараховує 6 голосних і 32 приголосні фонemi, тобто кількісне співвідношення приблизно 1:5. Проте у мовному потоці ситуація докорінно інакша: завдяки характерному для українського мовлення домінуванню відкритого складу над закритим голосні й приголосні кількісно врівноважуються, наближаючись до пропорції 1:1. Однак дихотомія «голосний-приголосний» надто контрастна, не враховує «півтонів» системи консонантизму: *сонорних* (лат. *sonorus* – звучний) – з їхньою перевагою голосового компонента над шумовим, *дзвінких* – у яких голос є, і хоч його менше, ніж шуму, проте саме його наявність задекларована в назві «дзвінкі», і *глухих* – з їхньою стовідсотковою шумовою природою. Цілком поділяємо думку Л. Прокопової, яка переконана, що консонантний коефіцієнт (виведений із відношення голосних до приголосних у випадковому тексті: за результатами її експерименту, приголосні – 56,6%, голосні – 44,4%, тобто консонантний коефіцієнт української мови становить 1,27) [14: 77] виявляється недостатнім для визначення рівня звучності мови як одного з компонентів її милозвучності. Дослідниця вважає за необхідне залучити додаткові ознаки звучності української мови і пропонує «ввести параметр консонантної сонорності для визначення фонотактичної моделі» мови, зокрема української та німецької [14: 78–79].

Розглянемо докладніше, як приголосні, зокрема сонорні і дзвінкі, поєднуючись у складах із голосними, сприяють мелодійності / милозвучності українського мовлення.

Сонорні приголосні.

З дев'яти українських сонорних фонем особливу увагу привертає /в/, яка з-поміж усіх приголосних має найбільшу кількість алофонів: [w], [v], [w^o], [v^o], [ǃ]. Прикметно, що основним виявом фонем традиційно і нормативно є білабіальний [w] [18: 84], а не лабіодентальний [v] (як у російській мові). Саме тому фонема /в/ належить до сонорних і саме тому вона не утворює корелятивної шумної пари з глухою /ф/. Саме тому, потрапляючи в позицію перед іншим приголосним або в абсолютний кінець слова, вона не втрачає свого голосового компонента, а навпаки, вокалізується, тобто позбувається й тієї невеликої частки шуму, яка була притаманна їй в основному алофоні [9; 251–253, 273, 292; 12: 43–44]. Наприклад: [ǃxопиǃс'а], [Кијіǃ], [склодуǃ]. Протилежне явище – оглушення, зокрема заміна [в] на [ф] ([фхонифс'а], [Кијіф], [склодуф]), є грубим порушенням українських вимовних норм.

Дзвінкі приголосні.

Ще на початку 30-х років ХХ ст. особливий статус дзвінких приголосних О. Синявський визначив так: «...в українській мові велику силу мають дзвінкі приголосні, що вони звичайні в вимові в кінці слів (*хліб...*), у середині перед глухими (*книжка...*), і що навіть правописні глухі перед дзвінкими в середині слів у вимові стають дзвінкими (*боротьба* вимовл. «*бородьба*», *вокзал – воззал*...)» [15: 178].

Отже, дзвінкі приголосні:

зберігають дзвінкість у кінці та в середині слів (перед глухими): [лад], [яструб], [обе"р'із], [неб'іж], [наказ], [с'ад']; [книжка], [казка], [зрудка];

зберігають або лише частково можуть втрачати вокалічний компонент на межі кількофонемних префіксів чи прийменників перед глухим приголосним кореня або наступного слова. Напр.: [розпустити] (і [роз'пустити]), [безт'ами] (і [без'т 'ями]), [міжстравами] (і [між^тстравами]);

повністю *втрачають* голосовий компонент тільки в абсолютному початку слова (фонетичного слова) – у префіксі або

прийменнику з-/з, якщо корінь або наступне слово починається на глухий приголосний: [с:ипати], [сц^ем^ентувати], [скожн^ім] (з кожним), [схати] (з хати).

Глухі приголосні:

категорично не можуть поєднуватися з наступними дзвінкими приголосними в будь-якому місці слова і навіть на межі слів (без паузи між ними). Як наслідок – повне *одзвінчення*, заміна глухого на дзвінкий: [в^ел^ігден'], [в^іжгород], [одбачиш] (*от бачиш!*).

Однак саме ця група приголосних *становить ядро*, основу всієї системи консонантизму, яка своєю стійкою інертністю (разом із шумовими складниками сонорних і дзвінких приголосних) створює достатню противагу сукупній базі вокалізму (вокалічна база = повна вокалічність голосних + переважна вокалічність сонорних приголосних + невелика частка вокалічності дзвінких приголосних), чим і забезпечує евфонійний баланс голосу й шуму в мовленні.

Сполуки приголосних.

Типовим для української мови є уникнення складних в артикуляції сполук приголосних. Це стосується поєднань трьох і більше консонантів, внутрішній з-поміж яких за способом творення виявляє контраст до сусідніх звуків. Наприклад, вимова зімкнено-проривних [т], [д] чи [к] між двома щільними або щільним і зімкнено-прохідним потребує додаткових артикуляційних зусиль, що порушує розміреність цілісного фонетичного малюнка слова, синтагми, фрази. Тому відбувається спрощення – послідовно в мовленні і значною мірою на письмі: *піст* – *пісний* (а не *пістний*), *тиждень* – *тижневий* (а не *тиждневий*), *ш[с:]от* – (хоч пишемо *шістсот*). Плавності й органічності артикуляції сполук приголосних сприяють також численні асиміляції за способом та місцем творення, напр.: [над^ѣжитом] (*над житом*), [надор'із'ці] (*на доріжці*) [ур 'іц':і] (*у річці*).

На рівновагу голосового й шумового складників мовлення працюють також слова і словоформи з історичними чергуваннями голосних. Ідеться, зокрема, про слова зі вставними голосними (*вузла* – *вузол*, *вітру* – *вітер*, *сосна* – *сосон*). Ці приклади засвідчують потужну вокалічну енергію сонорних приголосних [л], [н], [р], які, активно реалізуючи складотвірну функцію, стали причиною

появи вставних голосних [о], [е]. Схоже явище, проте не закріплене сучасними вимовними й правописними нормами, спостерігаємо й нині. Так, у словах іншомовного походження *семестр, кілометр, дециметр, артикль* і под. кінцеві звукосполюки досить незвичні й незручні для вимови. Тому більшість мовців, навіть не помічаючи того, вимовляють: *семест(е'')р, кіломет(е'')р, децимет(е'')р, артик(е'')ль*, чим посилюють вокалічність сонорних [р], [л], перетворюючи їх на складотвірні сонанти. Тож і в такий спосіб відбувається регулювання, установлення рівноваги голосового і шумового компонентів у межах слова.

1. *Плавність як компонент милозвучності* українського мовлення забезпечує його особлива акцентно-ритмічна організація. Не надто сильний словесний наголос сприяє рівномірному в межах слова чи фрази розподілу вокалічної енергії, що виявляється в ритмічно повторюваному – через 1-2 склади – їх посиленні-послабленні. Вершинами цих складів звичайно є голосні. Специфічною рисою фонетичного ладу української мови є слабка редукція голосних звуків: наголошені в словах лунають чітко й повноголосо, ненаголошені – ледь слабше й трохи коротше, однак ніколи не зникають. Напр.: *мова, дорога, перепеленя, заповзятливий*. Якщо слово багатоскладове і його наголос локалізований у прикінцевій частині, то початковий склад неодмінно отримує ритмічне підсилення. У таких випадках можна говорити про появу побічного наголосу, який за своїми артикуляційно-акустичними ознаками наближається до основного [19]. Напр.: *поперегороджувати, сільськогосподарський, запротокольований*.

Усі викладені вище ознаки українського усного мовлення є питомими, такими, що усталилися протягом тривалого часу існування мови, а тому відображені в орфоепічних нормах української літературної мови, описані в науковій літературі й відповідно зафіксовані в орфоепічних словниках. Орфоепія як система правил літературної вимови регламентує і регулює на синтагматичному рівні використання тих чи тих звукових послідовностей – від найменших (складів) до значно більших (синтагм і фраз), організовує ритміко-інтонаційний лад усного тексту. Милозвучність, об'єктивована і формалізована через систему орфоепічних правил, гарантує якісну усну комунікацію, забезпечує впізнаваність звукової

форми української мови серед інших, навіть близькоспоріднених мов.

Хоч усне мовлення є первинним щодо писемного, однак орфоепічне словникарство має значно скромнішу традицію порівняно з лексикографічними працями, укладеними на основі писемного мовлення: часова відстань між ними щонайменше – чотири століття.

Із наявних орфоепічних словників [2–4; 6; 10; 11; 13] для дослідження специфіки вимовних норм української мови було взято три:

«Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник» (УЛВН), «Орфоепічний словник» М. І. Погрібного (ОСП) та «Орфоепічний словник української мови» у 2-х томах (ОСУМ). Хронологічно ці видання охоплюють період другої половини ХХ ст. – початок ХХІ ст. і, на наше припущення, з одного боку, віддзеркалюють орфоепічні константи, традиційно притаманні українській літературній мові від початку її формування й до сьогодні, а з другого, – фіксують ті активні живомовні процеси, які згодом можуть стати (а можуть і не стати) підставою для коригування окремих чинних орфоепічних правил чи й навіть виведення нових.

У порівняльному аналізі досліджуваних джерел важливо врахувати:

1. Теоретичні засади укладання словників.
2. Особливості побудови словників.
3. Систему буквених і діакритичних знаків, використаних у фонетичній транскрипції слів.
4. Власне орфоепічні правила (у вокалізмі, консонантизмі, у звукосполуках тощо).
5. Варіантність вимовної норми крізь призму милозвучності як інваріантної ознаки української мови.

I. Теоретичні засади укладання словників

Джерельною і теоретичною базою для укладання двох перших словників (УЛВН та ОСП) стали найвідоміші академічні словники і праці знаних українських мовознавців Л. Булаховського, М. Жовтобрюха, М. Наконечного, П. Коструби, Л. Прокопової, О. Синявського, Н. Тоцької та ін. (УЛВН: 4; ОСП: 3). Про основу створення

двотомного ОСУМ, задекларованого як «принципово нова лексикографічна праця, яка належить до категорії фундаментальних академічних словників» (ОСУМ I: 2) йдеться в його «Загальних положеннях»: «Автоматизованою системою програмно будуються орфоепічні правила, узгоджені із сучасною літературною вимовою звуків, сформульованою в українському правописі 1993 року та 5-томному академічному виданні «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (відповідальний редактор М.А. Жовтобрюх) і «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (відповідальний редактор В. М. Русанівський), Київ: Наук, думка, 1969 (ОСУМ I: 3).

Постають питання: Чи доречно керуватися правописом у створенні орфоепічного словника? Чому не використано досвід укладання УЛВН та ОСП? Чи коректно щодо мовного матеріалу складено комп'ютерну програму, чи враховано специфіку усного мовлення з його літературними нормами? Чи доцільно повністю покладатися на автоматизовану систему укладання словника, якщо є ризик не врахувати, а то й спотворити чинні орфоепічні норми? Можливо, варто було б залучити новіші теоретичні й експериментально-фонетичні дослідження сучасного усного мовлення?

Теоретичним підґрунтям ОСУМ, очевидно, є розділ «Фонетика» (ОСУМ I: 5–10). Однак у ньому, на жаль, натрапляємо на низку прикрих помилок і недоречностей, зокрема в класифікаційних ознаках і голосних, і приголосних звуків.

Голосні (ОСУМ I: 5–6). Наведено *застарілий* варіант артикуляційної таблиці голосних із трьома, а не чотирма ступенями *підняття* (до речі, не *піднесення*). Унаслідок цього фактично знову піддано сумніву фонологічний статус фонем **/и/**, хоч у працях Н. Тоцької він давно і переконливо доведений [18: 46 – 48, 57 – 58]. Розміщення в таблиці голосних заднього ряду **[а]**, **[о]**, **[у]** також не відповідає сучасним характеристикам. Те саме стосується й таблиці з ненаголошеними голосними. Дуже спрощено подано інформацію про зміни ненаголошених голосних. Зокрема, складається враження, що самої ненаголошеної позиції досить ддя того, щоб **[е]** та **[и]** наближалися одне до одного. Однак на якість голосного впливають і місце у слові, і консонантно-вокалічне оточення, і ритміка слова. Одним із наслідків неврахування (чи ігнорування) у

словнику цих моментів є позначення наближення [и] до [е] в ненаголошених прикметникових закінченнях **-ий**, що грубо порушує вимовні норми, однак чомусь послідовно зафіксоване в тисячах словникових одиниць. Напр.: [гаркави^ей], [добри^ей], [загрузли^ей], [мити^ей] замість нормативних [гаркави^и], [добри^и], [загрузли^и], [мити^и]. У зазначеній сполуці високо-середній [и] плавно й органічно поєднується з коротким голосним [і] власне того самого ступеня підняття. Пониження ж артикуляції [и] в наближенні до [е] руйнує гармонію складу.

Приголосні (ОСУМ I: 6–10). *Глотковий* (фарингальний) приголосний [г] помилково зараховано до *задньоязикових, сонорні* [в], [й] – до *дзвінких, а м'який* [р'] – до *напівном'яких*.

Плутанину спостерігаємо в описі фонетичного явища асиміляції, її виявів і видів. Так, для пояснення *повного й часткового* виявів асиміляції, замість традиційного [18, 9], узято найменш поширене в науковій і навчальній літературі тлумачення: «Повною асиміляцією вважається таке уподібнення звуків, при якому попередній приголосний цілком зливається у вимові з наступним: **безжурний** – бежжурний, **підбираєшся** – підбираєєся» і далі: «Коли попередній звук уподібнюється до наступного за якоюсь одною артикуляційною ознакою, орфоепічний словник позначає часткову асиміляцію, яку автоматизована система встановлює за дзвінкістю» (ОСУМ I: 9) (не зрозуміло лише, до чого тут дзвінкість і як автоматизована система за нею щось установлює). Цитуємо далі: «При цьому типі асиміляції наступна дзвінка приголосна в слові одзвінчує попередню глуху приголосну: **боротьба** – бород'ба, **отже** – одже, **кісьба** – к'із'ба» (Там само). Як у такому разі назвати асиміляцію у слові [роз^екиданий]. Адже саме таке неповне оглушення може бути альтернативою повнодзвінкому [розкиданий], а не те повне знеголошення [роскиданий] (тобто з повною асиміляцією за глухістю, а не частковою, як тлумачиться вище), яке пропонує словник.

Некоректно пояснено суть змін і їхніх наслідків, які відбуваються внаслідок поєднання зімкнено-проривних приголосних, зокрема [т], з наступними свистячими або шиплячими щілинними чи африкатами: «...повна асиміляція призводить до їх повного артикуляційного злиття в один складний звук, який у науковій

літературі називається африкатом: **коротший** – корочлий (така вимова можлива лише у пришвидшеному темпі мовлення – О. Б.-К.), **ворігця** – во'р'іц'а...» (Там само). Справді, [т] змінюється на *африкату* [ч], але ж остання є наслідком регресивної асиміляції за місцем і способом творення перетворення проривного звука на зімкнено-щілинний), а не результатом злиття двох сусідніх звуків в один. Під час цього, звичайно, може виникати подовження, але за умови, якщо асимільований попередній стане таким самим, як наступний. Не все гаразд і з асиміляцією інших видів, зокрема за способом творення, м'якістю та ін., є питання й щодо викладу особливостей наголошування (ОСУМ I: 12 – 13), зокрема слів із побічним наголосом.

II. Особливості побудови словників

Реєстри всіх трьох словників складені за алфавітним принципом, після кожного вихідного слова традиційно вміщено найважливіші його змінні форми (відмінкові, особові тощо).

УЛВН – слова подано в орфографічному записі; затранскрибовано лише окремі фрагменти, вимова яких відрізняється від написання, напр.: *духовність* [оў; с'т'], *ності, ністю* (УЛВН: 183).

ОСП та ОСУМ – слова подані в орфографічному записі і поруч повністю затранскрибовані: *взаємність* [ўзајем'іс'т'], *-ності* [с'т'], *-ністю* (ОСП: 73); *вартість* [варт'іс'т'], *-тос'т'і*, ор. *-тіс'т'у* (ОСУМ I: 134).

III. Система буквених і діакритичних знаків, використаних у фонетичній транскрипції слів

Укладачі всіх трьох словників послуговуються традиційною для українського мовознавства системою транскрипційних символів на основі кириличної графіки. Однак виявляємо цілу низку відмінностей, пов'язаних переважно з уживанням діакритичних знаків і тлумаченням фонетичних явищ, ними позначених:

1. М'якість (пом'якшення), напівпом'якшення приголосних.

['] – м'якшення (пом'якшення) – уживаний в усіх словниках на позначення м'яких приголосних, які фонологічно протиставлені відповідним твердим: [н'] – [н], [с'] – [с], [т'] – [т].

[̣] – напівпом'якшення – використовують УЛВН і ОСП на позначення напівпом'якшених алофонів відповідних твердих приголосних фонем (нефонологічне протиставлення): [б̣'], [к̣'], [ч̣'].

ОСУМ у такій само функції вживає символ [‘] – «...перевернута кома згори за літерою...» (ОСУМ I: 6). У поясненні транскрипційних символів *напівном’якиений* [дж’] помилково позначено штрихом повної м’якості [дж] і названо *м’яким* (ОСУМ I: 9).

2. Подовження приголосних.

[:] – подовження – використовують в УЛВН і ОСП на позначення більшої ніж звичайна тривалості приголосних. В ОСУМ вжито аж три терміни – *подовжені, подвоєні, здвоєні*, однак чіткого пояснення кожного з них (як і потреби використання) не надано (ОСУМ I: 6 – 7).

3. Вокалізація сонорних [в] → [ǔ], [і] → [i̯].

[ǔ], [i̯] – позначення коротких нескладотворчих голосних на місці сонорних /в/, /й/ – послідовно застосовано в ОСП; частково – в УЛВН і ОСУМ (тільки щодо [в] – [ǔ]).

4. Асимілятивні зміни в групах приголосних.

[л’удзствє][л’удз’с’к’][л’удз’с’к’ іс’м’] (УЛВН: 316);

[л’удз’тво][л’удз’к’і][л’удз’к’ іс’м’] (ОСП: 316);

[л’удзство][л’удз’ку’ї][л’удз’к’ іс’м’] (ОСУМ I: 756).

У наведених прикладах спостерігаємо різні варіанти фіксації того самого явища – асиміляції за способом творення. На нашу думку, найбільш послідовною є транскрипція, зафіксована в УЛВН.

IV. Власне орфоепічні правила

(у вокалізмі, консонантизмі, у звукосполуках тощо)

Зазвичай в орфоепічних словниках у вступній частині викладено основні норми літературної вимови: у словнику-довіднику це зроблено компактно (УЛВН: 9–14), у словнику М. Погрібного досить розлого (ОСП: 9–20), в ОСУМ такої інформації немає.

Вимовні норми як характеристика зразкового літературного мовлення традиційно зорієнтовані на середній темп, оскільки саме він забезпечує диференційованість і водночас природність процесів породження мовлення. Два словники містять цю інформацію: «Словник-довідник відбиває найпоширенішу українську літературну вимову без зазначення можливих її варіантів. Зафіксована вимова характерна для нормального темпу мовлення (не уповільненого і не швидкого), ознаками якого виступають чітко і ясно вимовлювані звуки» (УЛВН: 3). «Словник засвідчує найпоширенішу

літературну вимову в нормальному темпі мовлення без зазначення її варіантів» (ОСП: 7). А в ОСУМ про це нічого не сказано. Однак темп – це надзвичайно важливий параметр, від якого безпосередньо залежить якість мовлення: його природність, чіткість, розбірливість і впізнаваність. Найорганічніше всі притаманні мові фонетичні процеси і явища реалізуються в середньому темпі мовлення, у повільному вони сповільнюють свою дію, а в швидкому – навпаки – її прискорюють. Наприклад, редуція голосних (скорочення кількісних і ослаблення якісних характеристик звуків) у середньому темпі звичайно виявляє два ступені, натомість в уповільненому – переважно один, а в пришвидшеному додає ще й третій. Різні види асиміляції приголосних, типові для середнього темпу, у повільному можуть зовсім не відбуватися або відбуватися лише частково, у швидкому ж – посилюватися й реалізуватися максимально повно [18: 110]. Цю тенденцію якнайкраще ілюструє асиміляція за глухістю в префіксах або прийменниках **роз-, без-, через-** перед глухими кореня: *[безпраўній]* – у *повільному* темпі дзвінкість максимальна – [з]; *[бе^hзпраўній]* і (як варіант) *[бе^hз^спраўній]* – у *середньому* темпі дзвінкість збережено повного мірою – [з] або, як можливий варіант, частково знеголошено – [з^с]; *[би^сспраўній]* – у *швидкому* темпі дзвінкий знеголошується повністю, поступаючись глухому [с].

Отже, орієнтування укладачів УЛВН і ОСП на середній темп мовлення у поданні орфоепічних норм є науково обґрунтованим і закономірним. На жаль, в ОСУМ цей важливий чинник залишився поза увагою, що, очевидно, й спричинило появу в його реєстрі паралельних звукових форм слів як нормативно рівноцінних: *[бе^hзпéка]* і *[бе^hспéка]*, *[бе^hзтурбо́тні^{ей}]* і *[бе^hстурбо́тні^{ей}]* (ОСУМ 1: 84, 89).

V. Варіантність вимовної норми крізь призму милозвучності як інваріантної ознаки української мови

Варіантність в орфоепічних нормах – питання досить складне. Живе мовлення рясніє безліччю різноманітних артикуляційно-акустичних виявів як окремих звукових одиниць, так і цілих звукосполук. Тривалі впливи на мову різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників можуть змінювати певні усталені фонетичні явища і навіть породжувати нові. Проблема полягає в тому, як

визначити, які зміни для мови є природними, органічними й потрібними, а які небажаними.

Для української мови таким мірилом, на нашу думку, може і повинна бути милозвучність. Її регуляторна функція стає очевидною, коли належить обирати:

– вокалізувати сонорний [в] до [ў] в певних позиціях **чи** перетворити на губно-зубний шумний [v] або й зовсім на глухий [ф]. Тому: [л'убоў], а не [л'убов] чи [л'убоф];

– зберегти голосовий компонент дзвінкого приголосного чи втратити його. Тому: [бе^нзпека], [галузка], а не [бе^нспека], [галу́ска];

– вимовляти ненаголошені голосні з *легкими* виявами редукції **чи** перетворювати їх на *невиразні короткі* фоневі звуки. Тому: [молоко], а не [мълако]...

Орфоепічні норми, підпорядковані зазначеному критерієві, формують чітку систему правил української літературної вимови, що забезпечує належне функціонування мови в її усній формі. Милозвучність, об'єктивована і формалізована через систему орфоепічних правил, гарантує якісну усну комунікацію, забезпечує впізнаваність звукової форми української мови серед інших мов.

Аналіз лексикографічних орфоепічних джерел засвідчив, що на сьогодні в українському мовознавстві, по-перше, *маємо* авторитетні орфоепічні словники з ґрунтовним науковим апаратом, у яких докладно висвітлено чинні правила літературної вимови; по-друге, цих словників критично мало (фактично два – УЛВН та ОСП), вони досить давні за роками випуску (1973, 1984) і вже стали бібліографічними раритетами; по-третє, двотомний ОСУМ (I: 2001; II: 2003), на превеликий жаль, не виправдав сподівань викладачів і студентів філологічних спеціальностей та вчителів середніх шкіл (це, зокрема, стосується і засад побудови, й системи транскрипційних позначень, і наукової бази, узяті за основу для орфоепічних правил – див. також рецензію на ОСУМ Ю. Карпенка [7: 66–68]); по-четверте, у символах фонетичної транскрипції аналізованих словників є чимало розбіжностей, які істотно ускладнюють процес повноцінного засвоєння орфоепічного матеріалу як на філологічних спеціальностях вищих навчальних закладів, так і в

середній школі; по-п'яте, реєстр словників потребує якісного і кількісного оновлення.

Отже, на часі – створення нового орфоепічного словника, в якому будуть враховані і тривала традиція, і найновіші фонетичні дослідження сучасного українського усного мовлення, усунені неточності й різнотлумачення, адже різнобій і невинуватена варіантність призводить до розмивання вимовних норм, що, врешті-решт, руйнує милозвучність мови. Особливо відчутна потреба в такому виданні й у контексті роботи Національної правописної комісії, яка вже підготувала до запровадження нову редакцію «Українського правопису».

Умовні скорочення

УЛВН – Вихованець І.Р., Єрмоленко С.Я., Сологуб Н.М., Щербатюк Г.Х. (укладачі). Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. Київ, 1973.

ОСП – Погрібний М.І. (укладач). Орфоепічний словник. Київ, 1984.

ОСУМ – Пешчак М.М., Русанівський В.М., Сологуб Н.М., Чумак В.В., Ярун Г.М. (укладачі). Орфоепічний словник української мови: в 2-х томах. (Словники України). Т. 1: А – Н. Київ, 2001; Т. 2: О – Я. Київ, 2003.

ЛІТЕРАТУРА

1. Близнюк В.В. Статистична характеристика голосних і приголосних фонем у лексиці сучасних української й італійської літературних мов як один із критеріїв милозвучності. *Система і структура східнослов'янських мов*. 2015. Вип. 9. С. 167 – 176. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sissm_2015_9_25

2. Вихованець І.Р., Єрмоленко С.Я., Сологуб Н.М., Щербатюк Г.Х. (укладачі). Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. Київ, 1973.

3. Головащук С.І. Складні випадки наголошення: словник-довідник. Київ, 1995.

4. Горпинич В.О. Русско-украинский орфоэпический словарь. Київ, 1992.

5. Жовтобрюх М.А. Слово мовлене. (Українська літературна вимова). Київ, 1969.

6. Калашник В.С., Савченко Л.Г. Українсько-російський словник наголосів. Харків, 1997.

7. Карпенко Ю. *Українська мова*. 2001. № 4. С. 66 – 68. Рец. на словн.: Пещак М.М., Русанівський В.М., Сологуб Н.М., Чумак В.В., Ярун Г.М. Орфоепічний словник української мови: В 2-х т. Т. 1: А – Н. Київ, 2001.

8. Мосенкіс Ю.Л. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки. Київ, 2006.

9. Мойсієнко А.К., Бас-Кононенко О.В., Берковець В.В. та ін. *Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика*. Київ, 2013.

10. Орфоепічний словник української мови. Ірпінь, 2006.

11. Пещак М.М., Русанівський В.М., Сологуб Н.М., Чумак В.В., Ярун Г.М. (укладачі). Орфоепічний словник української мови: в 2-х томах. (Словники України). Т. 1: А – Н. Київ, 2001; Т. 2: О – Я. Київ, 2003.

12. Плющ Н.П., Бондаренко В.В. *Сучасна українська мова. Орфоепія*. Київ, 2008.

13. Погрібний М.І. Орфоепічний словник. Київ, 1984.

14. Прокопова Л.І. Ще раз про основний параметр милозвучності української мови. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 76–80.

15. Синявський О. *Норми української літературної мови*. Київ, 2018. ХХ. Репринт з видання 1931 р. (Серія «Українська граматична класика»).

16. Тимошенко П.Д. З історії формування орфоепічних норм нової української літературної мови. *Українське усне літературне мовлення*. Київ, 1967. С. 114–124.

17. Тоцька Н.І. Засоби милозвучності української мови. *Українське мовознавство*. 2000. Вип. 22. С. 3–9.

18. Тоцька Н.І. *Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія*. Київ, 1981.

19. Тоцька Н.І., Кононенко О.В. Побічний наголос в українській мові. *Українське мовознавство*. 1987. Вип. 11. С. 38–44.

<...>

Ірина Фаріон

Асиміляція та інтерференція – способи зміни фонетичної норми

Фонетико-ортоепічна (або ширше фонетична) **мовна норма** – це той варіант вимови звуків і наголошування, який, з огляду на мовну системність як основний нормативний критерій, закріплено практикою і рекомендовано до вжитку як обов'язковий. Фонетичну норму встановлюють не статистичним шляхом чи покликанням на авторитети – вона впливає з особливостей фонологічної системи тих українських діалектів, що лягли в основу української літературної мови. Одночасно як мовне і соціокультурне явище фонетична норма переходить різні етапи свого формування: а) вибір норми; б) кодифікація; в) упровадження; г) розроблення й удосконалення [Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада. — К., 2000, с. 155–156].

<...>

Другим визначальним способом порушення фонетичної норми є фонетична російськомовна **інтерференція**, що в результаті понад чотирьохсотлітнього насильницького впровадження російської мови як начебто мови міжнаціонального спілкування і навіть як другої так званої рідної мови призвело до накладання фонетико-ортоепічних (звукових і вимовних) ознак російської мови на українську. Через те своєрідністю теперішнього етапу функціонування фонетико-ортоепічної норми є не так її перегляд, як збереження автентичності та очищення від чужого впливу.

Уперше теоретично опрацював фонетико-ортоепічні норми видатний український мовознавець першої половини ХХ ст. О. Синявський. Саме він звернув особливу увагу на інтерференційні впливи подекуди польської, здебільшого російської мови, зокрема акання (вимова ненаголошеного **о** як **а**), оглушення дзвінких, пом'якшення шиплячих, м'якість губних та кінцевого **р**, назвавши їх «каліченням мови» [Синявський О. Норми української літературної мови. – Л., 1941, с. 11–12]. Базуючись на спостереженнях ученого і на сучасній тенденції розхитування фонетико-ортоепічної норми, означимо її основні типи інтерференційного порушення.

1. Оглушення дзвінких ([б], [д], [з], [ж], [г], [ґ]) у кінці слова (*гара[ш]*, *ду[п]*) та перед приголосним, на зразок *гара[ст]*, що не так вже й рідко призводить до лінгволяпсусів, бо через неправильну вимову слухачеві годі зрозуміти, про що йдеться: *казка* чи *каска*, *грип* чи *гриб*, *Параска* чи *параска* [*поразка*]. Згадаймо, як мучився, не вміючи оглушувати дзвінких, герой М. Куліша Мина Мазайло. Знушаючись зі свого артикуляційного апарата, він замість правильної російської форми [*граплями*] (укр. *граблями*) видавав таки своє, рідне «*краплями*». Природа вступала у відчайдушний спротив із Мазайловим бажанням стати мутантом – бо природа бажала бути собою, навіть попри те, що оглушення не зовсім чуже українській вимові, позаяк воно властиве південно-західним говорам, а також сьогодні нормативне у таких фонетичних позиціях:

а) префікс **з-** або прийменник **з** оглушуємо перед дальшим глухим приголосним, зокрема префікс перед глухими [к], [п], [т], [ф], [х], що відображено навіть на письмі через асимільований префікс **с-**: *сфотографувати*, *спитися*; префікс **з-** і прийменник **з** перед глухими вимовляють тільки як **с**, але на письмі не змінюють: *з тобою* – [*ст*]обою, *з чого* – [*зч*]ого – [*сч*]ого – [*шч*]ого;

б) кінцевий дзвінкий приголосний [з] у прийменниках і префіксах типу **без-**, **роз-**, **через-** перед дальшим глухим (залежно від темпу мовлення) має подвійну вимову: *розписка* – ро[з]писка, ро[с]писка, *без[з]пека* – бе[с]пека;

в) дзвінкий приголосний [г] оглушують перед глухими [к], [т] у словах *ні[х]ті*, *кі[х]ті*, *ле[х]ко*, *во[х]ко* та в похідних утвореннях.

Завважимо на двох останніх позиціях (б, в), позаяк щодо них у мовознавців немає одностайної думки, зокрема відомий учений О. Пономарів зазначає, що «*приголосний [з] у кінці префіксів та прийменників не повинен оглушуватися: ро[зх]итати, бе[зп]еречний, чере[зс]илу*», а законодавець української фонетичної норми О. Синявський у класичній праці «*Норми української літературної мови*» (1941 р.) зазначає: «...зберігаються дзвінки перед глухими, бо вони й у мові звичайно дзвінкі: *нігті, кігті, дітяр, легкий, вогкий...*», що ж до префікса (приростка) **роз-**, то у його вимові «*іноді можна чути «рос» (вимова «ропитати»)*» [Синявський О. Норми української літературної мови. – Л., 1941,

с. 34, 174; *Сучасна українська літературна мова* / За ред. М. Я. Плющ. – К., 2001, с. 18; *Сучасна українська мова* / За ред. О. Д. Пономарева. – К., 1997, с. 35; *Юшук І. Орфоєпія, фонетичні закони і правопис: Рецензія на: Орфоєпічний словник української мови: У 2 т. / Уклад. М. Пешак та ін.* – К.: Довіра, 2003 // *Дивослово.* – 2004. – № 3, с. 107]. Це свідчить про тенденцію часової піддатливості кодифікаторів мови до асиміляційних процесів, а відтак і про трактування інтерферентно засимільованих явищ як чинної фонетичної норми.

2. **Вимова звука [в] у кінці слова та в середині після голосного як [ф]:** *лобо[ф], во[ф]к, тра[ф]ка* замість нескладового, вокалічного [ў], що нагадує білоруський [ў]: *хадіў* та англійський [w]: *window*. Мабуть, вивчаючи англійську, ми ретельно вправляємося у вимові парного дзвінкого [v], що протиставлений до глухого [f], на зразок *live* [liv] і *life* [laif], а понад то у вимові непарного приголосного [w]: *window* [windou]. До речі, таким самим непарним у нашій мові є звук [в], що належить поряд із [р], [л], [м], [н], [й] до сонантів, у яких голос переважає над шумом. Це суттєво впливає на загальну **дзвінкість** нашої мови. Натомість у російській мові дзвінкі [б], [д], [г], [ж] у мовленнєвому потоці перетворюються на свої парні глухі [п], [т], [х], [ш] як перед глухими, так і на кінці слів: *кни[ш]ка, вихо[т]*. Отож, разом із перетворенням приголосних у щось інше перетворюємось і ми.

Варто наголосити, що звук [ф] цілком чужий нашій мові, і майже у всіх північних і південно-східних говорах у запозичених словах його послідовно заступали на **п, х, хв**, рідше **в, т, к, кв:** *хуртуна, хверма, хвицер, хвартух, Хведір, Хвеська, Химка* (<Євфимія), *Хівря* (<Февронія), *Халимон, Хвилмон* (<Филимон), *Хвока* (<Фока) тощо. Натомість у більшості південно-західних говорів навіть у словах *хвіст, хвалити, квасоля, хура*, вимову яких літературна мова засвоїла з південно-східних говорів, виступає на місці **хв, кв, х** приголосний **[ф]:** *фасоля, фіст, фіра* тощо. Однак у слов'янських із походження словах, що мають у південно-західних говорах у своєму складі [ф], літературна мова засвоїла вимову південно-східних і північних говорів [Залеський А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови // *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними*

діалектами. – К., 1977, с. 73]. Отже, сучасне оглушення [в] у відповідних позиціях – це втручання чужомовного простору, що не має жодного лінгвістичного підґрунтя.

Характерно й те, що при збігові [в] із наступним приголосним [в] перетворюється в [ÿ]: *взяв [ÿз'яв], Україна [ÿкраїна], все [ÿсе]*, що, зрештою, закріплено і паралельністю правописних форм: *взаємини/узаємини, вночі/уночі*. Недопустимо варіантно писати слова, де [у]/[в] розмежовує значення: *вдача/удача, вкладка/укладка, вправа/управа, вступ/уступ* тощо. У ці суто фонетичні чинники все активніше втручається і стилістика (залежно від стилю вживання), і семантика (залежно від значення). До прикладу, не існує жодної наукової історичної праці з назвою «Історія України», а тільки «Історія України»; ми вивчаємо курс української, а не вкраїнської мови; в офіційно-ділових документах, у юридичній літературі буде тільки *вдова*, а не *удова* [Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. – О., 1996, с. 90, 93]. Поза тим взаємне заступлення [у]/[в], а також поява приставного [в] між двома голосними, на зразок *Радивон (Радіон), тивун (тиун), легівон (легіон), Фавуст або Фавст (Фауст)* тощо – характерна риса нашої мови від найдавніших писемних пам'яток XI ст. З огляду на милозвучність української мови, у завжди пишемо перед буквосполученнями **льв, хв, тв, св, перед в, ф:** у *Львові, у хвої, у твоєї, у воду, у фірі*.

3. Інтерференційне м'якшення (палаталізація), а саме:

а) м'яка вимова кінцевого [р], на зразок *кобза[р'], волода[р']*. Згадаймо назву Грінченкового словника: «*Словарь української мови*» – це діалектна, ненормативна вимова. Характерною рисою системи приголосних північних і більшості південно-західних говорів української мови (крім покутсько-буковинських говірок і паралельної вимови у західнополіських говірках: *косарь, гончарь*) є ствердіння колишнього м'якого [р'] незалежно від позиції, наприклад, *господа[р], бу[р]ак* і зумовлену цим відсутність у їхньому складі фонеми [р']. З огляду на норму сучасної літературної мови кінцеве [р] вимовляємо твердо: *ліка[р]*;

б) м'яка вимова [ч] перед [а], [о], [у], [е], [и]: *[ч']ому, [шч']астя, шепоч'у*. Пом'якшенням цей звук є лише в позиції перед [і]: *о[ч']і* та за умови фонетичного подовження: *кло[ч']я*.

Вимовляючи цей звук, пам'ятаймо, що середня частина язика не має «лягати» на піднебіння, як це характерно для артикуляції російського м'якого звука [ч']. Сучасна літературна норма твердої вимови [ч] спирається частково на південно-східні говори (на ті, де шиплячі стверділи), а також на подільські, південноволинські, частково закарпатські, буковинські, правобережно- і лівобережно-поліські говірки (хоч існує і діалектний ареал м'якого [ч']: *воло[ч]ать, толо[ч]ать* – це степові говори південно-східного наріччя, частина закарпатських і південнолемківських говірок) [Залеський А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови// Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977, 71–72];

в) м'яка вимова губних [б], [п], [в], [м], [ф], на зразок *п'ать, м'асо, дев'атка* замість роздільної йотованої вимови (*пй'ать, мй'асо, девй'атка*), що позначена на письмі апострофом (*п'ять, м'ясо, дев'ятка*). Суттєво сприяє такій ненормативній вимові чинний правопис слів іншомовного походження, на зразок *бюро, тюре* замість фонетично логічного *б'юро, п'юре*, як це закріплено правописом у новіших запозиченнях: *комп'ютер, ф'ючерс, б'юік, дистриб'ютор*. Контroversійні міркування щодо цього подає О. Синявський: «Хоч губні приголосні в українській мові і дуже мало надаються до пом'якшення, все ж у таких словах, як *свято, цвях, дзвякати, т'ямний тощо* губні вимовляються звичайно м'яко, себто так, як і сполучення, наприклад, **ня, тя** тощо. Так само м'які вони і в чужих словах, як *пюітр, бюджет, Мюллер, Вюртемберг тощо, хоч доводиться визнати в усіх цих випадках і рівнобіжну вимову з й поміж губним та наступним голосним* [вид. – І. Ф.]: *святій, пй'юітр* і т. ін.» [Синявський О. Норми української літературної мови. – Л., 1941, с. 175]. Наголошує на цьому і сучасний авторитетний мовознавець І. Ющук: «Традиційно вважається, що пом'якшуються губні також перед [а] у словах типу *свято, т'ямний...* Насправді ж при помірній вимові тут між губним, який звучить твердо, голосним [а] чується призвук [й]: [*святю*]... Чи не тому учні в цих подібних словах, буває, ставлять апостроф? Така вимова анітрохи не суперечить фонетичним законам української мови, навіть навпаки» [Ющук І. Орфоєпія, фонетичні закони і правопис: Рецензія на: Орфоєпічний словник

української мови: У 2 т. / Уклад. М.Пешак та ін. – К.: Довіра, 2003 // Дивослово. – 2004. – № 3, с. 73].

4. **Відсутність м'якшення [ц]** (диспалаталізація під впливом російської мови) у словах, на зразок *со[цц]альний, конститу[цц]я, адміністра[цц]я*. Твердість вимови кінцевого [ц] характерна лише для терену карпатських говірок, а саме: гуцульських, лемківських, буковинських і частково наддністрянських, типу *жнец, хлопец, удовец*; перед [е], [и] у питомій лексиці, на зразок *цих, гінець*; у словах іншомовного походження: *абзац, палац* та у звуконаслідувальних вигуках типу *бац, гуц* тощо. Якщо ствердіння [ц] у частині лівобережно- і правобережнополіських, а частково берестейських говірок зумовлена білоруським ствердінням [ц] у різних позиціях (*міся[ц], [ц]а[ц]ка*), а в карпатському обширі впливом сусідніх молдовсько-румунських діалектів (*хлопе[ц], пали[ц]а*) [Залеський А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови// Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977, с. 74], то сучасне ствердіння, типу *пози[цц]я* – це наслідок російськомовного впливу, який має, на превеликий жаль, загальнотериторіальний характер. Це явище існує попри те, що м'яке [ц'] – історична окремішна ознака нашої мови, що не властива жодній слов'янській. То чи не задалеко ми відбігли від себе? Відбігаючи і наслідуючи чуже, ми опинилися в лабетах ще однієї псевдонорми, а саме інтерференційного цекання, на зразок [*пійуцц'*], [*жицц'а*], [*робл'ацц'*]. Як бачимо, відсутність м'якого [ц'] за нормою заступає його надмірне вживання в необгрунтованих позиціях.

5. **Напружена вимова [и]**, який за своїми артикуляційними особливостями є звуком переднього ряду і високого підняття, позаяк під час його вимови язик рухається до передньої частини піднебіння, набуваючи положення високого підняття у вертикальному напрямі. Напружена вимова цього звука змінює його артикуляційну базу, а отже, і характер самого звука, який стає для нас чужим російським звуком [ы] середнього ряду і верхнього підняття, на приблизність вимови якого можна натрапити лише в закарпатських та надсянських говірках (*сын, рыба*), але аж ніяк не в літературній вимові. Поряд із набуттям неукраїнської артикуляції руйнується звична м'якість, мелодійність, спонтанність нашої мови, що

зумовлено «значно рівномірнішим розподілом вимовної енергії між складами українського слова внаслідок відносно слабкого наголосу в українській мові» [Плющ Н. Мова – солов'їна. То чому ж цвірінкаємо? (Про вимовні норми в умовах українсько-російської двомовності) // Урок української. –2001. – № 4, с. 20].

Прикметно, що українське [и], якому відносно відповідають російське [ы] і польське [y], може розпочинати слово, на зразок *икати, ич* та ще 99 слів, які фіксує високоавторитетний «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (*иниший, инколи, индик, искра, ива* тощо), які всупереч живій діалектній вимові не визнані за норму ні Правописом 1928 року, ні понад те 1933-го, та й наступними радянськими редакціями аж до 2007 року. Остання нормативна публікація, що дозволяла (але вже не вимагала) писати початкове [и] в словах *иниший, инколи, иней, иноді* тощо, була у «Найголовніших правилах українського правопису» АН (Київ, 1921). Попри те, природний і нормативний характер початкового [и] яскраво засвідчує давніша і сучасна поезія, що за рахунок [и] в різних позиціях зумовлює навіть внутрішнє римування: *Сірі гуси в ирій, ирій по чотири, по чотири полетіли... * * * Посип индикам, Гусям дай. (Т. Шевченко); Дівчина вродлива, Що зветься Ива, Вербної неділі Гілочка сяйлива (Д. Павличко).*

Щойно у проєкті Правопису 1999 року запропоновано повернути написання [и] на початку питомих, незапозичених українських слів, типу *иниший, индик, ирій* тощо, позаяк [и] має незаперечний фонемний статус, що виявляється в його диференційному значенні *бий/бій, мий / мій*, а початкове [и] у словах – це ще одне підтвердження цього. Зрештою, «Орфоепічний словник» 1984 р. (укладач М. Погрібний) рекомендує вимовляти слово *иниший* як [i^ниший], а також у «Сучасній українській літературній мові» за редакцією М. Плющ слушно зазначено: «...в межах літературної норми на місці початкового [і] може вживатися [i], [и], [i^н] Однак під впливом орфографії дедалі більше закріплюється вимова звичайного початкового [і]» [Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – К., 2001, с. 88].

Підтверджений диференційно-фонемний статус [и] викликає особливий спротив у прихильників радянської версії української мови (себто чинного Правопису, базованого на сталінському

Правописі 1933 року), які пропагують думку про фонемну несамо- стійність /и/, надаючи їй статусу варіянта фонemi /i/ [Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. – О., 1996, с. 28, 43–45, 82]. А це означає, що нас, мовців, обмежують п'ятифонемним рядом голосних: /i/, /e/, /y/, /o/, /a/, як це є у російській та білоруській мовах.

Польське /y/ і російське /ы/ ніколи не виступають на початку слова, а в середині слова ніколи не вживаються після пом'якшених приголосних, а отже, – з фонологічного боку ці два звуки одна фонема. «Напад» на ненапружене й легке для вимови [и], видається, компенсують неправильно його вимовою на місці літери *i* після кінцевого твердого приголосного префіксів і прийменників, наприклад: *dez[и]нформація* замість *dez[i]нформація*, *roz[и]граш* замість *roz[i]граш*, *в[и]нституті* замість *в[i]нституті*. Ця помилка – наслідок інтерференції російської мови, де після твердих приголосних може бути тільки звук [ы], а отже, і вимова: *об[ы]граць*, *в[ы]нституте*, *dez[ы]нформація* тощо.

6. **Нехарактерне сполучення голосний + голосний, зокрема *i + a*, *a + y*, початкове *i + o*, *i + y*** (інтерференційне зявання), яке стосується передусім слів іншомовного походження, на зразок *соціальний* замість *соціяльний*, *артеріальний* замість *артеріяльний*, *аудиторія* замість *авдиторія*, *іон* замість *йон*, *Іуда* замість *Юда*, що закріплено Правописом 1933 р. (і чинним також), головна мета якого – уподібнити дві мовні системи: *українську* та *російську*. І вподіbili: теперішня вимовна норма сповна відповідає політичному втручання в мову, хоч в «*Орфоепічному словнику*» (1984 р.) зазначено, що слова *аудиторія*, *аукціон* слід вимовляти [*аўди'торіја*], [*аўкц'іон*], але чомусь [*іуда*], [*соц'іал'ний*] тощо.

Хоч українська літературна мова належить до мов консонантного типу (значна кількісна перевага приголосних над голосними: 32 : 6 – 54,2 % : 15,8 %), але її своєрідність полягає у функційному співвідношенні цих голосних та приголосних. На кожних 100 голосних у нас припадає 130–140 приголосних [Качуровський І. Мова і фоніка // Урок української. – 2002. – № 6, с. 26]. Така фреквентність (послідовність поєднання) забезпечує естетичне звучання (тобто фонічність) нашої мови. Зазначені вище звукосполуки абсолютно суперечать цій вокально-консонантній гармонії, позаяк поодинокий збіг

двох голосних трапляється, як ми вже зазначали, зазвичай на стикові морфем, зокрема префікса і кореня: *про/аналіз/ува/ти*; префікса і префікса: *ви/о/крем/и/ти*; двох основ: *високо/авторитетний* тощо. В інших випадках мова прискіпливо допильновує небажаного розхитування її фонічності, про що свідчать лексеми з історичних пам'яток і найперше серед власних назв: *Радивон (Радіон), Іван (Іоанн), Фавустъ (Фауст), Йосип (Іосиф), Йов (Іов), Йона (Іона); півонія (піонія), легивонъ (легіон), тивунъ (тиунъ)*.

7. **Редукція (ослаблення і скорочення) голосних**, на зразок [*золътъ*] замість (*золото*), [*мълако*] замість [*молоко*], [*гуляѣ*] замість [*гул'айе*], [*Україна*] замість [*Україна*]. Неважко здогадатися, хто в нашому державному житті є головним «глушителем» та «редукатором» питомих ознак державної мови. Зрештою, як говорять, так і керують. Мабуть, не до шмиги творцям нашого інформаційного простору, а мова інформації – це власне та зброя, «якою можна поневолити країну, не порушуючи її державних кордонів» [Рой Ю. На які яйця злітаються мухи, або Монолог російськомовних ЗМІ в Україні // Урок української. – 2002. – № 1, с. 10], що, поперше, мова має свої інтонаційні закони, відповідно до яких розподіл вимовної енергії рівномірний, а не рвучкий, напружений, зосереджений на певному складі, як це мають у російській мові. Якщо, за підрахунками Я. Радевича-Винницького, в українській і російській мовах слово *молоко* звучить 235 мілісекунд, то в українській мові ця тривалість рівномірна для кожного складу; а в російській ні: *мъ-л^-ко* – 45–70–120 [Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Л., 2001, с. 53]. Отже, українська вимова розмірено повноголоса, російська – рвучка, редукована (скорочена). «Мелодичний малюнок українського слова, – зазначає О. Сербенська, – зосереджений на другому переднаголошеному й кінцевому складах» [Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. – К., 2001, с. 57]. По-друге, ненормативна вимова деформує саму артикуляційну базу, тобто типові рухи і положення органів мовлення під час творення звуків. Через це виникають слова-мутанти, і зникає не лише національний колорит інтонування, а й сама база його творення.

8. **Явище акання на місці ненаголошеного [о]** як наслідок інтерферентної дії фонетичних законів російської мови, на зразок

к[aa]ліц[и]я замість к[oa]ліц[і]я, Юценк[а] (називний відмінок однини) замість Юценк[о]. Проблема не лише в порушенні української вимовної норми, а у творенні слів, що не відповідають означеним поняттям: п[а]ра[с]ка замість п[о]ра[з]ка, г[а]л[а]сувати замість г[ол]л[о]сувати. Такого типу помилки у вимові називають **фонологічними** – вони призводять до неправильного розуміння слів. <...>

9. Звуки [Дз], [Дж], які називають **злитими** приголосними, або **африкатами**, зазвичай неправильно вимовляють у відповідних фонетико-морфологічних позиціях: [Дж] – у дієслівних основах перед закінченням 1-ї особи однини: хо[ж]у замість хо[дж]у; перед суфіксами **-а-**, **-ува-**: виря[ж]ати замість виря[дж]ати, прису[ж]увати замість прису[дж]увати; [Дз] – на початку слова: [з]еркало замість [Дз]еркало, [з]вінок замість [Дз]вінок.

Інтерференційне порушення фонетико-ортоепічної норми може бути спричинене і **діалектними** ознаками. Поетик в основі сучасних ортоепічних норм української літературної мови лежить вимова більшості звуків і звукових комплексів, що властива середньонадніпрянським говорам, то серед найтипівіших помилок – це південно-західна або північна фонетика, а саме: а) вимова на місці [а] голосного [е] після шиплячих та [й], наприклад ш[є]пка замість ш[а]пка; б) наближення [о] до [у], а також повна заміна [о] голосним [у] в будь-якій позиції: тубою, курова, мулудія; в) нечітка вимова наголошеного [и]: ви^ешня, ти^ехо, столи^е; г) надмірно м'яка (дорсальна) вимова [с''в'ято замість [с'в'ято], львів[с''кий замість львів[с'кий (ненормативно вимовлене [с''] наближають у вимові до [ш'']) (південно-західні говори); г) на місці давнього носового вимова [е] в ненаголошеній позиції (у говорах північного наріччя): пам[е]ть, колод[е]зь.

В. В. Шляхова

Удосконалення орфоепічних навичок школярів

(Робота над нормативною вимовою деяких приголосних звукосполучень)

Ознайомлюючи п'ятикласників з розділом "Орфоепія", словесник повинен озброювати їх знаннями про основні норми літературної вимови голосних і приголосних звуків, про уподібнення приго-

лосних та причини, що їх обумовлюють, формувати вміння орієнтуватися у звукових законах рідної мови, дотримуватися цих законів у своєму усному мовленні.

До орфоепічних норм, що, за нашими спостереженнями, чи не найчастіше порушуються школярами, належить вимова сполучень шиплячих та свистячих приголосних звуків. Під впливом орфографії мовці артикують їх без урахування звукового оточення. Так, вимовляють [на дощ'і] – замість [на дос'ц'і], [у книжц'і] – замість [у книз'ц'і]. виправляти ненормативну вимову потрібно на основі усвідомлених учнями знань про особливості артикуляції таких звукових комплексів. Нехтування ж ними призводить до помилок не лише в усному мовленні, а й писемному, оскільки нерідко пишуть його так, "як чується".

Нині чинний підручник з мови мало допоможе вчителю у роботі над вимовою сполучень шиплячих і свистячих приголосних, тому що ці групи приголосних у ньому не виділені, хоч до них доводиться звертатися у ході опрацювання матеріалу про вживання м'якого знака, при визначенні іменників, що належать до мішаної групи I та II відмін, під час опрацювання подовження приголосних звуків. Тому побіжно, розглядаючи префікси *з-*, *роз-*, *без-*, можна зазначити, що [з], [с], [ц], [дз] та парні їм м'які звуки належать до свистячих за специфічним звуковим забарвленням, а опрацьовуючи тему "Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів", варто зазначити, що перші чотири букви позначають шиплячі приголосні звуки, до яких належать ще [дж] та парні їм пом'якшені. Щоб учні запам'ятали шиплячі, можна рекомендувати їм речення "*Ще їжджу*", де представлені тверді шиплячі звуки.

Учителю варто доповнити власною розповіддю матеріал підручника про вимову префікса *з-* та кінцевого приголосного префіксів *роз-* і *без-* перед шиплячими, оскільки перед дзвінками [ж] і [дж] відбувається уподібнення його до [ж], а перед глухими [ш] і [ч] він реалізується звуковим варіантом [ш]. Без таких зауважень важко пояснити дітям вимову слів *зшити, безшумно, зчеплення, розчавити, розшукати, зчистити, безжурні* та ін.

Виклад теми "Звукові зміни шиплячих перед м'якими свистячими приголосними" доцільно розпочати із інтриги. Продиктувати, наприклад, учням речення "*Кім зрадів мишиці*", вимовляючи при

цьому згідно з нормами [мис'ц'і]. І наступне "Та вона сховалась у нірці". Невідповідність між нормативним звучанням і написанням слова викличе пізнавальний інтерес учнів. Порадимо перевірити вимову слова "мишці" за орфоепічним словником. Перед школярами постає питання, чому відбувається таке уподібнення звуків у вимові. Відповідь вони мають одержати із доказової, аргументованої розповіді вчителя:

"В українській мові є звуки, які залежно від звучання поділяються на шиплячі та свистячі. Коли ж шиплячому і свистячому звукам випадає стояти в слові поряд, то наступний приголосний обов'язково уподібнює до себе попередній: перед м'яким свистячим замість [ж] вимовляємо [з], замість [ш] – [с], замість [ч] – [ц].

Чим зумовлені такі зміни? Чому саме до цих, а не інших свистячих уподібнюються аналізовані шиплячі? Звичайно, відповідь на це запитання дамо лише тоді, коли дізнаємося, як творяться аналізовані звуки. Якщо простежимо за їх вимовою, то відзначимо, що у них є спільні ознаки: [ж] і [з] – дзвінки, отже, при їх вимові голосові зв'язки напружені і дрижать, струмінь видихуваного повітря проходить через щілину, що спричиняє утворення шуму, пара [ш] і [с] твориться подібно до попередньої, тільки голосові зв'язки у їх вимові участі не беруть, ці звуки глухі. А [дж] і [дз] – обидва дзвінки, але струмінь видихуваного повітря натрапляє на зімкнення мовних органів і своїм натиском розриває цю перепону, яка потім переходить у щілину. Так само творяться [ч] і [ц], однак голосові зв'язки при вимові цієї пари участі не беруть. Бачимо, як багато спільного у парах [ж] – [з], [ш] – [с], [дж] – [дз], [ч] – [ц].

Але чому ж при їх вимові звук набуває то своєрідного шиплячого, то свистячого забарвлення? Давайте вимовимо довгий звук [ж:], а потім [з:], [ш:], [с:]. Звернемо увагу на положення при цьому кінчика язика і передньої його частини. Чи однакове місце вони займають при вимові парних свистячих і шиплячих? Ні, при артикуляції свистячих – язик наближається до зубів, а при вимові шиплячих – до горбиків над зубами [альвеол]. Отже, ці звуки дещо відрізняються місцем творення шуму.

І така незначна відмінність у розташуванні язика при вимові призводить до того, що коли поряд стоять шиплячий і свистячий, язик не встигає послідовно займати відповідні положення, і вимова

попереднього звука накладається на вимову наступного, тому замість шиплячого звучить парний йому, дуже близький за ознаками творення, крім місця його, свистячий. Ось чому ми вимовляємо *кни[з'ц']і, ми[с'ц']і, вну[ц']і*. А оскільки другий звук м'який, то цією ознакою він наділяє і той, що уподібнився до нього".

Організація усного викладу цього матеріалу може бути дещо іншою. Так, повідомивши учням, що шиплячі й свистячі різняться місцем перепони на шляху видихуваного повітря, наголошуємо, що при вимові шиплячий уподібнюється до парного собі свистячого. Далі із групи свистячих звуків добираємо парний. Доводимо, що [ж] – [з], [ш] – [с], [ч] – [ц] є парними, однаковими за участю у їх творенні голосових зв'язок та характером перепони на шляху видихуваного повітря.

Щоб спрацював і зоровий канал прийому інформації, пропонуємо учням своєрідну формулу:

Букви		Звуки
<div style="display: flex; align-items: center;"> <div style="font-size: 3em; margin-right: 5px;">}</div> <div style="display: flex; flex-direction: column; gap: 5px;"> ж ш ч </div> </div>	+ м'який свистячий =	<div style="display: flex; align-items: center;"> <div style="font-size: 3em; margin-right: 5px;">}</div> <div style="display: flex; flex-direction: column; gap: 5px;"> [з'] [с'] [ц'] </div> </div>
		+ м'який свистячий

Аби одержати зворотну інформацію про рівень усвідомленого засвоєння вербального матеріалу, пропонуємо запитання: "Чому шиплячі, якщо вони у слові стоять перед свистячим, змінюються до парних їм свистячих, уподібнюються?". Діставши відповідь про залежність цього явища від місця творення сусідніх звуків, наголошуємо на тому, що у слові звуки вимовляються не ізольовано, і вимова наступного звука може накладатися, впливати певною мірою на вимову попереднього. Пропонуємо ще раз пересвідчитися у цій залежності на прикладі вимови звука [с] у словах *сім* і *сум*. Учні спостерігають за артикуляцією товариша по парті, роблять висновок, що у другому випадку при вимові [с] губи округлюються, вип'ячуються, оскільки готуються до вимови огубленого [у].

Формуючи орфоепічну навичку, пропонуємо учням вимовляти такі звукосполучення, наслідуючи диктора чи магнітофонний

запис слів: *діжці*, *дужці* [з'ц'], *мушці*, *мишці* [с'ц'], *дочці*, *річці* [ц':], *не поріжся*, *намажся* [з'с'], *тішишся*, *борешся* [с':], *не мучся* [ц':].

Окремі із запропонованих слів доречно буде записати фонетичною транскрипцією. Можна запропонувати учням дібрати прислів'я, що мають у своєму складі слова на аналізовану орфоепічну норму, або ж прочитати, дотримуючись норм літературної вимови, такі:

Пташці воля – людині мир.

На чужій стороночці поклонися і вороночці.

Раз опечешся – другий остережешся.

І в ложці не впіймаєш.

Здатний кішці хвоста зав'язати.

Тренуючись у вимові скоромовки "*Вибіг Гришка на доріжку, на доріжці сидить кішка, взяв з доріжки Гришка кішку, хай піймає кішка мишку*", особливу увагу слід звернути на вимову [з'ц'] у слові *доріжці*.

Закінчити урок можна самостійною роботою. Завдання: вибрати з кожного рядка слово, у якому при вимові відбувається уподібнення свистячих і шиплячих приголосних звуків.

I варіант.

1) мисці, посмішці, молодці.

2) зшити, згоріти, змити.

3) зважся, умийся, пасся.

II варіант.

1) наволочці, стільці, грудці.

2) згребти, злушити, зчистити.

3) милуєшся, заховався, розрісся.

Вибрані слова записати фонетичною транскрипцією.

Володимир Самійленко

Дбаймо про фонетичну красу мови

Бажаючи дати кілька коротеньких заміток про деякі питання нашої мови, я не буду додержуватись якоїсь певної системи у виборі тем, ані заводити читача в нетрі філології та етнографії. Мій намір – звернути увагу всіх тих, хто пише українською мовою, на деякі дефекти, що в українській мові заводяться, позбавляючи її краси й своєрідної вдачі.

У першу чергу я хочу говорити про фонетичну красу нашої мови, про те, чим вона псується, та нагадати ті засоби, які має жива народна мова, щоб додержувати тієї краси.

Відомо було досі, що українська мова своєю доброзвучністю займає одно з перших місць (може, третє або четверте) між усіма європейськими мовами. Цю думку дуже легко пояснити фактами фонетики. Наша мова (в основному своєму діалекті) має тільки чисті, виразні голосівки (vocalis) *a, e, i, u, o, y*. Глухих і невиразних голосівок, таких, як, наприклад, англійські голосівки, або як німецьке *ö*, або французькі *eu, un, on* і т.п., зовсім немає. Вона не любить такого поєднання шелестівок (consonans), яке тяжко вимовити (німецькі *Pferd, Kopf* або вірменське *Мцхет*). Вона має кілька засобів до урівноваження вокалізму з консонантизмом, себто кількості голосівок з шелестівками, в цілях більшої евфонічності, засобів, цілком аналогічних мові італійській. І коли не займає першого місця по евфонічності, то тільки через те, що в кількох словах, – небагатьох, але часто вживаних, – допускає негармонійне з'єднання шелестівок: *бг, пхн, ткн* – *бгати, пхнути, ткнути* і взагалі порушує фонетичну рівновагу в бік консонантизму трохи частіш, ніж мови італійська й іспанська.

Такий вигляд українська мова має в устах народу. А в літературі? В літературі вона вже позбулася цілком своєї краси; вона стала тяжка до вимовлення, стала однією з найбільш какофонічних мов.

І цього ми досягли нехитро, немудро й недорогогим коштом. Ми тільки добре забули два-три закони урівноваження вокалізму з консонантизмом, які існують у живій мові, або постановили собі, що скоро в сусідній московській мові їх немає, то й в нашій мові вони не потрібні. І ми примушуємо читачів вимовляти такі милі комбінації шелестівок (коли єднаємо одні слова з другими), як "*ввв*", "*нйв*", "*кйж*", "*нйд*", "*нвкр*" і такі інші без кінця. Може, скажете, неправда? То от вам приклади: ми звичайно пишемо так: *прийшов й взяв, подав в вікно, він й вона, чоловік й жінка, він йде, він вкрає* і т.д. До речі, мушу тут сказати, що "*й*" зовсім не є якась "полугласная", як кажуть деякі московські граматики, а простісінька собі шелестівка ("согласная"), та ще й така, що її абсолютно не можна вимовити між двома шелестівками. Хто не йме віри,

прошу зробити експеримент. Напишіть, наприклад, таку коротеньку фразу, до якої ми маємо особливу прихильність: "**Він йде**". І оголосіть премію тисячу рублів тому, хто ту фразу вимовить. І будьте певні, що ваші гроші зостануться у вас у кишені, бо не вимовить ніхто. Звичайний селянин скаже *він іде*, а хто дуже вже багатиме дістати премію, то скаже *він йіде*, та все ж її не дістане, бо вимовить не так, як написано, бо пишемо ми так, щоб зовсім не можна було вимовити. А тим часом жива народна мова має кілька дуже простих способів до уникання збігу багатьох шелестівок, і через те слова єднаються плавко, легко до вимови, мова бринить повноголосо й музикально.

Певно, всі звернули увагу на те, що в українській мові існують ті самі слова в двох або й у трьох паралельних, рівно законних формах. Найголовніші факти тієї паралельності такі: *i, й* (вона й він), *в, у, уві* (в вікно – у вікно), *від, од, д, з, із, зі*, рідко вживане *к, ік, -ся, -сь* (гратися – гратись), початкове *в* у словах з дальшою шелестівкою – *у* (взяти, вмерти – узяти, умерти). Глагольні форми: в індикативі *-мо, -м*, в інфінітиві: *-ати, -ити, -ути, -ити, -ать, -ить, -уть, -іть* (знати, робити, червоніти, бути – знать, робить, червоніть, бути); *би – б, же – ж*. Є ще деякі паралельні форми, про котрі не буду згадувати; досить наведених.

Нащо ж існують такі подвійні й потрійні форми в мові? Дехто, певно, думає, що така несталість форм показує, що мова наша невироблена, та й думає, що з таких паралельних форм треба брати якусь одну, а інші відкидати. І деякі автори пишуть, наприклад, *вмер, взяв, вже, ходити, знати* або навпаки. Дехто знов гадає, що це багатство форм – просте *embarrass de richesses* (труднощі у виборі (франц.)) і вживає й ті, й інші форми однаково, без жодної системи; пише, наприклад, чоловік разів десять *i*, а тоді згадає, що ще є форма *й*, та й напише: він *й* вона (те, чого не можна й вимовити!).

А ці паралельні форми, про які я кажу, даремно існують у народній мові, не безладно вживаються. Вони, власне, дають змогу рівноважити вокалізм із консонантизмом і надають живій українській мові звучності й плавкості. Послухайте, як говорить простолюдин середньо-українського діалекту (полтавсько-чигиринського), фонетично найкращого, відповідного своїми законами

тосканському італійській мові. Він фонетизує слова так, що кожне дальше слово залежить своїми початковими звуками від попереднього. Коли полтавець сказав: *він*, слово, що кінчиться шелестівкою, то дальше слово, яке має дві форми, бере в формі з голосовим початком, і скаже: *іде*, а не *йде*. І навпаки – після голосівки бере форму з консонантним початком: *вона йде*. І відповідно цьому закону полтавець вимовляє: *він іде, вона йде, він і вона, вона й він, чоловік умер, жінка вмерла, він узяв, вона взяла, зліз із печі, злізла з печі, він оддав, вона віддала або вона 'ддала, він би йшов, вона б йшла (а не він би йшов, вона б йшла)*. До цього закону додаю кілька пояснень.

Заміна голосівки *у, і* початкових *в, й* у тих словах, що починаються двома або трьома шелестівками, по кінцевій шелестівці попереднього слова – **обов'язкова**. Комбінації *він йде, він й вона, він вмер* – абсолютно не дозволені в нашій Тоскані (в Галичині, мабуть, прищепилися штучно, в цілях більшого відокремлення мови від польської й московської). Брати форми з трьома початковими шелестівками (по голосовім кінці слова) не обов'язково. *Наша Вкраїна* не буде багато ліпше ніж *наша Україна* (бо, власне, вимовляється не *у*, не *в*, а коротке *ї*, котре з попереднім *а* дає дифтонг). По довшій паузі або з початком фрази починати треба з повноголосої форми. *Умер батько*, а не *вмер батько*.

Московським передіменникам *у* (удома) і *въ* (въ доме) відповідають українські *у, в*, з яких кожний уживається замість їх обох, відповідно законам фонетики, але форми *ві, уві* відповідають московському *въ*, але не *у*. Паралельні форми *з, із, зі, ізі* – відповідають кожній обом московським передіменникам *съ і изъ*.

З паралельних форм *від, од* першу можна вживати й замість другої, але не навпаки. Тільки в словах, де з'явилось би не звучне повторення складу, краще вживати *од*. ***Відвідати, відвічний*** – бринить негарно; краще сказати ***одвідати, одвічний***, хоч би й по голосівці (*прийшли одвідати*).

Форма *би* по голосівці абсолютно не допускається: ***дала б, ми б, щоб***, а не ***дала би, ми би, щоби***. Форма ***щоби***, замість ***щоб*** – варваризм. Те саме треба сказати й про форми ***же – ж***. ***Він же, вона ж*** (але не *вона же*).

-*Ся*, -*сь* у глаголах по голосівці вживаються однаково: **знатися, знаємося – знатись, знаємось**; по шелестівці тільки -*ся*, а не -*сь*: **граємося, браться, а не граємсь, братись**. Але вслід за *в* можна вживати -*сь*. Наприклад, **знайшовсь – знайшовся**.

Інфінітиви на -*ати*, -*йти*, -*іти*, -*ути* краще вживати в повній формі, ніж у короткій -*ать*, -*ить*, -*іть*, -*уть* (**знати, любити**, а не **знать, любить**). Але коли поруч стоять два римуючі інфінітиви, то краще один з їх брати в короткій формі. Замість **бажати, знати** краще сказати **бажати, знать**; **бажати, знати** бринить гірше (-*тьзн*-).

У словах, тісно зв'язаних граматичною залежністю, закон урівноваження повинен додержуватися особливо старанно. Ніщо не може цьому перешкоджати в прозовій мові.

А в віршах... у віршах какофонії подвійно не бажані: то *versustyrannus* (вірш-тиран (лат.)). Але чим у поета в меншій числі будуть ті "*licentiate poeticae*" (поетичні вільності (лат.)) фонетичні, тим краще він доведе, що він орудує віршем, а не вірш ним орудує.

До цього треба ще додати, що деякі слова (дуже небагато), котрі починаються з *в* з дальшою шелестівкою, ради виразності розуміння їх, не повинні приймати паралельних форм. Такі слова: **вплив, власний, влада** і деякі інші. Доводиться писати: **цей вплив, мій власний, прийняв владу**, а не **цей уплив, мій уласний, прийняв уладу**. По змозі ж перед ними треба ставити слова, які кінчались би голосівкою.

Захочання фонетичної краси нашої мови я вважаю справою особливою важною, не для спеціалістів філологів. А для всіх, хто говорить і пише українською мовою, найпаче ж для тих, хто цією мовою вчитиметься. От через віщо я дозволив собі зайняти увагу читача справою, яка так далеко стоїть од усіх нібито питань політичного й громадського життя. Але вона є вислів народного духу. Дбаймо ж про оригінальні й прекрасні ознаки тієї мови.

В. Ващенко

**Фонетико-стилістичні засоби мовлення
(Із спостережень над мовою української художньої літератури
XIX – початку XX ст.)**

<...> Не всі стилі мови мають однакову фонетичну організацію. Саме в художній мові, як ніде більше, створюються своєрідні форми взаєморозташування звуків, скупчення їх та ін., нарешті – метафоризування. Це все криє в собі необмежені стилістичні можливості.

Не можна не зважати на звукові особливості мовлення, на звукову якість його. Проф. М. А. Рибнікова так схарактеризувала фонетичні явища, стверджені віковою практикою: "Мысль, заключенная в рифмованную речь, в речь, насыщенную звуковыми повторами, более эффективна, легче запоминается. Не понимая этого теоретически, создатели любой песни, пословицы, загадки чувствуют это, бессознательно это знают. Вернее даже так сказать: одна и та же мысль может быть выражена в сотне разных утверждений, но останется в ходу, будет жить веками та форма выражений, которая наиболее образна, наиболее звучна").

Незаперечними є й такі твердження Рибнікової про звукову організацію художньої мови: "Звучность должна рождаться из темы произведения, эффект звукописи – с м ы с л о в о й... художник слова должен бороться с фетишизированием инструментовки стиха, но отрицать ее, обходиться без нее он не может". І далі: "Всяческие афоризмы, пословицы являются сгустками слов; аллитерации и ассонансы неизбежно служат в них смыслу и слуху, вкусу и памяти").

Отже, ігнорувати звукописання не можна, бо це створило б хибне уявлення про фонетичну організацію нашої мови.

Якість звучання мови не завжди другорядний фактор, а часто навіть і домінує серед інших засобів, стає вирішальним у створенні стилістичної характеристики мовлення.

Часто знаходимо у мові тексти фонетично загострені, своєрідні з фонетичного погляду, насичені стилістично значимими фонетичними явищами. <...>

Об'єкт орфоєпії – усні стилі нашої мови. Орфоєпії мусить бути відведено почесне місце в науці про мову, тим більше про усну

народну мову, в усій її складності, семантичній і стилістичній гнучкості. Орфоепічні якості забезпечують для усного мовлення ясність, чіткість і потрібну виразність. Це особливо важливо для тих різновидів мови, які призначаються для широкого кола слухачів: у промовах, лекціях, на сцені театру, через радіо, при декламації тощо. При цьому слід зауважити, що орфоепічні якості обов'язково стилістично обумовлені. Адже ж для кожного різновиду усної мови добираються свої засоби орфоєпії. Універсальні орфоепічні норми зробили б мову надто одноманітною й недохідливою до слухача. Стилiстична спрямованiсть орфоєпiї викликає бiльшу увагу слухача, робить мову бiльш дiйовою, змiстовнiшою. Унiверсальна орфоєпiчна норма вiдвертає вiд себе увагу слухача, робить його пасивним до сприймання змiсту.

Орфоепічна сторона мови настільки важлива, що без неї аналізувати мовні явища не можна. Наукове дослідження мови повинно бути обов'язково орфоепічним. Великим недоліком сучасного українського мовознавства є занедбання питань орфоєпії. Не можна ще сьогодні, на жаль, указати хоч би на одно орфоепічне дослідження, яке заслуговувало б на увагу. У російському мовознавстві поставлено ряд орфоєпічних питань, але більше в шкільно-методичному аспекті. В одному випадку лише підкреслено, що "самое главное сейчас – это осознание общественной важности и актуальности вопроса" про орфоєпію. У двох інших випадках подано навіть деякі основи, що стосуються орфоєпічних норм. Однак порушення орфоєпічних питань припиняється, і вони знову випадають з поля зору дослідників.

Не може не викликати заперечень і підхід до розв'язання орфоєпічних питань у названих вище авторів. Великим недоліком цих праць є те, що в такій чутливій до стилістичних якостей галузі, якою є орфоєпія, панує намагання подавати універсальні норми, загальні для всіх стилів мовлення, без належної стилістичної диференціації. Така ж традиція тяжить і над працею Д. М. Ушакова "Русская орфоэпия и ее задачи", в якій він писав: "Понятие правильности появляется только у самих говорящих, стоящих на нормативной точке зрения. Оно появляется только при том условии, когда какое-либо одно известное произношение почему-то полюбились".

Треба гадати, що саме з причин такого нормування в деяких галузях мовної практики розробка питань орфоєпії пішла своїм шляхом, поза загальномовними розробками. Це викликано практичними потребами таких стилів усної мови, як-от: радіо, театр, художнє читання тощо.

В.Чернишов уже приділяє увагу семантичній стороні орфоєпії. Він пише: "Фонетическая сторона в известных случаях должна уступить свое место логическому началу речи. Если фразы: "проси вить", "где же ребенок?", могут произноситься и восприниматься как: "проси лавить" (ловить), "где жеребенок", то говорящие публично должны употреблять известные усилия, чтобы приобрести умение и привычку отчетливого (вполне отвечающего смыслу) разделения слов в речи". Як бачимо, й тут стилістичні властивості орфоєпії не враховуються.

Аналізуючи уснонародні стилі мови, особливо фольклорно-діалектного походження, не можна не зважити на численні явища, переважно у вигляді різноманітних паралелей, які надто активно функціонують і становлять одну з характерних орфоєпічних рис, що створюють ці стилі. <...>

Надзвичайно важливе місце в характеристиці орфоєпії усної народної художньої мови (особливо ХІХ – поч. ХХ ст.) посідають явища, відомі під назвою милозвучності. Милозвучність така виразна, що часто служить найголовнішою ознакою стилю мови, стилістичним прийомом.

Під милозвучністю прийнято розуміти суто фонетичні (вимовні), незалежні від значення засоби, що сприяють легкості й зручності вимовляння. Така легкість і простота вимови створюється відповідним розташуванням звуків мови, зокрема чергуванням голосних та приголосних. Милозвучні засоби – надто гнучкі, вони фіксують найтонші орфоєпічні відтінки; через те милозвучність робить мову особливо місткою щодо різноманітних нюансувань звучання. При цьому слід відмітити, що іноді різноманітні засоби милозвучності в такій мірі насичують контекст, взаємопов'язуючись та доповнюючи одне одного, що створюється своєрідна гра милозвучності, ціла система витончених милозвучних перетворень.

В уснорозмовних художніх стилях мови криються необмежені можливості всіляких орфоєпічних перетворень контексту за допо-

могою засобів милозвучності. Орфоепія одного речення може багато разів видозмінюватись, варіювати, нюансувати, як-от, наприклад:

1. Все у їх вкупі: болящі і радощі (М.Вовчок).
2. Усе у їх вкупі: болящі і радощі.
3. Все в їх вкупі: болящі і радощі.
4. Все у них вкупі: болящі і радощі.
5. Все у їх укупі: болящі і радощі.
6. Все у їх вкупі: болящі й радощі.
7. Усе в їх вкупі: болящі і радощі.
8. Усе в їх укупі: болящі й радощі і т.д.

Але, розглядаючи милозвучність з суто фонетичного погляду, її іноді спрощують і зводять лише до послідовного чергування голосних та приголосних, або милозвучними вважають лише такі одиниці, в яких переважають голосні над приголосними, коли не припускається збігу значної кількості приголосних, "незручних" для вимови. Таке традиційне розуміння милозвучності здається надто обмеженим і не відповідає практиці живого мовлення. Воно враховує лише фонетичні умови висловлювання. Але зручність та легкість вимовляння – це умовне поняття, яке для різних обставин та завдань мовлення (не тільки фонетичних, а що більш важливо, семантичних та стилістичних) розв'язується по-різному: іноді збіг звуків одного типу виявляє себе зручним та бажаним, а іноді з наміром згущуються "немилозвучні" приголосні та ще й глухі – відповідно до стилю мови. <...>

Ірина Фаріон

***Процеси уподібнення приголосних
як порушення норми***

Пам'ятаймо, що існує невідповідність між буквами та звуками (33 букви, 38 звуків). Позаяк букви позначають узагальнені звуки (тобто звукотипи), то реальне звучання (вимова) слів не завжди збігається з буквеним образом цих слів, наприклад *сміється* вимовляємо як *с'мійецяця*, *у книжці* – *у книзьці*. Отже, правопис і вимова – це одвічні опоненти, примирення між якими регулюють спеціальні правила. Звуки зреалізують себе, сполучаючись з іншими звуками, як вислід у відповідних позиціях виникає

фонетичне явище уподібнення одного звуку до іншого, розподібнення, вставлення і випадання, чергування і злиття звуків. Це, певною мірою, нагадує хвилювання моря, коли одна хвиля, наздогнавши попередню, покриває її, – і так твориться заспокійливо-бентежна чи громова музика моря. Який сенс фальшувати у музиці мови, якщо ми прагнемо до смислів і гармонії? Натомість не лише у розмовно-побутовому та офіційно-діловому мовленні, але і з театральної сцени чи з радіо- та телеетеру можемо почути суцільні зударі дисгармонійних приголосних, які не за законами хвиль, а через штучний дисонанс наштовхуються один на одного, на зразок: *«Ти подобаєшся мені»* замість *подобається*; *«Я хочу щоп ти наяву буф мій»*... І тоді безжалісно-іронічні слова О. Ірванця цілком справедливі: *Як ти звучиш калиново-дубово, / Рідна моя, моя матірна мово!*

Швейцарський мовознавець Ф. де Сосюр наголошує на особливій потребі вивчення звуків у мовленнєвому ланцюжку [*Сосюр де Фердінан. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998, с. 68*], бо саме в цьому проявляється національна своєрідність мелодики слова, яка відіграє дуже важливу роль *«в активізації біоритмів національного інстинкту, зміцненні психологічної структури національного типу, в мобілізації суспільства на основі етнонаціоналізму. І тому дуже важливо дбати про звуковий образ держави»* [*Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. – К., 2001, с. 38*].

Серед таких дисгармонійних явищ у звуковому ланцюжку трапляються:

1. Ненормативне **уподібнення за глухістю в середині слова**, тобто коли наступний глухий звук впливає на попередній дзвінкий – і він оглушується, на зразок *ка[с]ка* замість *ка[з]ка*, *пора[с]ка* замість *пора[з]ка*. Натомість глухі приголосні [т], [с], [ч], [к], опинившись перед дзвінками, звучать дзвінко: *Великдень – Вели[тд]ень, отже – о[дж]е, айсберг – ай[зб]ерг*.

2. Ненормативна відсутність **уподібнення за м'якістю**, тобто коли наступний м'який приголосний [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [л], [н'] впливає на попередній приголосний того самого типу, а також коли приголосні [з], [ц], [с], [дз] можуть приймати асиміляційний сплив пом'якшених губних [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], на

зразок жі[нц'] (жінці) замість жі[н'ц']і (жіньці); у кни[жц']і замість у кни[з'ц']і (книзьці); [св']ято (свято) замість [с'в']ято (свято або свіято). Уподібнення за м'якістю не відбувається в таких випадках: а) коли губний приголосний пом'якшується голосним [і], який чергується з [о], на зразок [св']ій; б) якщо приголосний зазначеного типу належить до префікса, на зразок ві[дл']ік, бе[зд']ітний (хоч ві[д'т']яти).

3. Відсутність **уподібнення за дзвінкістю**, що супроводжене ненормативним оглушенням: боро[тьб]а замість боро[д'б]а, во[кз]ал замість во[гз]ал, як би – я[гб]и, про[свб]а замість про[звб]а. Тим часом кількісна перевага асиміляційного **подзвінчення глухих** приголосних над **оглушенням** дзвінких унаслідок асиміляції – характерна ознака української фонетики й одна з визначальних характеристик милозвучності нашої мови [Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969, с. 259].

4. Ненормативність **уподібнення за місцем і способом творення** приголосних звуків, а саме тоді, коли опиняються поряд один з одним несвистячі зубні [д], [т], свистячі зубні [з], [ц], [с], [дз] та шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж], на зразок б'є[шс]я замість б'є[с':а], йде[тьс]я замість йде[ц':а], Ві[тч]изна замість Ві[ч:]изна, не моро[чс]я замість не моро[ц':а]. Щоб уникнути цього типу помилок, варто запам'ятати типові асиміляційні групи приголосних:

а) свистячі звуки [з], [ц], [с] + шиплячі звуки [ж], [ч], [ш]:

з + ш – [ш:]: на початку слова: *зшити* — [ш:]ити; в середині слова [жш]: *вивізиши* – виві[жш]и;

с + ш – [ш:]: *вирісиши* – вирі[ш:]и;

з + ж – [ж:]: *зжовкнуди* – [ж:]овкнуди;

з + ч – [шч] на початку слова: *зчистити* – [шч]истити; [жч] у середині слова: *безчесний* – бе[жч]есний;

з + дж – [ждж]: *зджерела* — [ждж]ерела;

б) шиплячі звуки [ж], [ч], [ш] + м'які свистячі звуки [з'], [ц'], [с']:

ж + ц – [з'ц']: *книжці* – кни[з'ц']і;

ш + ц – [с'ц']: *комашиці* – кома[с'ц']і;

ч + ц – [ц']: *дочці* – до[ц']і;

ж + с – [з'с']: *намажся* – нама[з'с']а;

ш + с – [с':]: *зрієшся – зріє[с':а];*

ч + с – [ц'с']: *мучся – му[ц'с'а];*

в) дзвінкий [д] + свистячі [з], [ц], [с]; шиплячі [ж], [ч], [ш]:

д + з – [дзз]: *відзвук – ві[дзз]вук;*

д + ц – [дцц]: *відцуратися – ві[дцц]уратися;*

д + с – [дсс]: *відступ – ві[дсс]туп;*

д + ж – [джж]: *адже – а[джж]е;*

д + ч – [джч]: *відчутти – ві[джч]утти;*

д + ш – [джш]: *підшукати – пі[джш]укати;*

г) глухі [т], [т'] + свистячі [ц], [ц'], [с], [с']; шиплячі [ж], [ч], [ш]:

т + ц – [ц:]: *коритце – кори[ц:]е;*

т + ц' – [ц']: *у клітці – у клі[ц']і;*

т + с – [ц:] *бутси – бу[ц:]и;*

т' + с' – [ц']: *родиться – роди[ц']а;*

т + ж – [джж]: *отже – о[джж]е;*

т + ч – [ч:]: *квітчати – кві[ч:]ати;*

т + ш – [чш]: *коротший – коро[чш]ий.*

Окремого коментаря потребує вимова звукосполучення [чн] у прикметниках та похідних від них іменниках *місячний, молочний, смачний, місячник, молочник*. Те, що це звукосполучення [чн] до погромного Правопису 1933 року вимовляли як [шн], засвідчує збережений правопис низки теперішніх слів: *мірошник, сердешний* (у всіх значеннях), *торішній*, а відтак і коментар у сучасному підручнику: «...звукосполучення [шн] на місці [чн] вимовляється переважно в прикметниках та похідних від них іменниках типу *пшенишний, соняшний – соняшник, рушник, помішний*» [Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – К., 2001, с. 98]. Однак «Орфоепічний словник» (1984) трактує таку норму як звужену й обмежену – і водночас паралельно вживану [чн] і [шн]: «Сполучення *чн* у деяких народно-побутових словах вимовляється як [шн]: *соня[шн]ий день, [яш]ні крупи, сма[шн]а яєчня, пшени[шн]ий хліб, моло[шн]а каша*» [Орфоепічний словник / Укл. М. І. Погрібний. – К., 1984, с. 14]. Отож, ми є свідками зміни вимовної норми не лише під впливом правопису, а й очевидної російськомовної фонетичної інтерференції.

Суттєвим чинником милозвучної вимови є **явище спрощення** у групах приголосних, що виникає у словах унаслідок словотворення і формотворення, на зразок *проїзд* – *проїзний*, *тиждень* – *тижневий*, *перстень* – *персня*. Таке спрощення відображене правописом. Однак існує дві групи слів, де спрощення передає лише вимова, а не правопис: а) числівники *шістнадцять*, *шістдесят*, *шістсот* вимовляють правильно як *ші[сн]а[ц:а]ть*, *ші[зд]есят*, *ші[с:]от*; б) похідні від слів чужомовного походження вимовляють, спрощуючи збіг приголосних: *студентський* – *студе[нс']кий*, *контрастний* – *контра[сн]ий*, *агентство* – *аген[ст]во* (за винятком однакової вимови і написання ще не адаптованих слів: *баластний*, *компостний*).

Зоя Дудник

*Артикуляційна звичка
як культурно-етнічний ідентифікатор*

Інколи навіть серед наукової еліти побутує думка, що з погляду фонетичної якості звуки різних мов подібні і найбільше, що відрізняє мову від мови, – це інтонація. Серед прихильників такого погляду зустрічаються й філологи.

Провідний український фонетист-експериментатор Ніна Іванівна Тоцька згадувала якось у приватній бесіді про ті часи (а це не такі далекі від нас 60–70-ті), коли було важко довести своїм колегам, що звукотипи української мови мають свою власну артикуляційно-акустичну специфіку. Однак вона довела це на матеріалі дослідження голосних [Тоцька Н. І. Голосні фонемі української літературної мови. – К., 1973; Тоцька Н. І. Система голосних фонем української мови // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 16–23]. Часи змінилися. Тепер в Україні не тільки вивчають суттєві артикуляційно-слухові відмінності між вимовою українських [н], [а], [о] та російських [ы], [а], [о], між [ч], [г] та [ч'] [г'] тощо, а буває обирають їх об'єктом політичного дискурсу. І хоча фонетична рефлексія не властива пересічному мовцеві в Україні, мовне чуття й мовний досвід дозволяють відрізнити природну українську вимову від вимови неофітів.

Досліджуючи цю властивість мовної свідомості, автор публікації зіставила разом зі студентами реалізацію двох вимовних

стилів за матеріалами акустичних записів українського та російського мовлення, а саме, стилю повсякденного спілкування та виразного мовлення з увагою до предмета розмови. Було з'ясовано, що в обох стилях та в обох мовах набутий автоматизм щодо здійснення артикуляційних зусиль в цілому зберігає свій вплив на реалізацію процесів фонетичного відтворення, зокрема коартикуляційних. Зміни у стилі повсякденного спілкування мають місце більшою мірою в перерозподілі кількості елементів та якості їхньої реалізації, тобто стосуються структури слова і не зачіпають процесу здійснення його динаміки. Така послідовна типологічна організація вимовних зусиль виступає не лише як критерій внутрішньомовної норми, а й слугує для мовної свідомості засобом ідентифікації "чужих" навичок у рідній мові (зокрема російської вимовної норми в українській вимові). Іншими словами, у такий спосіб оцінюється ступінь спорідненості або відчуженості мовного досвіду. Сам мовець, який опановує артикуляційну базу іншого мовлення, навіть знаючи орфоепічні правила, може некоректно застосовувати отримані знання про вимову як в силу переважання в його досвіді іншої системи навичок, так і внаслідок нерозуміння дії мало помітних, але регулярних для даного мовного колективу чинників, що не потрапили в поле системного наукового розгляду. Таким малодослідженим явищем, пов'язаним із автоматизованим породженням мовленнєвої структури є *артикуляційна звичка*, яку можна вважати одним із культурно-етнічних ідентифікаторів мови й самого мовця [Томсон А. И. Общее языковедение. – Одесса, 1910. – С. 216]. Адже в її основі лежить динамічний стереотип артикуляційної дії, вихований в онтогенезі як конкретномовний досвід.

Культурно-етнічний потенціал носіїв мови розкривається через мовленнєву діяльність. Однак є необхідність розрізняти у мовній діяльності властивості, вилучені із сукупності ознак як результат функціонування, та властивості їх реалізації як процес, на що свого часу вказував В. фон Гумбольдт [Гумбольдт В. Ф. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 78, 82]. З погляду наукового синтезу онтологічних аспектів функціонування і породження можна суттєве (функціонально значуще) і сутнісне (актуалізоване в процесі породження) розглядати як важливі компоненти мовленнєвого вияву.

Суттєвою рисою породження є *технічне вміння* (термін Е.Косеріу), яке зазвичай прийнято розглядати через орфоепічні особливості мовлення, через фонетичний інвентар і фонологічне навантаження, що піддаються свідомому спостереженню. Проте не менш важливою сутнісною рисою породження є вимовні автоматизми, які діють у процесі безпосередньої реалізації технічного вміння. Такі автоматизми активізуються під час виконання сценаріїв для найменших вимовних зусиль (переходів від однієї фонетичної якості до наступної) і сценаріїв їх поєднання у фонетико-сміслові цілісності, зокрема, у фонетичні слова і синтагми. У цьому процесі діють такі ознаки ідентифікації артикуляційної звички, які виходять за межі системномовних фонетичних категорій, але інтуїтивно відстежуються носіями мови як дотримання чи порушення норми. У зарубіжній лінгвістиці, зокрема у моторній теорії мови, ці рухові автоматизми, організовані повторюваною активністю органів мовлення, називають *артикуляторними жестами* (*articulatory gestures*) [Browman С., Goldstein L. Towards an articulatory phonology. – Cambridge, 1986. – P. 219–252], *жестовою партитурою*, або сценарієм (*gesturalscore, dynamicarticulatory Scenario*) [Tatham M. Dynamic Articulatory Phonology and the Supervision of Speech Production. – http://www.morton-tatham.co.uk/publications/from_1995/Tatham_1995a.pdf].

Постає питання про те, які ознаки слід брати до уваги: технічне вміння чи фонетичний автоматизм. Адже це буде різний матеріал для спостереження.

На наш погляд, варто враховувати, що артикуляційні звички, з одного боку, корелюють із системномовними категоріями фонетики і знаходять певні узагальнення як функціонально важлива сукупність ознак, з другого боку, артикуляційні звички є проявом автоматизмів, які належать процесу породження. Отже, говорячи про артикуляційну звичку, вважаємо її своєрідною ланкою, що поєднує в єдино реальній мовленнєвій діяльності онтологічні аспекти функціонування й породження.

Першочерговий етап для методики навчання мови й фонетичного аналізу становить опис звичних артикуляційних дій та зусиль, які послідовно в часі втілюють плинні координаційні налаштування органів і зон мовного апарату, підпорядковуючись поточним

виконавчим намірам мовця. Загалом мовленнєва дія є тим об'єктом лінгвістичної уваги, який знаходиться на межі переходу суб'єктивного (потенційного) в об'єктивне (реалізоване у мовленні). Позаяк намір спричинює виконання. З методичного ж досвіду постановки вимови відомо, що правильній вимові заважають не стільки неспроможність учня чи студента вимовляти коректно, скільки "тенета" усталених намірів, перенесені з рідного мовлення на інше.

У плані виконання артикуляційна звичка являє собою *фонетичний автоматизм*, або сценарій, підпорядкований загальним психофізіологічним законам рухової активності, з одного боку, та усталеному способу сприйняття міжіндивідуальної мовленнєвої комунікації мовця, – з другого. Саме в плані виконання (аспект породження) "влада матерії, яка набула форми" [Гумбольдт В. Ф. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 89, 98], формує навички вимови й сприйняття. Так, коли ми чуємо, як носій української мови говорить російською, миттєво відзначаємо ряд особливостей, укорінених подібно диханню в його мовлення, які відрізняють його від російськомовного носія.

Проте чимало з цих відмінностей, які фіксує вухо, не лише наївний носій мови, а й лінгвіст не в змозі чітко усвідомити та описати.

Прихованість фонетичного автоматизму для одномовної свідомості ускладнює метамовну оцінку й диференціацію носієм динамічної актуалізації фонетичної матерії свого рідного мовлення. Логічний шлях подолання цієї проблеми був запропонований наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття І.Бодуеном де Куртене, О.Томсоном, В.Богородицьким. Видатні вчені спиралися у своїх методичних підходах (як до навчання мови, так і до її лінгвістичного вивчення) на ідею про обов'язкове порівняння явищ однієї системи мовлення з явищами іншої, що й може служити підставою для з'ясування фонетичної типології однієї чи кількох мов, а у випадку з артикуляційною звичкою – для встановлення типології вимовних сценаріїв, що здійснюються автоматично.

Практика порівняння української мови з російською та навпаки (коли еталоном є перша або друга) має давні традиції, проте більшою мірою стосується явищ інтерференції фонемного інвентарю двох близькоспоріднених мов. У процесі вивчення

фонетичного "коріння", тобто мовленнєвої типології, до уваги беруться ідеалізовані уявлення про норму вживання функціонально навантажених елементів, до того ж пропущені через концептуальні фільтри певної фонетичної школи. За такого нормоцентричного підходу фонетичні особливості реалізації артикуляційних сценаріїв залишаються за межами аналізу. Інколи зредукований до процедурних абстракцій, цей підхід, може констатувати лише розбіжності в інвентарі фонем та окремі відмінності у вимові звукотипів. Такий обмежений аналіз фонетичної системи зумовлений можливостями спостереження функціонального аспекту. Він недооцінює вагомість аспекту породження для функціонування й розвитку фонетичної системи. Урешті, йдеться про те, що в межах опису артикуляційної звички виховані артикуляційні роботи та їх перебіг (динаміка) можуть слугувати матеріалом для вивчення ідіоетнічних характеристик мовлення у разі, якщо це забезпечує технічна база та інструментальний прийом дослідження. Отже, аспект породження є базовим для вивчення артикуляційної звички як культурно-етнічного ідентифікатору мови.

Фонетична типологія артикуляційної звички та її ідіоетнічний потенціал на рівні породження закладаються як в цільовому артикуляційному зусиллі (асоціюється з якістю та інвентарною одиницею фонетичного рівня), так і в найдрібнішому динамічному сценарії вимовної дії – синтагматичному поєднанні двох цільових зусиль.

Для опису артикуляційної звички в конкретному цільовому артикуляційному зусиллі доцільно брати координаційну взаємодію трьох субстанційних механізмів: артикуляції, фонації, ініціації [Ladefoged P. A Course in Phonetics (second ed.). – San Diego; Toronto, 1982. – С. 119–134], а матеріалом для опису найдрібніших автоматизмів перебігу артикуляційних дій – чотири типи простої сполучуваності CV, CC, VC, VV (де С – приголосний, V – голосний).

У статті подано зіставний аналіз найуживанішого типу сполучуваності CV, тобто приголосного з голосним в ознаках координації субстанційних механізмів. Для цього з різноманітних структур складу в українському та російському поетичних текстах, що склалися кожний з 10 тис. фонетичних слів, було вилучено близько 24 000 сполучень CV і здійснено аналіз за розподілом на частотній

шкалі зазначених субстанційних характеристик. Наприклад, із фонетично посеgmentованого тексту (наводиться уривок із вірша Ліни Костенко) **ве-ч^ір-не со^н-це # дя-ку-ю # за-д^ень # ве-ч^ір-не со^н-це # дя-ку-ю за-в^то-му # за-т^іх лі-с^ів # про-св^і-гле-ний # е-д^ем # і-за-во-л^о-шку # вж^і-ті # зо-ло-т^о-му**¹, де знак # використано на позначення паузи, були вибрані такі підкреслені сполучення CV: [ве], [ч^і], [н^е], [с^об], [це], [д^а], [к^оу] [й^оу] та подібні.

Загальна кількість різновидів сполучень CV, що зустрілася в аналізованих текстових масивах, становить для українського матеріалу – 151, а для російського – 159. Оцінюючи розподіл навантаження за субстанційними механізмами координації на шкалі частотності з урахуванням асиміляційних процесів, в кожному списку автором було виділено з найчастотніших (які мають тенденцію виконуватися автоматично) найбільш однорідні сполучення за характером поєднання координаційних зусиль. В українському мовленні ними виявилися такі CV: 1. [на] – 729; 2. [в^і] – 585; 3. [ли] – 583; 4. [йа] – 570; 5. [р^о] – 561; 6. [н^і] – 560; 7. [не] – 519. Ці сполучення становлять 17% від усієї кількості CV. У російському мовленні маємо такі сполучення CV: 1. [ва] – 1146; 2. [на] – 1009; 3. [н^и] – 783; 4. [ка] – 756; 5. [та] – 742; 6. [па] – 735; 7. [л^и] – 730; 8. [ла] – 699. 26 % від усієї кількості сполучень.

У чому ж полягає однорідність кожної групи сполучень CV. Так, в українському мовленні початкові позиції щодо частотності займають лише CV із сонантними приголосними, а серед голосних маємо п'ять (крім [у]). У російському мовленні початкові позиції займають сонанти, глухі приголосні (крім африкат) та один дзвінкий [в], натомість з-поміж голосних у перших позиціях переважають лише [а] та [і]. Якщо оцінити ці сполучення за субстанційними механізмами, то в українському списку переважає фонаційна спорідненість зусиль (один сильний сонорний режим заступає інший), а в російському списку фонаційні режими різняться, має місце й шумовий режим (імпульсний вибух після зімкнення глухих приголосних), натомість спорідненість зусиль за формою та локалізацією язика, тобто гомоорганність, характеризує механізм артикуляції. Артикуляція оцінювалася за класифікацією укладів язика [Скалозуб Л. Г. Артикуляторная динамика речеобразования (экспериментально-фонетическое исследование на материале русского языка):

Автореф. дис. ... доктора філол. наук. – К., 1980. – С. 18]. Отже, визначальне вимовне зусилля, що характеризує артикуляційну звичку в українському мовленні, – це інтеграція голосових режимів фонації; артикуляційну звичку в російському мовленні характеризує узгодженість укладів язика, тобто домінування механізму артикуляції. Механізм ініціації відіграє в обох мовах роль підтримки цих провідних тенденцій: в українському списку немає жодного зімкненого приголосного, а цим зберігається рівень синергетичного голосового напруження. У російському мовленні голосова робота не домінує, всі три глухі приголосні [к], [т], [п] – зімкнені, однак для язика виявляються важливими тотожні чи подібні форми та локалізації зусиль, що дозволяє легше та швидше переходити від одного артикуляційного зусилля до іншого.

Ці специфічні типологічні характеристики складають не лише тло складометричної організації українського та акцентноритмічної організації російського мовлення, а й відповідають співучому, урівноваженому характеру українського мовлення і жвавому, компресованому й економному характеру російського мовлення.

З поданого матеріалу можна поки що зробити висновок про те, що наведені фонетичні особливості дійсно пов'язані з культурно-етнічною специфікою, характером народу; що необхідно ширше вивчати мовний досвід етносу в його реальних параметрах, як це започаткував для мов Сибірського й суміжних регіонів В.Наделяєв; що в методиках навчання мови варто звернутися до такої надзвичайно важливої категорії мовного буття, як артикуляційна звичка.

Свідомого ставлення до культурно-етнічних ідентифікаторів потребує ситуація функціонування української мови в російськомовному або англomовному оточенні. Адже суржик (не інтерференція) розквітає тоді, коли такі ідентифікатори навмисно знівельовані або не сприймаються як потенціал мовного досвіду.

Олена Курило

***Паралельні форми в українській мові,
їх значення для стилю***

Ідеальної краси мова б набула тоді, коли б звук у ній мав таке саме значіння, що тон у музиці, тобто, коли б самі звуки, сполучення їх у слова, а слів у речення мали б у собі стільки виразу, що дали

б відповідну змістові музику речення, а навіть і окремого слова. У поезії, не тільки віршованій, звук повинен би становити собою елемент змісту. Це ідеал. Проте мова поезії повинна б хоч до певної міри наближатися до цього ідеалу. Найменша фонетична зміна повинна б надавати слову нового емоціонального забарвлення, нового відтінку значінню. І хоч індивідуальне чуття мови дозволяє на різні відтінки, проте деяку правильність, закономірність можна б було внести: може бути воля, сваволі не повинно бути. Не можна, розуміється, обмежитися самим несвідомим чуттям мови, – треба формулювати ті елементи та ті комбінації їх, що дають собою той чи інший відтінок стилеві. Царина, що обіймає музику мови, велика, її можна розбити на численні менші царинки. Назву найголовніші з них, – це ритмічність, і не тільки у віршованій поезії, та символіка звуків. Символіка звуків повинна становити об'єкт для фонетичної синтакси, що деякими своїми сторонами чи не з спеціально лінгвістичною дисципліною зіткнулася б, а саме з експериментальною фонетикою.

Зачепленими тут питаннями про використання деяких фонетичних особливостей для стилю я б рада спричинитися до нових думок і до тієї краси, якої з часом мусить – в це я вірю – набігти українська мова: для цього вона має потрібний матеріал.

Наведені нижче звукові особливості знайшли собі місце своїми головнішими фактами в українських підручниках граматики. Трохи ширше зачепив їх В.Самійленко в своїй брошурці "Дбаймо про фонетичну красу мови". Як у граматиках, як і в Самійленковій брошурці встановлено певні правила, цілком незалежно від індивідуальних властивостей кожного окремого стилю. <...>

Не можна виходити, як це робить В.Самійленко, з самого звукового оточення, передусім треба мати на оці те, що найменша фонетична зміна повинна надавати висловові нового відтінку. Це стоїть у зв'язку із ритмічністю у широкому розумінні. Мова, не тільки віршована, повинна мати як до стилю властивий собі ритм. Ритмічність властива людській мові споконвіку, – за підставу вона має собі рівномірний рух у людському організмі та в оточенні. "Первопричиною ритмічного об'єднання складу й такту є психофізіологічний характер наших рухів; а первопричиною ритмічного об'єднання у речення та періоди є значіння, тобто психичні

факти, що лежать поза цариною звукової сторони язика" [Общее языковедение. Лекції проф. А. И. Томсона, Одесса 1910, с. 229]. У віршованій мові основа ритму є певний порядок чергування ненаголошених складів із наголошеними, тобто принцип тут передусім так званий фонетичний, і вже до фонетичного принципу повинен пристосуватися принцип психичний, тобто психичний (або постарому – логичний) наголос у реченні, темп речення, тон речення (тон оповідання, питання, відповіді, оклику) тощо, хоча у вірші, розуміється, в залежності від психичного принципу стоїть характер метру (хорей, ямб, дактиль і ин.), але метру означеного. У прозовій мові в основі ритмічності лежить психичний принцип, тобто ритмічність прозової мови залежить передусім від психичного наголосу в реченні, від темпу речення, тону тощо; залежить вона і від протяжності, і від сили звуків, як голосових, як і шелестових, і від наголосу окремого слова, але елемент фонетичний не основа тут, а стоїть у залежності від психичних елементів. У прозі ритмічність будується не на одному означеному метрові, а на різних метрах. Дозволю собі й далі цитувати названу вище Томсонову працю: "... ритм речення залежить з одної сторони від ритму окремих слів і від психичних та логичних елементів у реченні, як ото від наголосу присудка, протиставлення тощо; з другої сторони ритм речення залежить від самої звукової сторони язика. Сплетіння логичного та фонетичного принципів тільки більш об'єднує ціле речення, бо чисто фонетичний ритм зближає з собою звукові часті, що розбилися через розчленування на слова, на тісніші сполучення слів, психичний присудок, тощо..." [Общее языковедение. Лекції проф. А.И.Томсона, Одесса 1910, с. 230].

Скільки краси може мати в собі ритм у прозовій мові, бачимо в Коцюбинського, в його описах, де в чудову гармонію сплелися всі елементи ритму із змістом. Ритм у Коцюбинського дає вражіння моря з його різного розмаху хвилями. Описати його не можна, відчути його треба. <...>

Прозовій мові нічого не стоїть на перешкоді, щоб використати психичні та фонетичні елементи в усій їх красі, сплівши їх у нерозривну цілість. У віршованій мові такого інтимного злиття двох принципів важче осягти, але там воно нам глибше до душі промовляє, як його осягнено.

Маючи в основі ритмичності і віршованої, і поетичної прозової мови таке злиття двох принципів, я й використовую на одтінення стилю паралельні форми.

Передусім **і** = **й**. Тільки в тісному сполученні слів і по голосовому звукові **і** можна міняти на **й**. "*Ніч тепла... всю землю пригортала й тулила*" (Стороженко). Але коли наступне слово має початкове **й**, тобто **й, я, ю, є, ї**, то щоб обминути важкого на вимову довгого **й** (**й + й**), **і** краще не міняти на **й**: *Не муч мухи, бо і їй болить*. Замість: *вона й я*, краще: *вона і я*, або: *вона та я*. Про заміну **і** на **й** між шелестовийми звуками і мови нема. **І** не треба міняти на **й** по павзі. От, приміром, у Франка: *Та слави людської // зовсім ми не бажали, Бо не герої ми // і не багатири* (Каменярі). У Коцюбинського: *"На галяву вискакує з гуцини сарна і зачарована чудовим концертом зупиняється"*.

Павза в реченні може бути не тільки логічна. Взяти в Тичини: "*Безгоміння і сум. Безгоміння і сон*". Тут артикуляція кінцевого **а** перед **і** з попереднім м'яким довгим шелестовим звуком (-ння) нелегка, – а **й** перед шелестовим **є** зробило б її ще важчою, – і ми по *безгоміння* коротенько спинаємося, щоб приступити до артикуляції дальшого **і**, – тут нема безпереривного звукового сполучення. Тим то **й** краще в таких разях не міняти **і** на **й**. <...>

Короткі та довші форми зв'язані з темпом речення, як елементом ритмичності: то ж коротші форми зближають з собою наголоси слів і тим темп стає рухливіший, сильніший, лаконичніший, то веселий, бадьорий, то гострий, уривчастий; довші форми збільшують відстань між наголосами, і темп стає повільніший, спокійніший, то лагідний, то поважний. Отже як до темпу, яким виливається наша думка, можна **і** або заховати, або змінити на **й**. Повільніший темп: "*А там синиця на гілочці гойдається і любовну думку цвіркає*" (С. Воробкевич). "*Хто бачив твоє синє небо і чув про твою козацьку славу, той тебе повік не забуде*" (І. Левицький). "*А далі (весна) кидає і кидає, без міри силе гори зеленого краму*" (С. Васильченко). Швидчий темп: "*А там синиця на гілочці гойдається й любовну думку цвіркає*" і далі. Розуміється, не саме **і** або **й** міняють увесь темп сказаного, але залежно від темпу сказаного можна вживати **і** або **й**. На мою думку, з поданих вище трох

прикладів приклад із Воробкевича краще бренть спокійним, повільним темпом, і тут краще б заховати **і**. <...>

Нагадую ще за паралельні форми з початковими **і** та **й** у таких словах, як *іти* – *йти*, *ім'я* – *йм'я*, *імення* – *ймення*, *іметься* – *іметься*. І тут можна прикласти сказане за злучник **і** = **й**.

Перехожу до прийменника **із** = **ізо** = **зо** = **з**. Беру приклад у Славинського з його перекладу Гайне "Панна Клара": *Під вікна прийшов раз лицар – Лютню мав він із собою*. Форма **із** тут цілком на місці: вона проти коротшої **з** дає повільніший темп, – це ж тон оповідання, – одночасно урівноважуючи голосові звуки з шелестовими. Але ото в Олесея: *Хиба не чуєте про що вітри шепочуть, І як з зітханнями зливається їх сміх?* можна б у другому рядку обминути збіг шелестових, переставивши слова: *Як із зітханнями зливається їх сміх*. <...>

Подібні відтінки, що дає висловові прийменник **з** = **із**, вносять у речення й слова, що можуть стояти з так званим, "приставним" **і** і без нього, найбільше в таких сполученнях: **зб**=**ізб**, **зв**=**ізв**, **зг**=**ізг**, **зд**=**ізд**, **ск**=**іск**, **зл**=**іzl**, **зн**=**ізн**, також **ізо**=**зо**=**зі**, далі **сп**=**ісп**, **зр**=**ізр**, **зс**=**ісз**, **ст**=**іст**, **зу**=**ізу**, **сх**=**ісх**: *(і)збавляти*, *(і)збагнути*, *(і)збачати*, *(і)збрести*, *(і)збудити*, *(і)звabити*, *(і)звести*, *(і)звеселяти*, *(і)звіряти*, *(і)звязати*, *(і)згасати*, *(і)зглибити*, *(і)згоріти* і т.д.; і ще такі паралельні форми, як *мла* – *імла*, *мжити* – *імжити*, *мишити* – *імишити*, *знов(у)* – *ізноу(у)*, *ще* – *іще*, *лле* – *Ілле* і ин. Форми з **і** дуже влучно стоять, де тон спокійний, епічний: *"Та хотять байраки рубати, ізрубавши зволочити, зволочити й запалити"* (Метл., 367). У пісні *"Ой ізломлю я, ой істочу я рожу з калиною"* початкове **і**, як і взагалі часто в народній поезії, використовується для віршового розміру: *"Ой казав Криворук, що не здійме орда рук. Орда руки ізняла і козака заняла"*. Темп і тон тут вимагають тіснішого збігу шелестових. Народне прислів'я *"Золотий і обушок скрізь двері одчинить"* доброзвучніше бренть, тобто краще ритму додержує, як сказати: *Золотий обушок іскрізь двері одчинить*.

Далі паралельні форми **в**=**у**, **у**=**в**, коли вони правлять за прийменники, а коли за початкові звуки слова. З граматики знаємо, що прийменник **у** і **у** приросткове можуть переходити у **в**, тобто в у нескладове або дуже близьке до нього артикуляцією **в** біляб'яльне, і навпаки **в** в **у**, як до того, чи попереднє слово має кінцевий

голосовий чи шелестовий звук: *він утік, вона втекла, він у хаті, вона в хаті*. Цей факт стосується до тісно сполучених слів, а по павзі він не повинен би мати силу. Та не самі попередні звуки тут впливають, залежить цей факт і від дальших звуків. Наприклад, де наступне слово починається трома шелестовими звуками, там краще заховати *у*, бо група з чотирох шелестових важка б була на вимову: *"Як у руках рушниця у стрільця, то горе качкам"*. Часом і три шелестові звуки важко даються на вимову, і тоді теж не треба б міняти *у* на *в*: *"... що червоніє на узліссі..."* (М. Коцюбинський). Не слід би міняти *у* на *в* перед дальшим *в*. Так само й *в* не треба б міняти на *у* перед словом з початковим голосовим звуком, а надто перед *у*. А в тім, перед *у* легко обминути недоброзвучного збігу: де *у* ненаголошене, там воно часто може переходити у *в*; де початкове *у* наголошене, там воно здебільшого має приставне *в*: *вузол, вулиця*; приставне *в* може й не з ненаголошеним *у* бути: *вузький, вуста*. *"Ходив він в убранні білім, як сніг"* краще, як: *"Ходив він у вбранні..."*, краще *"В умілого й долото рибу ловить"*, як: *"У вмілого й долото..."*. Краще казати *в усіх, в усьому* і д., як *"у всіх, у всьому"*. У Васильченка: *"Сон турляє ними у всі боки через груддя, через колоддя"*. Краще: *"Сон турляє ними в усі боки..."* <...>

Що до приставного *в* у поширеному в поезії слові *огонь-вогонь*, то його можна б використати, щоб обминути збігу голосових. У Франка в його вірші "Земле моя, всеплодющая мати!" є рядок: *"Дай і огню, щоб ним слово налити"*. Краще: *"Дай і вогню, щоб ним слово налити"*. У Вороного добре: *"Ти чуєш спів Зірок-огнів"* І в Коцюбинського: (Хмарки) *"спалахнули від соняшнього проміння мов солома від огню"*.

Що до форм на *од* і *від*, то тут, боячися штучності, утримуємося від певних тверджень. На Наддніпрянщині в народній мові більше поширені форми з *од-*, а в літературній мові гору взяли форми з *від*. Проте слова *одвіку, одвічний, одвідати, одсвіт* і інші слід би заховати, бо заміна тут *од* на *від* дала б недоброзвучний збіг двох суміжних *ві* у слові, що їх треба дисимілювати. Дисимілюючи, часом треба брати на увагу склади, що не тільки в безпосередньому, а й у дальшому стоять сусідстві.

Далі, паралельні дієслівні форми на *ся=сь*. У народній мові більше поширення мають форми на *ся* по голосовці, на *сь* по *в*,

рідше по **й**: *вона гралася, він злякався, не бійсь* і інші. Сучасна літературна мова мало держиться цього факту. Хоч як і в наведених вище фактах, так і тут довші форми на **ся** могли б надаватися до повільнішого темпу, поважного, епічного тону, а коротші на **сь** – до сильнішого, рухливішого стилю, проте форми на **ся** по голосовому ближче зберігають дух народньої мови, і вони й у поезії, а надто в прозі, повинні безперечно брати гору над формами на **сь** по голосовому звукові. <...>

Далі, паралельні інфінітивні форми на **ти=ть**. Короткі, уривчасті форми на **ть** дають стилеві лаконичність і силу. <...> Силу інфінітивів на **ть** підносить тут і наголошеність їх кінцевого складу. Місцями Франко прекрасно, – хоч мабуть несвідомо і тим воно цінніше, – використовує форми на **ти** і на **ть**. Ото у вірші "Земле, моя всеплодюча мати!": *Дай працювать, працювать, працювати, В праці сконать!* Інтенсивність чинності в "працювать, працювать" переходить у тривалість "працювати" і обривається на смерті, на уривчастому "сконать". Як би це й проза, то б краще не можна було зіставити з собою форми на **ти** і на **ть**. Чимало вислів би втерся на силі, як би закінчити його *в праці сконати*. Коцюбинський каже: "А може поїдуть кудись далеко, далеко... у невідомий город. Будуть їхати, їхати, їхать...". Очевидно автор хтів тут тільки дисиміляцію внести. На мою думку, тут не до речі кінцева уривчаста форма: тут потрібна протяжність – *їхати, їхати, їхати...*

У спокійній описовій прозі треба, розуміється, заховати тільки форми на **ти**, вони бо чистіше зберігають дух мови, як форми на **ть**. <...>

Тут, до речі ще зазначу, що в поезії у нас часом використовують слівце **би**, незалежно від того, чи попередній звук голосовий, чи шелестовий. У Франка: *Я би з перемоги вороги нід ноги, Що мені до тебе не дають дороги* (Фантастичні думи). В українській мові після шелестового звука може стояти тільки **б**: *я б, коли б*. У Франка краще б сказати: *Я б із перемоги*. Також у Загула: *Якби крила в нас орлині, якби очі соколині, Того змія в цій хвилині ми знайшли би там*. Щоб тут не давати **би** по голосовому звукові, краще б так змінити другий рядок: *Того змія в цій хвилині ізнайшли б ми там*. Тут не вражає збіг **і – і**, бо після *хвилині* є павза, і щоб

показати, як гостро стиль міняється, коли збігається кілька вказаних фактів, беру фразу в Коцюбинського і міняю в ній довші форми на паралельні коротші: "*По твердому рипливому снігові стелилися довгі тині*". = *По твердим рипливим снігу стелились довгі тині*. Наведеними фактами не вичерпано того звукового матеріалу в українській мові, що міг би спричинитися до її краси. Назву хоча б таку галузь, як синоніміка, що її ще цілком не зачеплено в українській мові. Одтінивши і звуками, і змістом окремі, хоча б найуживаніші синоніми, можна б немало внести в скарбницю української мови. Не зачеплено ще й символіки звуків, а символіка чи не одно з головних місць має в мові поезії. Певна річ, стиль у поезії надто суб'єктивний, щоб його охопити певними правилами, проте деяку закономірність можна б знайти. Чи ж не кожне відчує красу музики в Тичини, де так інтимно сплелися звуки з змістом? *Вітер // Птах – ріка – зелена лука – // Ритми соняшника. // День біжить, дзвенить, сміється, // Перегулюється. // Над житами – йде з медами – // Хилить келехами. // День біжить, дзвенить – сміється, // Перегулюється.*

Дозволю собі закінчити цитатою з Шопенгауера: "Тільки з того, що ми пересвідчені у правдивості та важливості наших думок, випливає наше бажання знайти для них найясніший, найкращий і найсильніший вираз; тільки святощі або неоцінним твором мистецтва ми бережемо у срібних та золотих схованках". Золотою схованкою повинна бути мова.

В. С. Калашник

Алітерація

Алітерація [від лат. ad – до, при, біля і lit(t)era – літера] – повторення однакових чи подібних за звучанням приголосних або звукосполучень з метою підсилення чи інтонаційної виразності тексту. Буває: на початку складів у словах імітаційного характеру – *бубон, гоготати, шушукання*; на початку слів, що є компонентами стійких словосполучень (звичайно парні повтори) – *ні пуху ні пера, у вогонь і воду* і т.ін.; у різних словах цілої фрази, віршового рядка, строфи чи ширшого контексту як прийом посилення виразності художнього мовлення. Алітерація належить не тільки до стилістичних, а й до семантичних явищ. Безпосередній зв'язок між звучан-

ням і значенням наявний при звуконаслідуванні. Особливе співвідношення смислового і стилістичного у звукоповторах, широко використовуваних поетичною мовою: тут алітерація створює звуковий образ описуваного, підкреслює основні лексичні компоненти загального змісту висловлення, залишаючись при цьому важливим ритмомелодійним засобом. Алітерація найчастіше трапляється у фольклорі та в поезії, рідше – у прозі. В образній функції можуть уживатися будь-які звуки мови, але традиція використання художніх властивостей окремих із них або цілих їх груп не однакова. Досить поширена в українській поезії алітерація сонорних приголосних, зокрема плавних. Картину лагідності і погожості, що контрастує з показом дикої спустошливої стихії в колись розкішному краї ("Сім літ Сокира Божя ліс стинала, І пожарище не вгасало, І мерк за димом Божий світ"), створює разом з іншими засобами, насамперед лексичними, 8-кратний повтор плавних *л', л* у рядках з вірша "У Бога за дверима лежала сокира" Т.Шевченка: "На восьме літо у неділю, Неначе ляля в льолі білій, Святес сонечко зійшло". Звуковий образ пейзажу – змінної, тремтливої краси природи постає завдяки повтору дрижачого *р* у поезіях М.Вороного: "Рожеве проміння на краплях роси Брильнятами грає...". Той самий повторюваний приголосний у певному звуковому оточенні згідно з авторським задумом може створювати інший образ (засіб відтворення шуму мотора, динаміки і гуркоту бою): "Тоді зламать стрункий порив польоту, І, ревучи, рвонуться віражем, І розстрілом, коротким, як ножем, Метал і м'ясо враже розпороти" (М.Бажан). В основному звуконаслідувальний характер має повтор кількох суміжних приголосних: "Гроза погримувала грізно..." (Ліна Костенко). У фольклорі, зокрема у прислів'ях і приказках, ефективним засобом відтворення конкретних мовних ситуацій є своєрідний перегук сполучень приголосних і голосних: *Лаяла, лаяла – насилу село перелаяла* (передається лемент). Алітерація як стилістичний прийом пов'язана з поетичною етимологізацією та використанням у віршах паронімів, напр.: "Гунни – вже гени. Зникнення геніїв. Та ще не пізно... Іще є пісня..." (М.Мірошниченко). В поєднанні з іншим видом звукового повтору – **асонансом** – досягає значного художнього ефекту. Алітерація лежить в основі такого різновиду рими, як **консонанс**.

В. М. Галич

***Естетична значущість фонетичної оболонки антропоніма
(На матеріалі творчості Олесь Гончара)***

У творчості Олесь Гончара наявні прізвища головних та епізодичних персонажів (*Байцур, Килигей, Кульбака, Штепа, Шкарупа, Сапіга, Зюзь, Кушугум* тощо), що походять від десемантизованих у сприйманні масового читача апелятивів, причиною втрати значення яких може бути вузькотериторіальне, діалектне їх уживання, зникнення з життя позначуваних ними реалій дійсності.

Помилково вважати естетично значущими лише ті імена персонажів, стилістичні ресурси яких зумовлені промовистими етимонами, а звичайні повсякденні їх найменування – нехарактеристичними. Лексико-семантична специфіка художнього твору полягає в тому, що в ньому, як зазначав В. Виноградов, "немає і в усякому разі не повинно бути слів немотивованих, що проходять як тіні непотрібних предметів". "У художньому творі, – ділився досвідом письменник Ю. Тинянов, – немає не промовистих імен... Кожне ім'я, назване в творі, є вже позначенням, що грає всіма фарбами, на яке тільки воно здатне. Воно з максимальною силою розвиває відтінки, повз які ми проходимо в житті". "Вибір імен персонажів – це зовсім не дрібниця, не випадковість, – стверджував у листі до автора статті Олесь Гончар, – це те, що органічно входить у процес зображення характерів". "Особливі імена з невиразною етимологією беруть участь у створенні образу не меншу, ніж яскраво-етимологічні, тільки зовсім іншими засобами", – писав В. Ніконов. Естетичні можливості зазначених вище безсуфіксних антропоутворень закладені в фонетичному їх оформленні, адже "слова говорять не тільки своїм значенням, а й усіма голосними та приголосними". Важливу роль відіграють також синтаксичні та контекстуальні засоби створення.

Не в усьому можна погодитися з твердженням Г. Силаєвої про те, що "фонетичний спосіб вираження стилістичних відтінків у власному імені працює за умови, коли є відповідний авторський коментар". Особливістю вживання Олесем Гончаром названих прізвищ є те, що авторський дискурс не включає ситуацій етимологізування власних імен, коментарів їх фонетичного значення і, як засвідчили наслідки психолінгвістичного експерименту, вони не за-

лишилися "німими". Звукова оболонка таких лексем, асоціюючись із якимись невиразними індивідуальними уявленнями читача, породжує образ.

Уже на ранніх етапах історії лінгвістики з'являється ідея про мотивованість значення слова його звуковою оболонкою. Зокрема, про це йдеться у діалозі "Кратіл" Платона.

Пізніше М.Ломоносов, убачаючи прямий зв'язок між звуковою формою і значенням слова, сформулював рекомендації щодо використання цього явища в художній літературі. Ось деякі з них: "Часте повторення у письмені, а (у сучасному розумінні – це звукобукви, – В. Г.) сприяє вираженню величі, глибини й висоти, а також раптового страху..., через **я** можна передати приємне, радість, ніжність..., через **о, у, и** – страшні й сильні речі: гнів, заздрість, страх і сум... Тверді **к, п, т** мають тупу вимову, у них ні приємності, ні сили... Плавні **в, л, м, н** мають вимову ніжну і тому використовуються в зображенні ніжних і м'яких речей і дій".

У лінгвістичному аналізі художнього тексту О.Пешковський, Л.Тимофєєв радили враховувати його звукову організацію. Методика виявлення фонетичного значення О.Журавльова знайшла своє втілення у дослідженнях імен персонажів художнього твору О.Іванової та Г.Силаєвої. Хоч експериментальний психометричний метод О. Журавльова й не спрямований на врахування таких важливих чинників фонетичного значення імені персонажа, як синтаксична структура тексту, ритм, контекст твору, спробуємо його частково застосувати для з'ясування поетики власних імен Олеся Гончара. Інформантам, якими були студенти-філологи IV курсу Рівненського педінституту, треба було за 25-ма показниками визначити асоціативно-звукове значення ряду прізвищ героїв прози Олеся Гончара. Асоціативне значення власного імені, зумовлене акустико-артикуляційними ознаками звуків мови, їх національною специфікою, визначають перший план образності, а другий формують позалінгвістичні фактори – контекст твору, індивідуальні особливості реципієнта тощо. Зіставляючи ці два плани асоціативної образності прізвищ з невиразною семантикою етимона, спробуємо визначити діалектику зв'язку між ними.

Значенневими корелятами звукової оболонки включених до експериментального аналізу прізвищ виступають такі частотні у сприйманні інформантів семи:

1. **Килигей** – ‘великий’, ‘сильний’, ‘мужній’, ‘активний’, ‘хоробрий’. Це фонетичне значення повністю збігається з контекстуальними семами. Килигей – персонаж роману "Перекоп" – командир чаплинського повстанського загону, пройшов через херсонські цитаделі, камери смертників, "жагучий лихоманковий блиск" очей якого "був причинцем смерті степової мільйонерки Софії Фальцфейн". Сцена обрання командира загону чабанами, необстріляними батрачками на майдані, біля церкви, прямо асоціюється з відомим поетичним твором Павла Тичини "На майдані". Співзвучність кінцівки прізвища з вигуком "гей!" ще більше підсилює алюзії з тичинівським "Гей, на коні, всі у путь!". Ремінісценціями з поезії П.Тичини є рядки роману Олеса Гончара (опис села після сходки): "Тиша... Тиша. Спорожнів майдан. Спорожнили вулиці. Прищухла, ніби вимерла Чаплинка", які ще більше зближують образи отамана у Павла Тичини і Килигея в Олеса Гончара.

2. **Келеберда** – ‘швидкий’, ‘сильний’, ‘великий’, ‘мужній’, ‘складний’, ‘грубий’, ‘голосний’. Асоціативні значення цього антропоніма відповідають характеру образу Марини Келеберди ("Перекоп"): "Як тільки Вутанька з дядьком Цимбалом зайшли до вагона, їх зустріла на проході *огрядна*, підперезана хусткою поверх кожуха делегатка з Манжелії, *непосидюча й горлата* баба *Марина Келеберда*. За її горлатість весь вагон уже величав бабу комендантом, і їй, видно, сподобалася ця роль. Розчервоніла, з *великою бородавкою* на м'ясистому носі, вона вчепилась до Цимбала, наче й справжній комендант". "Словник української мови" у статті до фразеологізму *келебердянська верства* наводить пояснення – "про дуже високу людину". Очевидно, у своїй іменотворчості Олесь Гончар керувався асоціаціями саме такого плану.

3. **Сапіга** – ‘слабкий’, ‘милий’, ‘темний’, ‘тьмянний’, ‘тихий’, ‘відразливий’, ‘кволий’. Позитивного героя повісті "Земля гуде", колишнього журналіста, який у фінську війну отримав орден, активного члена молодіжної підпільної організації "слабким" і "кволим" не назвеш. Асоціативний план значення, нав'язаний звуковим комплексом власного імені героя, виразно виявився в портретному описі персонажа: "Раптом двері відчинилися і на порозі став, обтрушуючись від снігу, ще один відвідувач (Сапіга. – В.Г.), присадкуватий, чорнявий, з сердитим обличчям гірчичного кольору".

4. З усього набору асоціативних сем прізвища **Зюзь** ("Микита Братусь") у сатиричному змалюванні цього в'їдливого персонажа, бухгалтера колгоспу, в повісті "заговорили" такі смислові кореляти, як: 'малий', 'відразливий', 'безпечний', 'вугластий', 'гарячий'. На фонетичне значення негативного плану певною мірою вплинула наявність у звуковій оболонці цього антропоніма початкового й кінцевого звука [з], адже місце звука в слові та його частотність впливають і на його інформативність і значущість.

5. Змістовність звукової форми пропріатива **Штепа** у відповідях інформантів виявилася двопланово: 1) 'хороший', 'ніжний', 'жіночий'; 2) 'боязливий', 'пасивний', 'злий'. У контексті роману "Людина і зброя" у негативному зображенні персонажа важливими стають і перший, і другий план асоціацій. Вони вплинули на вибір письменником варіантних форм іменування цього персонажа. Перший план асоціацій – це Мішель, Адміністратор ("Тихий, чистенький, прилизаний, при галстуку і з незникаючою посмішкою"); другий – відбився в демінутиві іронічного звучання – *Штепанька* ("Бевзь альбо ж телепень"). Не раз у тексті твору обіграється звуковий комплекс цього прізвища наявністю алітерації глухих приголосних звуків. Наприклад: "Він чув, як *Штепа* шкряботить біля своєї тумбочки, вечереє в темряві хлібом та ковбасою, що так смачно *хрумтить* у нього на зубах".

6. Двопланове фонетичне значення прізвища **Кушугум** пов'язане з особливістю його звукового складу. Очевидно, та частина опитуваних, яка акцентувала свою увагу на першій частині прізвища, визначила звукові асоціації негативної інформативності ('поганий', 'грубий', 'низький', 'безпечний', 'темний'). Усі, хто зосередив увагу на другій половині прізвища, вказали на смислові кореляти світлих і високих тонів ('веселий', 'добрий', 'радісний', 'світлий', 'сильний', 'мужній'). Контекст оповідання "Маша з верховини", у якому вжито цей антропонім, усуває асоціативну двоплановість його фонетичного значення, увиразнюючи позитивну характеристику героя: "Підійшов і сам господар – лісник *Кушугум*. Суворий, статечний, з рушницею на плечі й, незважаючи на літа, *дивовижно стрункий* – стрункий, як цівка отої рушниці, що в нього на плечі. Все в ньому підтягнуте. "*Чудний чоловік*", – промовив після мовчанки вслід лісникові шофер Самарський". Опис

зовнішності персонажа та вказівка на його професію (лісник) увиразнюють напрямок асоціативного мислення читача, якому в імені персонажа може вчуватися то мисливський спонукальний вигук "Куш!", то гамір лісу (останньому сприяє асонанс звука [у]).

Тут доречно відзначити ще один важливий чинник, який зумовлює саме такі конотації в імені, – ритміко-синтаксичну організацію фрази, адже ритмічна будова художнього твору "озвучує" словник письменника, є визначальною. Наявність в аналізованому реченні відокремлених та однорідних членів спричинює розмірений ритм, спокійну інтонацію, а прочитання прізвища – з посиленим виділенням звуків. Уживання пропріатива *Кушугум* як відокремленої прикладки у поєднанні з семою *лісник* сприяє логічному наголошенню цих слів, формуванню відповідного звукового й асоціативного значення у внутрішній структурі.

В іменотворчості Олеса Гончара трапляються прізвища, какофонічність звукової оболонки яких суперечить позитивній суті їх референтів. Так, більшість інформантів антропонімам *Чечіль* і *Шкарупа*, немилозвучність яких визначається відповідно повторюваністю африката [ч] та наявністю на початку імені двох глухих звуків, дали негативні характеристики, тоді як у романі "Собор" та в оповіданні "Кресафт" ці імена належать позитивним героям. Навіть така, на перший погляд, суперечність між формою і змістом у художньому творі є естетично значущою, стимулює образочуттєве мислення читача.

За наслідками психолінгвістичного експерименту дуже важко було виявити фонетико-асоціативне значення власного імені головного персонажа повісті "Бригантина" *Кульбака*. Відповіді інформантів часто були зовсім протилежними. Така ситуація спонукає дослідника до енциклопедичних пошуків значення мотивуючого апелювання, що не завжди вдається. Етимологічне значення лексеми *Кульбака* (можливо, від *кульбастиї* "горбатий", "загнутий") та асоціативне (квітка кульбаби) мотивуються в тексті повісті вказівками на особливість характеру героя, що поєднує в собі беззахисність квітки й дисгармонію внутрішнього стану: "Найбільше турбує мене в *Кульбаці* саме оця різка *дисгармонія* його духовного ладу, раптові *спалахи*, крайня *неврівноваженість*... Не влучиш його. Тільки-но був перед вами *лагідний, відкритий*, просто

обворожливий, а за хвилину витіє щось таке, що жахнешся". Трете значення етимона *кульбака* – "сідло" – розкривається у філософському контексті всього твору: як сідло потрібне вершникам для успішного пересування вперед, так і фізичне й духовне здоров'я підрастаючого покоління потрібне для надійного забезпечення майбутнього нашого народу. Мало хто із сучасних читачів знає застаріле значення слова *кульбака*, тому етимологія прізвища персонажа у сприйманні його масовим читачем залишається не актуалізованою, а замість цього тут "багато місця для суб'єктивних міркувань, і висновки, звичайно, не йдуть далі здогадок, більш чи менш правдоподібних".

Наслідки експерименту засвідчили, що вибір фонетичного значення інформантами залежить від їх уявлень про благозвучні та неблагозвучні імена. Оцінно-позитивна й оцінно-негативна інформація, що лежить в основі смислових корелятивів звукової оболонки прізвищ, ґрунтується на частотності так званих високих і низьких звуків. До перших належать сонорні й приголосні дзвінки звуки, до других – глухі та шиплячі. Таким чином, вторинний звуко-символізм у трансформаціях внутрішньої форми прізвища персонажа виникає тоді, коли читач прагне скорелювати значення і звучання лексеми, орієнтуючись передусім на фонетичні закони української мови, ідейний зміст твору. Звуко-символічне "чуття" активізується у свідомості читача і виявляється лише тоді, коли звукова оболонка власного імені відповідає, на його думку, контекстуальному значенню. У своїй іменотворчості Олесь Гончар, орієнтуючись на власні звукові асоціації імені, наповнює його відповідним до свого художнього задуму значенням, яке читач покликаний зрозуміти на шляху до естетичного осмислення змісту твору. Звернення до з'ясування естетики імені персонажа з погляду його звукового оформлення дало можливість простежити в художньому мисленні реципієнта перехід одних видів відчуттів (зорових, моторних) в інші (акустичні, образно-символічні).

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 5

Графіка

Г. П. Півторак

Реформи алфавіту і графіки

Українське письмо склалося на основі давньоруського кириличного алфавіту X–XI ст. Відсутність у давньоруській мові редуційних та асиміляційно-дисиміляційних процесів (наголошені й ненаголошені голосні вимовлялися майже однаково, дзвінки приголосні не оглушувалися, а глухі не набували дзвінкості) сприяла тому, що всі основні звуки досить послідовно передавалися одними й тими ж літерами. Проте деякі літери кирилиці не відповідали звуковому складові протоукраїнських діалектів. Саме через це рано вийшла з ужитку літера **Ж** ("юс великий"), а **А** ("юс малий") стала виконувати функцію літери **я**. У зв'язку з розвитком фонетичної системи давньоруської мови (занепад зредукованих і викликані цим фонетичні процеси, перетворення **ь** і т.д.) зростала невідповідність між традиційно вживаними літерами й новоутвореними звуками, що спричинювалося до сплутування літер на письмі (напр., **ы** – **і** – **и**; **ь** – **е** – **и** – **і**, **ь** – **ь** і т.п.) й руйнування правописних традицій. Цей розхитаний численними графічними й орфографічними варіантами правопис протягом XIII – поч. XVIII ст. стихійно змінювався у напрямі його узгодження із звуковою системою та граматичною будовою української мови, хоч за відсутності декретованого регулювання графіки і єдиних правописних норм цього досягти не вдалося. Необхідність у впорядкуванні алфавіту й правопису стала особливо відчутною з кін. XVI ст., коли в Україні почалося книгодрукування. Першу реформу російського письма, наслідки якої мали безпосередній вплив і на розвиток українського письма, здійснено 1708 (див. Гражданський шрифт). У цей час з алфавіту вилучено непотрібні літери **Ѡ** ("омега"), **Ѳ** ("псі"), **Ѵ** ("їжиця"), остаточно усунено **Ж** ("юс великий") і **А** ("юс малий"), уведено літеру **е** замість **Ѥ**, узаконені спорадично вживані раніше літери **я** замість **ѣ**. Проте в алфавіті ще лишилися зайві літери-дублети **Ѧ** "фіта", **Ѣ** "ять", а також **і**, на позначення якої в російському алфавіті вже була літера **и**. Крім удосконалення алфавіту, реформа передбачала також спрощення

друкованої графіки: накреслення літер було випрямлено й заокруглено, усунено надрядкові знаки – *наголоси* й *титла*, замість літерної системи позначення чисел уведено арабські цифри.

Гражданський шрифт поширився і в Україні: спочатку в Наддніпрянській, яка входила до складу Російської імперії, а згодом – і в західноукраїнських регіонах. Хоч ні в Східній, ні в Західній Україні у XVIII–XIX ст. єдиних норм використання гражданської азбуки і загальновизнаного правопису не було, українські письменники і вчені кожен по-своєму намагалися виробити такий український правопис, який би найточніше відбивав норми української мови. Протягом XIX ст. було запропоновано увести літери, які збереглися і в сучасному правописі: **і** (О.Павловський, 1818), **є** (правопис "Русалки Днѣстрової", 1837), **ї** (правопис Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва, 1873); у правописі "Русалки Днѣстрової" вперше було введено на позначення йотованого **о** та м'якості приголосного перед **о** уживані й нині диграфами **йо**, **ьо**. Разом з тим ряд пропонуваніх літер не витримали випробування часом і не закріпилися в українському алфавіті: **и** ("мякесеньке и") для позначення переднього секундарного звука **і** в новоутворених закритих складах та **і** з дифтонга **и** (Г.Квітка-Основ'яненко), **е** для передачі йотованого **о** (*кулішівка*, правопис Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва, 1873), **ў** – нескладове **у** (М.Максимович, 1827 – див. *Максимовичівка*; "Русалка Днѣстровая", 1837; М.Гатцук, 1857; К.Шейковський, 1859), латинські літери **и** для **и** (А.Метлинський, 1839), **ј** для **й** (О. Корсун, 1841; *драгоманівка*), літери **g** (А.Метлинський, 1839; *кулішівка*), **i** (К.Шейковський, 1859) і диграфема **кг** (О. Павловський, 1818; І.Бецький, 1843; правопис Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва, 1873) для позначення вибухового задньоязикового **г**. Для африкат **дж** і **дз** пропонувалися літери з церковнослов'янської азбуки південних слов'ян **У**, **С** (К.Шейковський, 1859) тощо. Разом з тим були спроби усунути з українського алфавіту літери **ѡ**, **ѣ** ("Русалка Днѣстровая", 1837), **ѣ**, **ѣ**, **ѣ** (желехівка), **ѣ**, **і** (А.Метлинський, 1839), **h**, **F**, **V** (І.Бецький, 1843), **ѡ**, **ѡ**, **ѣ**, **ѣ**, **э**, **ю**, **я**, **Ѡ**, **V** (М. Гатцук, 1857), **ѣ** (*кулішівка*), **щ**, **я**, **є**, **ї**, **ю** (*драгоманівка*) і т.ін. Вносилося чимало пропозицій і щодо відображення специфічно українських мовних рис, у т.ч. діалектних, для чого використовували літери російського гражданського шрифту з додаванням до них різноманітних

діакритичних знаків (крапка, дужка, дашок, коса рисочка, умлаут, паєрик тощо), які в писемній практиці не закріпилися (М. Максимович, І. Бецький, А. Метлинський, М. Гатцук та ін.). У Західній Україні ще з XVII ст. були намагання виробити український правопис на основі латинської графіки (Я. Гаватович, 1619; Я. Дзвонівський, 1625; Й. Єрлич, 1650; В. Залеський, 1833; Й. Лозинський, 1834–46), а з кін. 50-х рр. XIX ст. з проектом латинізації "галицько-українського" письма виступили австрійські реакційні кола (проти нього активно боровся І. Франко), однак цей план провалився, і в 1859 у шкільних підручниках і державних виданнях у Галичині була узаконена кирилиця.

Із зняттям заборони з українського друкованого слова після російської революції 1905 українській алфавіт і графіка сформувалися у їхньому сучасному вигляді, що засвідчило видання "Словаря української мови" за ред. Б. Грінченка. За роки радянської влади були безуспішні спроби увести до алфавіту окремі літери для африкат **дж** і **дз**, а згідно з правописом 1933 з абетки було вилучено літеру **г**, відновлену у 3-му виданні "Українського правопису" (1990).

В. В. Німчук

*Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення
в українській мові*

(до 60-річчя "Українського правопису")

Дзвінкий африкат [dz] з'явився ще в праслов'янській мові як наслідок так званої другої палаталізації вибухового [g] (напр., *dzělo* "дуже", *nodzě* "нозі", пор. *noga* "нога"). У частині праслов'янських діалектів палаталізація відбулася і в сполуці **gv** → **dzv** (*dzvězda*). У старослов'янській графіці вживалася спеціальна літера на позначення цього звука – **s** "зіло" (напр., **szlo**, **nosъ**, **szvъzda**). Проте на більшості східнослов'янської території втратився звичний елемент цього звука, і він злився з фонемою /z/ (як і в абсолютній більшості слов'янських мов), через що давньоруські пам'ятки фіксують майже виключно форми із **z**: **zъlo**, **kъnazi** [Остромирово евангеліє 1056–1057 г. – 2-е фотолитограф. изд. / Иждивением... И. К. Савинкова. – СПб., 1889. – 588 с. – С. 191], **zъlo** [Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В. С. Гольштенко и др. – М., 1965. – 1091 с. – С. 194, 224],

звѣздньни, нозѣ, звѣзда [Апракос Мстислава Великого (кінець XI – поч. XII ст.) / Под ред. Л.П.Жуковской. М., 1983. – 526 с. – С. 678, 165, 243]. Та після занепаду редукованих звуків [ъ], [ь] у живому мовленні знову з'являється африкат [дж] на місці [ц] перед дзвінким приголосним, напр.: *старѣць дѣдѣ* → *старец' д'ід* → *старецдж'ід*. Існування такого звука в мовленні сприяло появі [дж] на початку слова, коли перед ним виявлялися кінцеві проривні [д], [т] попереднього слова (асимілятивна африкативація: *перед, над, під зеркалом* → *перед, над, під дзеркалом*) або фонема /з/ попередньої лексики (дисимілятивна африкативація: з *дзеркалом* → з *дзеркалом*) [Жовтобрюх М. А. Фонетика // Історія української мови. – 1979. – С. 322]. Згодом деякі лексеми з початковим [дж] стали виступати незалежно від позиції у мовленнєвому потоці.

Варто зазначити, що в більшості говорів та в літературній українській мові й нині на стику кінцевих [д]–[д'], [т]–[т'] одного слова й початкового [з] іншого слова в мовленні хоч і відбуваються асимілятивні зміни: *від з'ат'а* → *в'ідзз'ат'а*, *брат з'ат'а* → *брадзз'ат'а*, проте в інших позиціях початковий [д] зберігається [Сучасна українська літературна мова: Вступ, фонетика. – К., 1969. – С. 247, 248]. Деякі вчені наявність [дж] в польському слові *dzwon* та [дж] в українському *дзвін* схильні пояснювати дисиміляцією приголосних [Етимологічний словник української мови : В 7 т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 56], що мало ймовірно. Зовсім непереконливе пояснення [дж] у білоруських словах *дзвонь, дзвоняць, дзвиняць* як результат впливу польської мови [Карський Е. Ф. Белорусь: Язык белорус. народа. – М., 1955. – Вып. 1. – С. 358].

Дієслово *дзенькати* й споріднені слова мають [дж] звуконаслідувального походження. Під їх впливом, напевне, з'явився приголосний [дж] на місці [з] у лексемах *дзвеніти* й *дзвін* та їхніх дериватах.

Мабуть, у результаті асиміляції до проривного [г] виник [дж] на місці [з] у словах *дзиглик, дзигарі, гудзик*. Африкативація [з], тобто перехід його в [дж], відбувається також у словах іншомовного походження з сонорними приголосними (*кукурудза* ← *кукуруза, бриндза, риндза*).

Приголосний [дж] в окремих словах української мови з'явився внаслідок асимілятивного одзвінчення приголосного [ц], напр.:

Гандзя ← Ган'ця (пор. Ан'ця на Закарпатті – пестлива назва з суф. -ця, пор. діал. закарпатське гол'із'дзя ← кол'іс'ця ← кол'ісча "коліща").

У літературній українській мові кількість слів із початковим [дз] обмежена: *дзьобати* (тут не виключено, що африкативація відбулася під впливом семантично близького *довбати*), *дзвін*, *дзеркало*, *дзьоб* та однокореневі з ними.

Більш поширена фонема /дз/ на початку слова в говірках української мови, особливо південно-західних. За даними "Атласу української мови" форми *дзелений*, *дзерно*, *дзмій*, *дзоjk* вживаються в частині західних середньонаддніпрянських і частині західних степових говірок (на Лівобережній Україні подібні форми практично відсутні [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 1. – 498 с. – С. 106]), а *дзелений*, *дзерно* виступають у поодиноких західнополіських говорах, окремих групах говірок волинського й подільського, бойківського й надсянського діалектів, у великому суцільному масиві, що складається з частини наддніпрянських, буковинсько-покутських і гуцульських говорів [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 91]. У різних українських говірках фіксуються також форми *дзвір*, *дзіл'ізо*, *дз'аб*, *дз'абра* [Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К., 1980. – С. 72, 73], *дз'абр'і* "жабра", *дз'анка* "зяблик" (закарпатський діалект).

Малоймовірно, щоб початковий [дз] зберігся у відповідних словах із праслов'янської давнини. Це підтверджують і давньоруські писемні тексти, в яких буква *з* виступає тільки на позначення числа **6** і регулярно пишеться *з* у словах *звѣзда*, *зърцало*, *зобати* та ін., і наявність всеукраїнських ареалів більшості слів, що в праслов'янській мові мали звук [dz]: *звір*, *зелений*, *зілля* (*зіл'а*, *зіл'е*), *змій* тощо.

Можливість збереження початкового праслов'янського приголосного дз' в окремих південно-західних говорах давньоруської мови допускав О. О. Шахматов [Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии. – Пт., 1915. – Вып. 11. – С. 121].

Великий суцільний ареал форми *дз'візда*, що охоплює території (приблизно) по лінії р.Західний Буг (на південь) – р.Серет (на захід) – р.Дністер до впадіння в нього р.Збруч (на південь і трохи

на північ) – м. Чернівці (на захід і південний захід; [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 116]), мабуть, свідчить про те, що тут зберігається праслов'янська і давньоруська фонетична старовина. Проте не виключається розвиток *дз'візда* із *з'візда* унаслідок асиміляції [з] до вибухового [д].

Пам'ятки української мови африкат [дз] засвідчують порівняно пізно. У "Словнику староукраїнської мови" (ССУМ) вокабул із початковою [дз] немає. За "Історичним словником українського язика" [дз] на місці початкового [з] фіксується з XVII ст.: *дзвонити*, *дзвонникъ* "дзвонар", *дзвонниця*, *дзвонь* (*дзвунь*), *дзетарь*, *дзитармистръ* "годинникар" та ін. Вони представлені у "Лексиконі" П. Беринди 1627 р. (*дзвонокъ*, *дзвинячи*), "Синонімах словенороських" середини XVII ст. (*дзвукъ*, *дзвонокъ*, *дзвонь*). А назва *дзеркало* з початковою африкатою зафіксована тільки в першій половині XIX ст. [Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1966. – 423 с. – С. 114]. У джерелах білоруського історичного словника, серед яких трапляються тексти, що фіксують українські елементи, форми *дзвоница*, *дзвонь* засвідчуються в XVI ст. [Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1982–1990. – Вып. 1–10. – С. 79].

Як бачимо, для передачі на письмі свистячої африкати здавна вживається буквосполука *дз*. Немає сумніву, що зразком для такого її позначення була польська традиція (у польській мові звук [dz] ← [d'] виступає дуже часто). Лише зрідка в староукраїнських пам'ятках зустрічаємо передачу африкати через літеру *ц*, пор. *Иванъ Дзугавенко* і *Иванъ Цугаве(н)ко*.

Очевидно, в пізньопраслов'янських діалектах, які лягли в основу давніх східнослов'янських, сербських і хорватських, сполука *dj* перейшла в африкату *dz'*, сполуки *zdj*, *zgj* – у *ž'*. Проте в більшості східнослов'янських діалектів звук [dž] утратив експлозивний елемент і перейшов у [ž] ще до X–XI ст., про що свідчать пам'ятки XI й наступних століть, у яких фіксується написання *жс* відповідно до праслов'янського *dj*: *межж* "між", *хожениє*, *свобажати*, *троужати* са, *одежа* [Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В. С. Гольшенко и др. – М., 1965. – 1091 с. – С. 528, 179, 245, 556, 677] тощо. У великій частині західних і південнодавньоруських говорів такого "спрощення" [dž] у [ž] не

відбулося, про що свідчить написання урбоніма *Мечибие* в Київському літописі під 1147 р. [Ипатьевская летопись. – 2-е изд. // Полное собрание рус. летописей. – СПб., 1908. – Т. 2. – С. 343] – назва нинішнього селища міського типу *Меджибіж* Летичівського району Хмельницької області (від *Богъ* "Буг", преф. *меджи* "між-"; поселення розташоване між Південним Бугом і його притокою Божком [Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 88]). У давньоруській графіці не було спеціальної букви на позначення [dʒ], тому африкат недосконала передано через *ч*. Нині форми з [дж] відповідно до *dj* (типу *саджа, пряджа, меджа*) поширені в південно-західному наріччі української мови – у діалектах лемківському, бойківському, західній частині закарпатського, надсянському, наддністрянському, більшій частині волинського, в подільському (хоч в ареалі двох останніх нерідко зустрічаються говори з [ж] – *сажа, пряжа, межа*), у частині західнополіського діалекту північного наріччя [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 109; Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 1. – 498 с. – № 119]. У південно-східному наріччі, більшості говорів північного діалекту й у літературній мові на місці *dj* виступає [ж].

За винятком центральних і східних говорів закарпатського діалекту, панівної більшості говірок гуцульського, буковинсько-покутського, частини подільського діалекту південно-західного наріччя, степових говорів південно-східного, великої частини середньополіського й західнополіського діалектів північного наріччя, по величезній території української мови поширена африката [дж] у формах першої особи однини теперішнього часу – *ходжу, воджу, буджу, сиджу* (подібні форми – типу *хаджу* – є нормативними в білоруській мові). Однак на території південно-східного, північного наріччя і в багатьох говірках південно-західного функціонують форми з [ж] – *хожу, вожу* та ін. [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 235; Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 1. – 498 с. – № 254]. Звичайно, у відповідних говорах виступають із [дж] чи [ж] дієприкметники, утворені від основ (коренів) дієслів на приголосний [д]: *пробуджений* – *пробужений* тощо, віддієприкметникові іменники – *пробудження*.

Щодо походження [дж] у зазначених дієслівних формах та дериватах – дієприкметниках й іменниках – немає одноставної думки: це або залишок давнини, або набуток власне української мови ([дж] на місці [ж] з'явився в результаті впливу інших особових форм, у яких зберігається д: *ходиш, ходить* та ін.). Гадаємо, що принаймні в говірках, де зберігається [дж] в інших позиціях (*са'джа, ме'джа* та ін.), і у формах відповідних дієслів, дієприкметників та іменників [дж] – первісний, прадавньоруський елемент. У решті говорів можна постулювати збереження давнього звукового елемента завдяки наявності *д* у споріднених формах і словах. Проте не виключається й вторинність [дж] у цих випадках. У великому ареалі степових говорів південно-східного наріччя, а також у помітних масивах північного та південно-західного наріччя у дієсловах першої особи однини теперішнього часу (і в пасивних дієприкметниках), утворених від основ (коренів) на приголосний [д], відсутнє його чергування з [дж], [ж] – *ходю, водю* тощо [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 235; Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 1. – 498 с. – № 252]. Це явище слушно пояснюють впливом форм інфінітива та інших особових форм – *ходить, ходять* тощо [Тимченко Є. Нарис історії українського язика: Вступ. Фонетика. – К., 1927. – С. 147]. У частині говірок, у тому числі й тих, що лягли в основу літературної мови, вирівнювання основи відбулося в іменниках – віддієслівних (віддієприкметникових) дериватах: *ходіння* (при діалектних *ходжін'а, -е, хожін'а, -н'е*). Як відомо, процес вирівнювання у відповідних діалектах охопив і дієслова та дієприкметники, де історично було чергування інших приголосних (пор. *кос'у* "кошу", *кос'аний* "кошений").

Завдяки вирівнюванню основи абстрактні іменники з суфіксом *-іння* в українській літературній мові співвідносяться з дієсловами: *косіння* (*косити*), *носіння* (*носити*), *молотіння* (*молотити*) тощо. У давнину вони творилися від основ пасивних дієприкметників: *кошеньє, ношеньє* (пор. діалектне південно-західне *кошін'а, -'е, ношін'а, -'е, молочін'а, -'е*).

Немає сумніву, що в південних (протоукраїнських) та західних (протобілоруських) діалектах давньоруської мови зберігалася африката *dž* → *dj* у поєднанні з *ž*, тобто сполука *ždž*, яка, за відсутністю спеціальної букви для позначення *dž*, передавалася через *жч*.

Таким чином позначалася й африката у групі **ždž** ← **žgj**, а також **ždž** ← **žž** ← **zž**. Південноруське ("Галицьке") євангеліє 1144 р. засвідчує *дъжчъ, ижченуться, рожчыѣ* (збірне від *розга*), Христинопільський апостол XII ст. фіксує: *дъжчъ, беж чены* ← *без жены, рожчья* (род. в.).

Староукраїнська мова протягом XIV–XVIII ст. на всій території свого поширення зберігала [dž] (орфографічно *жч, жчж, ждж*) у континуанті праслов'янського слова *дьждзь*: *дожчъ, дъжчи, от дожчу; дожчъ идетъ, падаеть; по ... дожчи*; пустилися *дожчжы*; *дожчѣ* ишли; не боячись *дожчовъ*; *дожчѣ*... спадали. Африката зберігалася, звичайно, і в дериватах-прикметниках: *дожчеватый, дожчевый, дожчистый* тощо. Однак приблизно із XVII ст. спостерігається оглушення кінцевого приголосного лексеми: їх *доцъ* догналь. У багатьох говірках, особливо південно-східного наріччя, відбулося вирівнювання непрямих відмінків основи за називним з таким приголосним, що засвідчують пам'ятки з XVIII ст.: з *доцу* потоки; день... з *доцемъ, доцикъ, доцити, доцеватый*. Давні форми слова з африкатою функціонують у сучасних говорах карпатських діалектів: *дождж; дождем* – *дожджом*. Щоправда, не виключається можливість виникнення форм із **шч** унаслідок дисимілятивного (від **д**) оглушення [dž] у групі **ждж**, адже в говорах південно-східного наріччя кінцеві приголосні зберігають дзвінкість, отже, форма *доц* не обов'язково з'явилась у результаті оглушення кінцевої групи приголосних.

Група **ždž** у назві *рожчыѣ* зберігалася в староукраїнській мові: *рожчье* (Луцьке євангеліє XIV ст.), пор. ще: зь *рожчкою* палмовою [Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К., 1985. – 445 с. – С. 254]. У наявному в сучасних південно-західних діалектах континуанті лексеми виступають глухі приголосні на місці дзвінких усередині слова між голосними: *ріща, ріще* [Словник української мови: у 11 т. / Ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 2. – С. 852] "хмиз, сушняк", *рушча* (закарпатські говори) "хмиз", "чагарник" [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 359]. Однак у деяких говірках зберігається дзвінка сполука: *ружджа, руждже* [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – С. 82].

Варто згадати ще один давній корінь, у якому при формотворенні й словотворенні з прадавніх часів на місці праслов'янської сполуки **dj** зберігається **dž** – **ѣздити** ← **jězdi:ti**: **ѣжджу** (1-а ос. одн. теп. ч.), **ѣждживати**, **наѣжджати**, **обѣжджати**, **приѣжджати** тощо. Староукраїнські писарі **dž** у цих формах і словах звичайно позначали традиційним **ч**: **объѣжчати**, **наѣжчати**, **приѣжчати**, **объѣжъдчати**. Проте здавна у словоформах і дериватах із цим коренем африката передається й за допомогою двобукви **дж**: **ѣждживати**, **проижджаю(с)** тощо.

У пам'ятках української мови з XVI ст. і пізніше [dz] позначається у давніх коренях за допомогою сполуки **дж** доволі часто, наприклад: **бри(д)жуса**, **зраджую**, наваждаю **зваджую**, наважденіє **звадженьє**, **раджу**; **свѣтованіє** **порадженьє**, **суджу**, строєніє: **раджѣ(н)є**, **горджу**, **погорджаю**, судина до **кадже(н)а**, **дрожджѣ** тощо, але пор.: **дожчъ** и деть, **дожчъ** падає(т), **ω(т) дожчу**, **ωб(ъ)ѣжченый**, **ѣжджу**. Очевидно, частішому вживанню сполуки **дж** для передачі африкати сприяла польська орфографія [dź], але усталеного писемного позначення [dž] у староукраїнський період ще не було.

В українській мові у деяких словах звук [dz] з'явився внаслідок одзвінчення (очевидно, асимілятивного): **бджола** ← **бъчела**, **джміль** ← **чьмель**, діал. **джума** ← **чума**. Нові форми **бджола**, **джміль** характерні для діалектів південно-східного наріччя та прилеглих до них ареалів південно-західних говорів [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 110; Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 1. – 498 с. – № 120, 121]. Давніші форми **пчола**, **чміль** зберігаються на різних територіях України, але найкомпактніше виступають в основному в говорах північного та південно-західного наріччя [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 254]. Очевидно, через **ж** передається [dž] у записі 1686 р. з Полтави: **Бжоль жонѣ** моєй семеро. Безсумнівну форму з [дж] – **бджола** маємо в "Енеїді" І.Котляревського. Мабуть, одзвінчення [ч] → [дж] у слові **чміль** відбулося не раніше XVII ст. Діалектне одзвінчення [ч] → [дж] у лексемі **чума** засвідчується з XVIII ст.: **ратоватиса ω(т) джумы**.

У новоукраїнській орфографії з кінця XVIII – початку XIX ст. більш-менш усталеним стає написання африкат за допомогою від-

повідних двобукв **дз** і **дж**: *дзвониця, дзвонь, дзига, дзигари, дзигликъ; джгутъ*. Першорядну роль у закріпленні цієї практики відіграла "Грамматика" О.Павловського, який писав: "В малороссийских словах есть два звука, которых, не приводя в пример слов из других языков и не выдумывая особых знаков, изобразить иначе не можно, как посредством также совокупно написанных двух букв **дж** и **дз**, естли оныя будут произносимы вдруг, напр. **дж**: *джыкгунъ, джыкгунецъ, джкгутъ, одждже; дз*: *дзвинъ, дзыкгарі, дзыклькъ, дзѣнь"* [Павловский А. Грамматика малорусского наречия... – СПб., 1818. – С. 1–2].

Протягом XIX – поч. XX ст. ця практика закріплюється, напр.: *джгутъ, дзвонъ, дзига, дзигликъ, дзибать* "клювати", *джбанъ, джгутъ, (а)дже, джерело; дзвинка, дзвинъ, дзвонкий (дзвинкий), дзвонити, дзвониця, дзекати*, але *бжчолa, бжчилка, джабрѣ "жабра", дзвенѣти, дзвонъ, джерело, джигун, джміль, дзвеніти, дзвін, дзига, дзьобати, бджола, джгут, джерело, джміль, дзвеніти, дзвін, дзига, дзьоб, джурчати, бджола, джерело, дзвін*.

У ранньому рукописі Т.Шевченко, який вивчав грамоту за букварем, де, очевидно, не було слів з африкатою [дз], вжив на позначення приголосного буквосполучення **дц**: "Съ циновыми *гудциками*" (Три літа, 42 зв.); пор. випадки передачі **дз** через **ц** і в староукраїнських текстах.

Одинокою залишилася спроба діячів "Руської трійці" використати на позначення африкати [dʒ] букви **У**, запозиченої з сербського алфавіту, напр.: *доцУ* "доц", *позакаУай, таУе* тощо [Русалка Дністровая, с. 2, 3]. При цьому слід нагадати, що африката [dʒ] тут недосконало передавалася літерою **з**, напр.: *Ганзуненька, звіночок, зазвонити*. Практика "Русалки Дністрової" – буква **У** – не прищепилася в українській графіці.

Очевидно, в кінцевому закріпленні знаків **дж**, **дз** для передачі відповідних африкат важливу роль відіграла правописна практика журналу "Основа" й П.Куліша.

У зв'язку з підготовкою до друку словника за редакцією Б.Грінченка представники української культури звернулися до Петербурзької академії наук з проханням висловити думку з деяких питань українського правопису. Спеціальна комісія, серед членів якої були Ф.Корш, Ф.Фортунатов, О.Шахматов, висло-

вилася за традиційне позначення африкат через диграми **дж** і **дз** [Дзензелівський Й. О. Заходи Петербурзької академії наук щодо впорядкування українського правопису // Мовознавство. – 1971. – № 1. – С. 68–69]. Незабаром після створення Академії наук України до неї надійшла пропозиція про введення нових літер на позначення африкат, але її було відхилено [Науменко В. Загальні принципи українського правопису. – К., 1917. – С. 13]. Позначення африкат за допомогою **дж**, **дз** залишилося нормативним і в українській орфографії 20-х рр. ХХ ст., напр.: *бджола*, *джерело*, *дзвін*.

Під час обговорення проекту "Українського правопису" (1926–1927 рр.) було висунуто пропозицію ввести спеціальні букви для передачі африкат. Зокрема М.Скрипник на позначення відповідних дзвінких африкат пропонував використовувати латинські **s** та **z**, напр.: *серело*, *гузик* [Скрипник М. Підсумки правописної дискусії // Вісти. – 1927. – 19 черв. – С. 3]. Але Всеукраїнська конференція 1927 р. "мусила поступитися перед традицією й залишитися при старім способі означування їх, визнавши, що хоч означати ці африкати окремими знаками й бажано було б, але ж щодо самої форми тих знаків, то суспільна думка не спинилася твердо на чомусь одному, щоб можна вже заводити до альфabetу" [Синявський О. Коротка історія "Українського правопису" // Культура української мови. – Харків; К., 1931. – С. 103].

Питання про введення спеціальних знаків на позначення африкат активно дискутувалося також при обговоренні нового білоруського правопису, але кінець кінцем було залишено традиційний спосіб їх передачі через диграфи **дж** і **дз** [Праці акадзмічнае конфэрэнцыі па рэформе беларускага правопису і азбукі (14–21 лістапада 1926 г.). – Менск, 1927. – С. 123, 127, 128, 135, 141, 155, 175–178].

Нині знову звертаються до необхідності впровадження в український алфавіт окремих букв на позначення африкат, проте багатовікову традицію передавання їх за допомогою буквосполук – **дж**, **дз** – не можна відкинути. Головне те, що відповідні фонемі української мови відбиваються на письмі засобами графіки. Аналогічний засіб передачі африкат зберігає білоруський правопис. Позначення приголосних звуків за допомогою буквосполук притаманне й іншим графікам. Наприклад, у польській звуки [дж], [дз]

позначаються через **dz**, звук [ш] – через **sz**, [ч] – через **cz**; в угорській мові [с], [ч] відповідно передаються через **cz**, **cs**; у французькій мові [ш] – через **ch**, в іспанській та англійській [ч] – через **ch**, в англійській [ш] – через **sh**, у німецькій [ш] – через **sch**, а [ч] – через **tsch** тощо.

На жаль, автори новітньої орфографії диграми на позначення африкат залишили поза українським алфавітом. Уже в проєкті "Українського правопису" в примітці другій спеціально підкреслювалося, що **дж** і **дз** (для позначення африкат) не входять до алфавіту [Український правопис (проєкт). – Х., 1926. – С. 7]. Це майже буквально повторюється в усіх наступних правописних кодексах української орфографії [Український правопис. – Х., 1933. – С. 6; Український правопис. – К., 1946. – С. 5; Український правопис. – 1960. – С. 7].

Оскільки у нас приголосні звуки звичайно позначаються однією буквою (крім **ш–шч**), написання африкат за допомогою двох літер приводить до того, що люди, не обізнані глибоко з українською фонетикою й живим народним мовленням, під впливом візуального сприйняття писаних (друкованих) текстів читають, а відтак – узагалі вимовляють не дзвінки африкати, а два звуки: **д-ж**, **д-з** (*б-д-жоло*, *д-звін*). А це в майбутньому може привести до занепаду в мові дзвінких африкат, до збіднення її евфонічних засобів. Щоб цьому запобігти, необхідно навчити дітей засвоювати алфавіт разом із орфоепією. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне ввести в українську азбуку й диграми **дж** і **дз** у дужках або без них після **д**, застерігши, що диграми на позначення африкат у словниках не виділяються окремо, а подаються під літерою **д** (ніби дві букви). Згадаємо, що букви **дж**, **дз** входять до алфавіту близькоспорідненої нам білоруської мови.

Позначення дзвінких африкат особливих труднощів не викликає, тому немає, на нашу думку, потреби вводити до української азбуки нові літери.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 6

Орфографія

Передмова до "Українського правопису" (2019 р.)

Мова – запорука тривкої ідентичності нації, основа її етнокультурної цілісності. Однією з найсуттєвіших ознак такої цілісності є функціонування в різних суспільних сферах літературної мови, що має кодифікований правопис. Правописна кодифікація мови завжди вписана в соціолінгвістичний контекст. Коли разом із тоталітарним періодом нашої історії відійшов у минуле адміністративний контроль за дотриманням правописних стандартів, ціла низка засобів масової інформації, видавництва, освітніх закладів і т. ін. почали користуватися орфографічними правилами, відмінними від офіційних. Це дезорієнтує широке коло користувачів української мови, спричиняє непевність у власній мовній компетенції, перешкоджає розширенню суспільних функцій української мови і, зрештою, розхитує мовну норму.

Завдяки сучасним ЗМІ сьогодні маємо змогу почути усне українське слово не тільки з різних куточків України, а й з усього світу. Чуємо розмаїття акцентів, вимов, інтонацій, бо це *усне українське мовлення* з його природними територіальними, соціальними, віковими особливостями. На противагу некодифікованому усному мовленню, правопис – це еталон *писемної літературної мови*, яка, за слушним спостереженням Юрія Шевельова, є штучним витвором високорозвиненого суспільства, а не відтворенням почутого «з уст народу».

Правопис складається з трьох підсистем: графіки (букв, якими позначають найтиповіші звуки), орфографії (закономірностей поєднання букв для передавання на письмі звукового образу української мови) і пунктуації (розділових знаків, за допомогою яких позначають змістове й інтонаційне членування висловленої думки). Кожна із цих підсистем, як і кожний із розділів правопису, має свою історію.

Українська графіка бере початок від старослов'янського письма. У нинішньому українському алфавіті є буква, якої не було у традиційній кирилиці, – це *г*, що відома з кінця XVI ст. і набула

поширення в XVII ст. Букву **ї** в українських текстах спочатку вживали замість колишньої **ѣ** та на місці **е** в новозакритому складі, а згодом вона перебрала на себе функції позначення сполучення **ј + і**. Зазнала специфікації в українському правописі й буква **є**, що вживається на позначення йотованого **е (ј + е)** та **е** з м'якістю попереднього приголосного (**ь + е**); її немає в інших сучасних кириличних правописах.

Після виходу у світ «Енеїди» Івана Котляревського письменники, які писали живою українською мовою, почали шукати засобів передавати справжнє звучання слів, а не йти за їхнім давнім традиційним написанням. Цей пошук був великою мірою стихійним: від 1798 до 1905 рр. нараховується близько 50 різних (більш і менш поширених, іноді суто індивідуальних) правописних систем. Найпомітнішими серед них були правописні системи Олексія Павловського, «Русалки Дністрової», Пантелеймона Куліша, Євгена Желехівського, Михайла Драгоманова. У становленні українського правопису брали участь науковці й культурні діячі і східних, і західних українських земель: Володимир Антонович, Павло Житецький, Костянтин Михальчук, Павло Чубинський, Євген Желехівський, Степан Смаль-Стоцький, Василь Сімович та інші.

У 1876 р. російський імператор Олександр II ухвалив акт, згідно з яким українська графіка опинилася під забороною. Українські тексти, навіть дозволені урядовою цензурою, потрібно було друкувати, використовуючи російську абетку. Після скасування цієї заборони в 1907–1909 рр. вийшов друком знаменитий словник української мови за редакцією Бориса Грінченка, у якому застосовано принцип фонетичного українського правопису. У 1918 р. опубліковано проєкт офіційного українського правописного кодексу, запропонований професором Іваном Огієнком, у доопрацюванні якого згодом узяли участь академік Агатангел Кримський і професор Євген Тимченко. У 1919 р. цей проєкт був виданий під назвою «Головніші правила українського правопису». Цього ж року спільне зібрання Української академії наук схвалило «Найголовніші правила українського правопису» – перший в історії України офіційний загальнодержавний правописний кодекс. В умовах складних геополітичних змін, війн і соціальних катаклізмів

він справляв визначальний вплив на формування української мови як національного, а не етнологічного феномену. Його творці орієнтувалися, по-перше, на специфіку історичної та діалектної основи української мови, на її характерні ознаки порівняно з іншими слов'янськими мовами, і по-друге, на мовну практику визначних українських письменників і перекладачів.

У 1925 р. уряд УСРР створив при Народному комісаріаті освіти Державну комісію для впорядкування українського правопису, а в 1927 р. за наслідками роботи Всеукраїнської правописної конференції, що відбулася в Харкові, комісія підготувала проєкт всеукраїнського правопису, в опрацюванні якого взяли участь мовознавці з Наддніпрянщини й західноукраїнських земель. Від імені держави 6 вересня 1928 р. цей Український правопис, який отримав неофіційну назву «харківський», затвердив нарком освіти УСРР Микола Скрипник. Але за кілька років після згортання політики українізації та самогубства Миколи Скрипника за вказівкою влади до «харківського» правопису внесли суттєві зміни, скасувавши низку його норм як «націоналістичних» і таких, що «покликані штучно відірвати українську мову від великої братньої російської». У 1933 р. Народний комісаріат освіти УСРР схвалив інший правопис, який з незначними змінами й доповненнями (упродовж 30-х років ХХ ст., 1946, 1960 рр.) діяв до 1989 р. З алфавіту було свавільно вилучено букву *г*, що вплинуло на функціонування її графічної та фонетичної систем. Репресований «харківський» правопис із деякими змінами й доповненнями був чинним на західноукраїнських землях поза Українською РСР і в переважній частині української діаспори.

У 1989 р. затверджено і 1990 р. опубліковано нову редакцію Українського правопису, у якій поновлено букву *г*, уточнено й доповнено окремі правописні норми. У 2015–2018 рр. Українська національна комісія з питань правопису, до якої ввійшли фахівці мовознавчих установ Національної академії наук України та представники закладів вищої освіти з різних регіонів України, розробила проєкт нової редакції Українського правопису. Після громадського обговорення його схвалено на спільному засіданні Президії Національної академії наук України та Колегії Міністерства освіти і науки України 24 жовтня 2018 р.

Сучасна редакція Українського правопису повертає до життя деякі особливості правопису 1928 р., що є частиною української орфографічної традиції і поновлення яких має сучасне наукове підґрунтя. Водночас правописна комісія керувалася тим, що й мовна практика українців другої половини ХХ — початку ХХІ ст. вже стала частиною української орфографічної традиції. Поділяючи думку про злочинний характер репресивних дій тоталітарного режиму щодо «харківського» правопису і його творців, кодифікатори мови не можуть знехтувати те, що мову народу творить його історія: мова змінюється, і правопис має відображати насамперед її сучасний стан. Нинішня українська мова – це багатофункціональна мова з розвинутою різноплановою стилістикою, сучасною науковою термінологією, це мова, яка взаємодіє з багатьма світовими мовами.

У сучасній редакції Українського правопису збережено підхід до мови як до знакової системи й суспільного явища. Правописна норма, з одного боку, ґрунтується на тісних зв'язках елементів сучасної мовної системи, що відображається на письмі, а з другого – на дотриманні мовної традиції та на залежності від неї. Здебільшого традиція відбиває вчорашні або позавчорашні параметри системи. Так само, як і система, традиція є закономірним регулятором мовної норми.

Сучасна українська мова – відкрита й динамічна. Змінюється словник, з'являються нові терміни в різних сферах суспільної комунікації, виникає потреба в адаптації загальних і власних назв до раніше сформульованих орфографічних правил. Для чого переглядати ці правила? Для того щоб відреагувати на зміни в сучасній мовно-писемній практиці, визначити правила правопису нових запозичених слів, нових власних назв, усунути застарілі формулювання та спростити й, де це можливо, уніфікувати орфографічні норми. Хоч уточнення й коригування орфографічних правил – це завдання насамперед професійних мовознавців, співтворцями Українського правопису є також широке коло освічених українців, чия писемна практика узвичаює те чи те написання.

Кожна мова засвоює іншомовні елементи, і вони здебільшого відрізняються від питомих елементів за своїми системними ознаками. В історії правопису написання слів іншомовного походження

було і досі є предметом гострих дискусій. Ці слова значною мірою зберігають свій іншомовний колорит. Намагання передати звукову форму запозичуваних слів або особливості їх оригінального відтворення призводило до проникнення в українську мову нових звуків і їхніх поєднань, екзотичних граматичних явищ. Водночас, стаючи частиною української мовної системи, ці слова поступово адаптуються до української фонетики, морфології, орфографії. Але вони не завжди вкладаються у традиційні українські парадигми й нерідко потрапляють до категорії невідмінюваних: *ательє, буржуа, какао, кафе, мадам, радіо, таксі, ханум* та ін.

Одні запозичення ввійшли в українську мову писемним, інші – усним шляхом. У мові-джерелі звучання слова часто не збігається з прочитанням сукупності букв, з яких воно складається (*Carlisle – Карлайл, Rambouillet – Рамбує, Worcester – Вустер, billet – білет, pioneer – піонер* і т. ін.). В українській, так само як і в багатьох інших мовах, і транскрибування, яке передає звукову форму іншомовного слова, і транслітерування, яке відтворює його графічну форму, і комбіноване застосування цих підходів, і орфографічна адаптація слова були і досі є природними й легітимними способами поповнення національного лексику.

Реагуючи на виклики мовної практики, сучасна редакція правопису розширила межі використання орфографічних варіантів. Кожний історичний період розвитку мови має свою варіантну динаміку. Пропонуючи в новій редакції правопису низку орфографічних варіантів, кодифікатори зважали на те, що варіативність – це органічна частина правописного кодексу і тією чи тією мірою вона притаманна кожній мові на різних етапах її історичного розвитку. Відповідь на те, який з варіантів залишиться в минулому, зможе дати тільки майбутнє.

Якою має бути «правильна українська мова»? Чи загрожують їй іншомовні впливи, а якщо загрожують, то в якій частині мовної системи й наскільки? Яку мову ми передамо нащадкам? Ці й подібні питання, що десятиліттями не втрачають актуальності, спонукають до періодичного оновлення, перегляду та доопрацювання правописного кодексу, граматики й словників. Спадкоємність у мові – це зв'язок між поколіннями, які жили, живуть і житимуть в Україні. Пошук балансу між системними параметрами сучасної

мови, з одного боку, і різночасовими прикметами української мовної традиції, з другого – найскладніше із завдань, що поставали перед творцями національного правопису на кожному з етапів його розвитку. Нова редакція правопису є кроком до розв'язання цього завдання з позицій історичної та етнографічної соборності української мови й української нації.

*Українська національна комісія
з питань правопису*

Передмова до "Українського правопису" (2007 р.)

Правопис кожної мови складається з трьох підсистем: графіки (літер, якими позначають найтипівіші звуки та звукосполучення), орфографії (способів поєднання звуків і звукосполучень, що забезпечує однотипність написання слів) і пунктуації (розділових знаків, за допомогою яких позначають інтонаційне членування тексту).

Кожен із цих розділів має свою історію. Українська графіка (як і білоруська, болгарська, македонська, російська, сербська) бере свій початок від старослов'янського письма. У нинішньому українському алфавіті є тільки дві літери, що їх не було в кирило-мефодіївській абетці, – це **г**, яка відома з кінця XVI ст. і набула поширення в XVII ст., та **ї**, що спершу вживалася замість колишньої літери **ѣ** та на місці **е** в новозакритому складі, а згодом перебрала на себе функції позначення сполучення **й + і**. Слід ще згадати про специфікацію в українському правописі літер **е**, **є**, відсутню в інших кириличних правописах. Решта літер – це ті, що їх, на думку професора І.Огієнка, знали вже в давньокиївський період, принаймні з VII ст. н.е. Правда, в старослов'янському алфавіті були й такі літери, які не відповідали жодним українським звукам, а тому вживалися непослідовно, а потім зовсім зникли (**ж**, **а**, **ѡ**, **с**, **ь** та ін.).

Отже, якщо брати до уваги графіку, то український правопис бере свій початок від кінця минулого тисячоліття. Щоправда, остаточне його становлення припадає аж на початок XX ст. Треба згадати й про те, що від 1708 р. змінилося накреслення літер: традиційну кирилицю замінено так званою "гражданкою" – спрощеним кириличним письмом.

З розвитком нової української літературної мови – від часу видання "Енеїди" І.Котляревського – виникла потреба в зміні тради-

ційного письма. Письменники, які писали живою українською мовою, мушили шукати засобів передавати справжнє звучання слів, і не йти за їх давнім традиційним написанням. Пошук цей був великою мірою стихійним, а тому від 1798 до 1905 р. нараховується близько 50 різних (більш і менш поширених – іноді й суто індивідуальних) правописних систем. Найпомітніші серед них правописні системи О. Павловського, "Русалки Дністрової", П. Куліша, згодом Є. Желехівського. Як видно, у становленні українського правопису – вдосконаленні графіки й упорядкуванні орфографії – брала участь уся Україна: і Східна, і Західна. Синтез цієї праці зробили видатні українські вчені й культурні діячі: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, В. Лисенко, К. Михальчук, П. Чубинський у 1-му томі "Записок юго-западного отдела Русского географического общества", що побачив світ 1873 р. в Києві. Це перший справді фонетичний український правопис, якому, однак, випала нелегка доля. У 1876 р. царський уряд прийняв закон, згідно з яким українські твори могли видаватися за умови, якщо в них "не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания...". Український правопис таким чином опинився поза законом, що тривало на підросійській Україні до революції 1905 року. У 1907–1909 рр. виходить знаменитий словник української мови за ред. Б.Грінченка, в якому практично застосовано принципи фонетичного українського правопису. Вони й стають законом для всіх видань українською мовою. Проте офіційного українського правописного кодексу не було. У 1918 році вийшов друком його проект, запропонований проф. І. Огієнком, у доопрацюванні якого згодом взяли участь акад. А. Кримський і проф. Є. Тимченко. Він був виданий у 1919 р. під назвою "Головніші правила українського правопису". Всі подальші зміни й доповнення до нашого правописного кодексу вносились саме в цей офіційно затверджений текст, що став законом.

Графіка відтоді не переглядалася, якщо не брати до уваги, що з 1933 р. й до нинішнього видання "Українського правопису" з неї було вилучено літеру г.

Орфографія ж постійно вдосконалювалась, охоплюючи написання тих слів, які раніше не регулювалися силою закону. Особливо це стосувалося слів іншомовного походження, насамперед но-

вітніх запозичень з європейських мов, а також грецизмів і латинізмів. Кожна мова запозичує іншомовні слова. Адаптуючи їх, роблячи своїми, мова-сприймач завжди зважає на їхнє походження. Тому одні правила застосовуються до власної та давно запозиченої побутової лексики (типу *вино, левада, крейда, плуг, шибка*), інші – до так званих інтернаціоналізмів, тобто поширених у більшості європейських мов слів-термінів, слів на позначення багатьох абстрактних понять (типу *авангард, ботулізм, вівісекція, гармонія, декаданс*), а також до чужоземних власних назв, деяких назв побутових предметів (типу *афіша, багаж, бакалія*). У травні 1928 р. в Харкові відбулася правописна конференція, яка схвалила новий, розширений український правописний кодекс. Зберігаючи традиційну українську графіку, вчені докладно опрацювали орфографію та вперше унормували правила української пунктуації. Орфографія "Українського правопису", схваленого 1928 й виданого 1929 р., будувалася на компромісі: українські з походження слова писалися згідно зі східноукраїнськими правописними традиціями, а запозичені – згідно з західноукраїнськими. Такий симбіоз не припав до душі тодішньому партійно-державному керівництву, яке саме "закручувало гайки", і воно швидко його ліквідувало: наступне видання правопису (1933 р.) було вже зорієнтоване тільки на східноукраїнські правописні традиції. Задля справедливості треба зазначити, що цей симбіоз і не міг бути життєздатним. Шкода, що не всі члени правописної комісії прислухалися до думки проф. І. Огієнка: "Наша літературна традиція по пам'ятках розпочинається з XI-го віку, – і в цих старих наших пам'ятках переходиться й певна відповідь, в якій саме формі вживати нам чужих слів... Скажімо, коли ми споконвіку все писали *Амвросій, Ірина, ефир*, то яка ж рація міняти ці споконвічні форми на латинопольські *Амброзій, Ірена, етер*? Коли ми ще з початку своєї літературної мови чужі звуки **g, l, i** все передавали через *z, l, u* й писали *гігант, мітрополит, Платон*, то чому я тепер повинен на все те махнути рукою й писати та вимовляти *тітант, мітрополіт, Плятон*?"

І все ж "Український правопис" 1933 р. видання був настільки знекровлений, що потребував ґрунтовного доопрацювання. Ця робота під керівництвом акад. Л.Булаховського завершилася в

1945 р., а в 1946 стабільний "Український правопис" було видано. Правописом 1929 р. користувалися до 1939 р. в Західній Україні; до сьогодні ним послуговується значна частина української еміграції, хоч багато видань використовують також у 1943 р. проф. І.Зілінським, або ж чинний "Український правопис".

Правопис 1946 р. з невеликими змінами й доповненнями було перевидано в 1960 р. мільйонним тиражем. Проте сьогодні це вже бібліографічна рідкість. Та й мова за ці понад 30 років не стояла на місці: з'являлися нові слова, тривав процес запозичення, поповнювалась наукова термінологія, свої вимоги до орфографії висувала перекладацька практика. Постало закономірне питання про чергове видання "Українського правопису". З цією метою Президія Академії наук України утворила представницьку Орфографічну комісію на чолі з акад. АН України В. М. Русанівським.

Робота Орфографічної комісії складалася з кількох етапів. На першому – підготовчому – в Інституті мовознавства було створено робочу групу в складі А. А. Бурячка, С. І. Головащука й Г. М. Колесника, якій доручалося розробити проект змін та доповнень, що повинні бути внесені до нового видання "Українського правопису". Робоча група мала керуватися такими загальними настановами: 1) не змінювати традиційної української графіки, але відновити порядок розташування літер в абетці; 2) не ускладнювати принципи написання українських слів новими правилами й винятками, а навпаки, намагатися зменшувати їх кількість за рахунок уніфікації однотипних явищ; 3) по можливості спростити правопис складних слів, критично поставитись до правил, що регулюють уживання великої літери й под., тобто тих правописних моментів, які не впливають із мовної структури; 4) докладніше опрацювати правила щодо написання слів іншомовного походження, зокрема географічних назв та особових найменувань людей.

Вироблений робочою групою проект цього видання "Українського правопису" розглянула група вчених, які запропонували внести ще деякі зміни й доповнення. Після врахування всіх зауважень проект правопису було розмножено в кількості 140 примірників і надіслано для докладного розгляду в Міністерство народної освіти, Міністерство вищої освіти, Міністерство культури України, в редакції українських газет і журналів, до творчих спілок і т.ін.

Проект видання "Українського правопису" обговорювався також на кафедрах української мови університетів і педінститутів, на конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка "Просвіта". Орфографічна комісія після докладного розгляду кожного параграфа оновленого "Українського правопису" ухвалила його опублікувати.

Правопис – система, що саморозвивається. Тому цей процес необхідно вислідковувати, упорядковувати, коригувати. Невипадково всі країни рано чи пізно стикаються з необхідністю відкоригувати правопис, оскільки відбуваються зміни у суспільстві, зміни у мовній системі; мова, як живий організм, нарощується новими словами, видозмінюється і, ясна річ, набуває нових властивостей, які обов'язково треба побачити й зафіксувати.

Разом з тим слід пам'ятати, що мова повинна не роз'єднувати людей, а навпаки, об'єднувати.

Ірина Фаріон
***Асиміляція та інтерференція – способи зміни
фонетичної норми***

Фонетико-ортоепічна (або ширше фонетична) **мовна норма** – це той варіант вимови звуків і наголошування, який, з огляду на мовну системність як основний нормативний критерій, закріплено практикою і рекомендовано до вжитку як обов'язковий. Фонетичну норму встановлюють не статистичним шляхом чи покликанням на авторитети – вона впливає з особливостей фонологічної системи тих українських діалектів, що лягли в основу української літературної мови. Одночасно як мовне і соціокультурне явище фонетична норма переходить різні етапи свого формування: а) вибір норми; б) кодифікація; в) упровадження; г) розроблення й удосконалення [Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада. – К., 2000, с. 155–156]. Наскрізною ознакою такого багатоступеневого процесу є соціоісторична зумовленість норми (попри її найстабільніший характер у мовно-системній ієрархії). Наприклад, до 1969 р. [Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969], відповідно до вимовних норм української літературної мови, що сформульовані у 1920-ті роки, передусім у працях О. Сиявського, зубні приголосні

[т], [д], [н], [л] вимовляємо м'яко або твердо перед [і], залежно від того, якого походження [і]: якщо [і] походить з [о] і чергується з ним (*ніж – ножа, ніс – носа*) та з [ы] (*густі – густий*), то приголосні вимовляємо **твердо**; якщо [і] походить із давнього звука **ятя [ѣ]** та [е], то приголосні вимовляємо м'яко (*ніжний, ніс від нести*). Це мало і своє закріплення на письмі: після м'яких [т], [д], [н], [л] писали **ї** (*літо*), зокрема в авторитетному «*Малорусько-німецькому словарі*» Є. Желехівського (1886 р.). Однак цю графічну знаковість **ї** знехтував «*Словарь української мови*» (1907 р.) за редакцією Б. Грінченка. Як слушно завважив В. Сімович, «*це вплинуло в нас дуже фатально на ортоєпію* [вимову. – І. Ф.]...» [Сімович В. Літери і політика // Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2 / Упор. Ю. Шевельов. – University of Ottawa Press, 1984, с. 196], і подальшим сповна позамовним фатальним кроком у наступові на м'якість [т], [д], [н], [л] у зазначеній позиції став припис академічної «*Сучасної української літературної мови*» (1969 р.) за редакцією І. Білодіда – головного ідеолога українсько-російської двомовності як двох рідних мов. Відтоді вся фонетично-нормативна література базується на приписові не фонетичному, а соціоісторичному. Як висловився В. Сімович, «*...життя сильніше за науковість правопису*» [Сімович В. Літери і політика // Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2 / Упор. Ю. Шевельов. – University of Ottawa Press, 1984, с. 196]. Таки слушно, хоч почасти сильніше не так життя, як слабші ми в обороні своєї мовної автохтонності.

Вибір сучасної фонетичної норми припадає на кінець XVIII–40-ві роки XIX ст., коли доба Романтизму утвердила незворотність потенційного суспільного статусу української народної мови, втіленого найперше через художню літературу, а відтак зорієнтованість української літературної мови на середньонаддніпрянські (південно-східні) говори. Складніше було з **кодифікацією**, себто її узаконенням. За умов колоніального перебування України у складі різних держав, зокрема Росії, Польщі, Румунії, Австро-Угорщини, це було неможливо. Тим більше, що одна з імперій зробила чудовідкриття, яке блискуче «оспівав» Євген Плужник: *Двух московских обалдуев / Волновал язык хохлов./ Первым был министр Валуев,/ Был второй – министр Бубнов./ А сроднила пару эту / Их*

воинственная пруть, / Лозунг: «Не было, и нету, / И совсем не можеш быть».

На обґрунтування останньої віршованої тези Росія спрямувала понад сотню заборон українського слова від 1686 до 1905 рр. Попри те, українські вчені та письменники активно розробляли правописні норми, що найтісніше пов'язані з фонетичними. Пік цієї роботи припадає на першу половину ХХ ст., що вивершується науково-практичною працею – «Українським правописом» 1929 р. Фонетична наповненість цього правопису, попри певні застереження до правил написання чужомовних слів із г/г (*гімназія* – *гімназія*), л/ль (*лампа* – *лямпа*) тощо, органічна і вмотивована.

Однак активне **впровадження** сучасної правописної і фонетичної мовної норми в життя було брутально перервано московсько-більшовицькою політикою уподібнення української мови до російської. На відміну від попереднього періоду – другої половини ХVІІ–початку ХХ ст., який, з огляду на численні імперські укази заборони функціонування нашої мови, є **системним зовнішнім лінгвоцидом**, – період від 30-х до кінця 80-х років ХХ ст. означають як час **внутрішнього лінгвоциду**, позаяк це була війна з внутрішньомовними законами. Мілітарність характеру нищення нашої мови яскраво засвідчена у назвах трьох резолюцій Народного Комісаріату Освіти УСРР на чолі з В. Затонським 1933 р.: «Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті», «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології», «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній» та у виступі і книжці спільника новоствореної Правописної комісії, заввідділу агітації і пропаганди Політбюро ЦК КП(б)У А. Хвилі (справжнє прізвище – Мусульбас) «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї» (26 квітня 1933 р.), «Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті», а також у статтях «правильних» мовознавців у журналі «Мовознавство» (1933 р., ч. 1): «Добити ворога» С. Василевського, «Націоналістичні перекинуття в питаннях українського словотвору» П. Горещького, «Націоналістичне шкідництво в синтаксисі української літературної мови» П. Горещького та І. Кіриченко, «Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння»

О. Фінкеля, «Націоналізм в етимології» Н. Ліперовської, «Трибуна українського фашизму» В. Ставнича (про журнал «Рідна школа»). До речі, всі ці твори написано у пік Великого Голодомору і ще не зросійщеною українською мовою, зокрема у царині фонетичній, і саме цього року, як свідчив в одній із доповідей 1934 р. нарком освіти В. Затонський, знищено **1649 українських науковців-«націоналістів», здебільшого фахівців з української мови та історії** [Погрібний А. Раз ми є, то де? – К., 2003, с. 136–137; Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгводициду / За ред. Л. Масенко. – К., 2005, с. 140–148; Шерех Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) // Поза книжками і з книжок. – К., 1998, с. 361].

Основним здобутком цієї внутрішньомовної війни як уніфікації з російською мовою, або ж «збільшовиченої української мови, очищеної від неї самої» [Погрібний А. Раз ми є, то де? – К., 2003, с. 137] став Український правопис 1933 р., якого ніхто прилюдно не обговорював і який набрав чинности несподівано, як гроза: «Газети й інші видання перейшли на новий правопис негайно – у травні 1933 року, – ще до його публікації, і невідготовані читачі опинилися перед доконаним фактом. Вражені викладачі й студенти раптом виявили, що правила, яких вони дотримувалися, не дійсні...» [Шерех Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) // Поза книжками і з книжок. – К., 1998, с. 365]. Найімовірніше, цензором-кодифікатором правопису був Н. Каганович, «євреї з походження, росіянин культурою» [Шерех Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) // Поза книжками і з книжок. – К., 1998, с. 358], зачинатель наступу на автохтонні основи української мови, втілені у правописі 1929 р., про що свідчать три його статті 1930 р.: «Проти «народництва» в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова?)», в якій наголошено на «поживності» для української мови «язичія», себто суржику; «Кілька слів про словники», укладачам яких закинуто «наукове шкідництво» й «українське буржуазно-національне хуторянство», і «Мовна теорія українського буржуазного націоналізму», в якій «буржуазний націоналізм» виявлено у:

- 1) відкиданні неологізмів революційної епохи;

- 2) відкиданні інтернаціональних слів;
- 3) відкиданні мовних складників, спільних з іншими мовами радянських республік, особливо російською;
- 4) намаганні прищепити мовні складники клясово ворожого характеру;
- 5) намаганні через мову розповсюдити февдальну й буржуазну ідеологію;
- 6) намаганні запровадити штучні новотвори;
- 7) викривленні тлумачення багатьох понять, зокрема політичних, економічних тощо [правопис Кагановича збережено. – *І. Ф.*] [*Шерех Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) // *Поза книжками і з книжок.* – К., 1998, с. 358–360]. Отож, фас українській мові дано персоніфіковано й обґрунтовано. Відтак подальша московсько-радянська політика творення «савецкава челавска» з двома рідними мовами, серед яких «найрідніша» – це мова асиміляції всіх народів СРСР – російська, призвела до фундаментальних зрушень в українській фонетичній, а почасти і фонологічній системі. З огляду на це, сучасну **фонетичну норму** логічно розглянути у двох площинах:

1. Фонетична **асиміляція**, що зумовлена і досі чинною правописно-фонетичною нормативністю від кагановичів і закріплена в Українському (себто псевдоукраїнському, більшовицькому) правописі 1933 року та його логічному псевдонауковому спадкові – Українському правописі 2007 року.

2. Фонетична **інтерференція**, що виникла у результаті лінгвоцидної імперсько-колоніальної політики Росії. Як вислід, фонетичні норми мовців третього тисячоліття – це яскраві та промовисті фонетичні спотворення.

Основне жало Правопису 1933 року у вигляді **фонетичної асиміляції** спрямовано на правопис слів чужомовного походження (розділ 3) як найлегшій уподібнювальній ланці між українською та російською мовами. Підставою до цього є шлях запозичання слів: безпосередній і опосередкований. За безпосереднього шляху запозичання слова мова пристосовує його до своїх фонетичних законів, за опосередкованого – латинське, грецьке тощо слово потрапляє в мову через польське чи то російське пристосування. Більшовицький режим у безпосередньому запозичанні добачив *«штучне*

відмежування української мови від російської», а також «перешкоди оволодінню грамотністю широкими масами», через те голова Правописної комісії А. Хвиля у «До видання нового українського правопису» підпунктом а) зазначив сакраментальне: «ліквідовано націоналістичні правила щодо правопису інішомовних слів» [Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / За ред. Л. Масенко. – К., 2005, с. 108–109].

Якою була ця «ліквідація», що досі, згідно з чинним правописом, є нормою?

Перше асиміляційне вилучення – це забраний з правопису звук, фонема і буква **г**, що не лише порушило вимовну норму, а й спричинило плутанину в значеннях слів *грати* (решітка)/*грати* (виконувати певну дію), *гніт* (*ярмо*)/*гніт* (у газовій лампі), *гулі* (гуляння)/*гулі* (знаки від забою) тощо. Натомість запозичення, серед яких і власні назви, стали передавати лише за російським зразком, де через недостатність фонемного ряду неможливо передати різні чужомовні звуки **ch**, **h**, **g**, як це в українській, через **х**, **г**, **г**, а лише як **х** або **г**: *Halloween* – укр. *геловін* – рос. *хелоуин*; *Hegel* – укр. *Гегель* – рос. *Гегель*; *Coethe* – укр. *Гете* – рос. *Гете*. За межею народного озвучення опинилися споконвіку вживані слова зі звуком і фонемою **г**: *гедзь*, *гудзик*, *тава*, *дзига*, *гринджоли* тощо. Правопис 1990 року на хвилі національного відродження повернув мові літеру, фонему і звук **г**, однак не запропонував обґрунтованих рекомендацій щодо її вживання та вимови. Це спричинило нові порушення фонетичної системи, зокрема у запозичених словах. Проект Правопису 1999 року, спираючись на засади Правопису 1929 р., запропонував літеру **г** у чужомовних загальних і власних назвах передавати через **г**: *інтелігенція*, *Чикаго*; у власних назвах людей (іменах, прізвищах) відповідно до **g** у мові-джерелі пишемо і вимовляємо **г**, а відповідно до **h** – **г**: *Фридрих Гегель*, *Магатма Ганді*. Також літера **г** передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний у словах, що відповідно вимовляємо: *агрус*, *тава*, *тазда*, *тандж* тощо. На жаль, «...затверджений до друку вченими радами Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України та Інституту української мови НАН України і схвалений Національною академією наук України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством культури і мистецтв України»

Український правопис (2007 р.) демонструє ніщо інше як напів норму і напів українську мову: він містить літеру **г** у давно запозичених і зукраїнізованих формах, на зразок *танок*, *агрус*, *гвалт* тощо, однак у словах чужомовного походження у загальних і власних назвах (антропонімах і топонімах) **g**, **h** приписує передавати через **г**: *Гюго* (*Hugo*), а в окремих словах, невідомо за якою логікою, – через **х**: *хобі* (*hobby*) замість *гобі*, *Хемінгуей* (*Hemingway*) замість *Гемінгвей* [Український правопис. – К., 2007, с. 19, 118–119]. У стилі руйнівного **мовного лібералізму**, а отже, нехтуючи системний принцип як основний при визначенні норми, Правопис 2007 р. видає на-гора примітку: «У власних назвах іншомовного походження етимологічний **g** згідно з усталеною традицією вимовляється як **г**; проте збереження **g** у вимові не є порушенням орфоепічної норми. Отже, правильною є вимова: *Гданськ і Гданськ, Гренландія й Гренландія, Гібралтар і Гібралтар; Гарібальді й Гарібальді, Гете й Гете* [Український правопис. – К., 2007, с. 19].

З огляду на такі невмотивовані й амбівалентні приписи, у теперішній практиці логічно застосовувати правопис і вимову **г – г**, що запропоновані у проєкті Правопису 1999 р. й активно вживані низкою видавництв, радіо- та телеестерів, а саме:

1. Літеру **g**, яка у відповідних мовах позначає дзвінкий проливний звук [г], у загальних та власних географічних назвах на письмі передаємо буквою **г**: *агент*, *Чикаго*.

2. У власних назвах людей (іменах, прізвищах), відповідно до **g** у мові-джерелі, пишемо **г**, а відповідно до **h** – **г**: *Фридрих Гетель*, *Магатма Ганді*.

3. Літеру **g** передаємо буквою **г** у незасвоєних українською мовою іншомовних словах, а також в іншомовних сполуках, що передаються засобами української графіки: лат. *альтер его* (*alter ego*).

4. Літера **г** передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний у словах, що відповідно вимовляємо: *агрус*, *тава*, *газда* тощо.

5. Літеру **h**, грецьку літеру **Υ** (гама) і початковий придиховий звук, відтворюваний надрядковим знаком, передаємо українською буквою **г**: *габілітація*, *Гельсінкі* [Пономарів О. Фонема Г та Ґ: Словник і коментар. – К., 1997; *Промова*, або Де ми помиляємося... – К., 2006; *Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір.* – Л., 2004, с. 36–42].

Друге асиміляційне вилучення полягало в наступові на грецьку літеру тета **Θ**, що передає міжзубний приголосний звук, подібний до середнього між нашими звуками [т], [ф], через що *етер*, *Атени*, *аритметика* за чарівною московсько-радянською паличкою перетворились у тотожні з російськими формами *ефір* (грец. *aither*), *Афіни*, *арифметика* (грец. *arhythmia*), і це тоді, коли низка слів із грецькою літерою тета **Θ** зосталася, на зразок *аритмія* (грец. *arhythmia*), *ортопед* (грец. *orthos*), терміни з префіксом *ortho-*: *ортокисень*, *ортоскопічний*, *ортографічна поверхня* тощо, позаяк так їх адаптовано у російській мові.

Особливу опірність чужій асиміляції демонструє антропонімна лексика, про що свідчить «Практичний російсько-український словник» (1923 р.): *Фадей – Тадей, Феодосій – Тодосій, Тодось, Філіп – Пилип, Фома – Тома, Феодора – Тодора, Хведора*. Поодиноким винятком у цьому є ім'я *Федір*, що як підтвердження тенденції передавати грецьку тету через **т**, **хв**, **п** існує у варіанті *Хведір, Тодір*. Неприйняття у нашій мові грецьких запозичень через глухий звук **ф** впливає із сонорності (або звучності, дзвінкості) її фонетичної системи. Дзвінки приголосні в українській мові не оглушують, натомість у російській у потоці мовлення вони творять свої глухі пари, серед яких і звук [ф]: [в] – [ф] (*любов – любо[ф]*), [б] – [п] (*дуб – ду[п]*), [д] – [т] (*дед – де[т]*), [г] – [х] (*пролог – проло[х]*), [ж] – [ш] (*гараж – гара[ш]*). Отож, запровадження через правопис букви і звука **ф** на місці грецької **тети** – це одночасне руйнування сонорності української звукової системи. Проект правопису 1999 року пропонував варіантну норму: *Методії і Мефодії, міф і міт*. Гадаю, наш вибір, з огляду на фонетичну системність і традиційність, має базуватися на переданні грецької **тети** через український звук [т]: *І довершилася достоту / Найбільша із космічних драм: / По всі часи Господь Голготу / Поклав основою під храм (П. Карманський)*.

Третє асиміляційне вилучення стосується знищення йотації голосних **а**, **у**, **о** (замість **ія**, **ю**, **йо**), на зразок тепер нормативного *соціальний* замість відповідного до законів української фонетики *соціяльний*, *Іуда* замість *Юда*, *іон* замість *йон*, *тріумф* замість *тріюмф*. Первісне і правильне написання передбачало усунення не характерного для української мови збігу голосних (за винятком

тих, що на стикові префікса і кореня: *про/аналізувати*; префікса і префікса: *ви/о/кремити*; двох основ: *теле/етер*), що підтверджено низкою незасимільованих запозичень (на зразок *парафіяни, василіяни, маніяк, макіяж, варіят*), питомою лексикою (на зразок *діяльність, моя, йой, а не діальність, моа, іой*) і власними назвами, що навдивовижу вистояли під пресом Правопису 1933 року: *Маркіян, Андріян, Себастьян, Купріян, Іліян, Ліліяна*. Знаково, що мова, пручаючись фонетичній асиміляції, творила варіанти то через апостроф, то через знак м'якшення: *Валер'ян (Валеріан), Март'ян (Мартиніан)* і паралельні форми: *Юліян і Юліан*. На універсальному внутрішньому спротиві кожної мови до чужинства завважив видатний німецький лінгвіст і фольклорист Я. Гримм: «*Усі мови, доки вони в здоровому стані, мають природний стимул усувати від себе чуже, а коли воно вже вдерлося, витискати його знову або принаймні згладжувати місцевими елементами. Нема народу, здатного до розвитку всіх можливих звуків, і всяка мова уникає тих, які їй невластиві або супротивні. Що справедливо про звуки, то ще більше стосується слів*».

Отож, за зразком російської вимови і правопису нашої мови накинута звуко- і буквосполучення **іа** в середині слів, на зразок *матеріальний* замість *матеріальний* (пор. у білоруській: *матэрыял*, у сербській *материјал*, у польській *material*); початкове **іу** замість **ю**, на зразок *іудаїзм* замість *юдаїзм*, як, зрештою, є у всіх слов'янських мовах, крім церковнослов'янської, що стала основою для творення російської мови; початкове **іо** замість **йо**, на зразок *Іов* замість *Йов*, *Іорданія* замість *Йорданія*; **е** у слові *проект* замість умотивованого *проєкт* (лат. *projectus*); звуко- і буквосполучення **іу** замість **ію**, на зразок *колегіум*, *тріумф* замість *колегіум*, *тріумф*.

Четверте **асиміляційне втручання** у слова чужомовного походження полягало у переданні звукосполюки **ав** через **ау**, на зразок *аудиторія* замість *авдиторія*, що нарощувало в мові невластиву тенденцію вживати слова зі збігом голосних. І це тоді, коли в українській мові фонема /в/ у відповідних фонетичних позиціях (на початку слова перед приголосним, у позиції після голосного наприкінці слова та перед приголосним у середині слова, на зразок [ў]зя[ў], пра[ў]да) реалізується як [ў] нескладотворчий. Натомість у російській мові кінцевий звук [в] та в позиції перед приголосним

оглушується до [ф], на зразок *любо[ф], тра[ф]ка*, а в словах чужомовного походження, з огляду на відсутність законів милозвучності, а саме збігу голосних чи приголосних, спостерігаємо цілковиту непослідовність у переданні дифтонга **au**: *аудиторія* (лат. *audio* – «слухаю, чую»), *автомобіль* (грец. *autos* – «сам»). Відтак цю непослідовність та алогічність перенесено до нашої мови: *лавр*, але *лауреат*; *фавн*, але *фауна*; *автор*, але *аутизм*. Звідси штучна суперечність між написанням та вимовою. Зокрема, «*Орфоепічний словник*» (1984; укладач М. Погрібний) і «*Орфоепічний словник української мови: У 2 т.*» (2001, 2003; укладачі М. Пещак та ін.) як нормативні кодекси подають вимову *a[ʏ]диторія, a[ʏ]діювання, a[ʏ]дит, a[ʏ]дієнція*, тоді як чинний правопис, коріння якого сягає 1933 року, приписує зовсім інше написання. Це свідчить про руйнування автентичної фонетичної системи української мови, а отже, і запозичень засобами спотвореного, асимільованого правопису – «...очевидно це правда, що протягом століть з окремої вимови постає й окрема мова, якщо якимись засобами не запобігти цьому» [*Романенко Я. Правопис і мова // Рідна мова. – 1936. – № 1. – Січень, с. 358*]. Ту саму непослідовність, а радше копійованість із російської мови перенесено на передання власних назв (імен, прізвищ, топонімів): *Фауст* замість *Фавст*, хоч *Фавн* (мітичний бог), *Аврора*, *Австрія* тощо. Однак безоглядно переводити у в *ʏ* теж помилково, зокрема у словах *траурний, гауптвахта, раунд* [*Ющук І. П. Українська мова. – К., 2003, с. 73*].

Іван Ющук

Фонетичні закони мови та правила правопису

Тільки правопис, побудований на чіткому врахуванні фонетичних законів мови, якнайкраще сприяє піднесенню загальної мовної культури мовців і усуває причини багатьох орфографічних помилок на письмі.

(І. П. Ющук)

Можна по-різному підходити до визначення правил правопису. Наприклад, у сучасній англійській мові слова пишуться так, як вони писалися ще в XIV–XV ст., хоч їхня вимова за цей час суттєво змінилася. Отож написання майже кожного слова треба запам'ятовувати – і це створює значні правописні труднощі. У

сербській, білоруській мовах, навпаки, слова пишуться так, як вони вимовляються, і через це іноді одне й те саме слово в різних формах набуває дуже відмінного вигляду. Наприклад, сербське слово *отац* "батько" в родовому відмінку має форму *оца*, у кличному – *оче*; білоруське *сястра* "сестра" в називному множини – *сясцэр*. У цьому разі виникають труднощі з отождненням того самого слова в його різних формах.

В українському правописі після багатьох пошуків встановився фонетично-морфологічний принцип написання слів. За цим принципом, з одного боку, враховується сьогоденне звучання слова, а з другого – його зовнішній вигляд залишається майже незмінним незалежно від фонетичних відмінностей в різних формах. І все-таки тут переважає фонетичний принцип. Це зобов'язує при укладанні правописних правил максимально враховувати фонетичні закони мови.

Тривалий час український алфавіт був позбавлений букви *г*, незважаючи на те, що звук, позначуваний нею, в українській усній мові існував колись і є сьогодні. Ігнорування його загрожувало порушити систему приголосних звуків української мови, у якій усі приголосні об'єднуються в групи по чотири: є чотири шиплячі **ж, дж, ш, ч**, чотири свистячі **з, дз, с, ц**, чотири зубні несвистячі **л, н, д, т**, було б також чотири губні **м, в, б, п**, якби не п'ятий запозичений звук **ф**, так само є чотири задньоротові приголосні **г, ґ, к, х**. Отже, група задньоротових без звука *г* стала б винятком у загальній фонетичній структурі мови.

Букву *г* після гострих дискусій було повернуто в український алфавіт 1990 р., але тільки для позначення відповідного звука в небагатьох питомих українських, давно запозичених і українізованих словах. Тим часом питання про використання букви *г* в іншомовних словах недавнього походження, надто у власних назвах людей, залишилося неврегульованим. Без жодних змін це правило було перенесене і в нині чинний правопис 1993 р. видання. Отже, повернення букви *г* в наш алфавіт поки що не можна вважати послідовним і завершеним: деякі видання й далі ігнорують її, а деякі – вживають її зовсім недоречно. Така невизначеність розхитує як правописні, так і орфоепічні норми української мови.

Виникають проблеми також із використанням букви (і звука) **ф**. Звук, позначуваний нею, чужий для української мови: він прийшов до нас з іншомовними словами і виявився п'ятим (отже, зайвим) у групі губних приголосних. Тому українська мова закономірно тривалий час не приймала його, передаючи іншими звуками (*Хома, Пилип, Марта* тощо). І хоч він уже прижився у нашій мові, але й тепер є цілком виправдане, зумовлене фонетичним ладом української мови прагнення по можливості звузити обсяг його вживання. Природі української мови більше відповідає звучання (й написання) слів зі звуком **т** (*логаритм, ортографія, ортопедія, пітон, Тадей, Голгота, Гетсиманський*), ніж із звуком **ф** (*логарифм, орфографія, орфопедія, піфон, Фадей, Голгофа, Гетсиманський* тощо). Тим часом чинний правопис, посилаючись на традицію (насправді запроваджену верховенством російської мови, у якій звук **ф** цілком природний, він вписується у систему як парний дзвінкому **в**), нерідко закріплює звук **ф** і в тих словах, які свого часу були засвоєні українською мовою зі звуком **т** (*міт, ортографія, патос, катедра, Бористен* тощо).

Закон милозвучності української мови вимагає усунення насамперед збігу голосних, а потім – збігу приголосних. Пишемо й вимовляємо з *року в рік, балка в степу, поле й ліс, дощі йдуть, хоч рік у рік, яр у степу, ліс і поле, дощ іде*. Зіяння, тобто збіг голосних, у питомих українських словах допустиме лише на межі префікса й кореня: *виорати, приозерний, наодинці*. В інших позиціях у незапозичених словах зіяння не буває. Цю закономірність мова прагне перенести й на запозичення. Наприклад, латинські слова *materia, patiens, ruina* в нашу мову запозичено із вставним приголосним звуком **й**: *матерія, пацієнт, руїна*, усунено зіяння в запозичених іменах *Маркіян, Купріян*; нема його в таких словах, як *маніяк, парафіяльний*, більшість латинських слів із збігом голосних **au** передано через **ав**: *autor – автор, inauguro – інавгурація*. Проте в чинному правописі цього принципу дотримано далеко не завжди, через що маємо чимало слів із невластивими українській мові зіяннями, які можна було б усунути за вже наявними зразками: *матеріальний – матеріяльний, геніальний – геніяльний, тріумф – тріумф, аудиторія – авдиторія* тощо. Навіть латинське слово *projectus* (із звуком **й** між голосними в мові-джерелі) не зрозуміло

чому передано із знянням: *проект*, хоч у споріднених із ним словах звук **й** збережено: *суб'єкт*, *об'єкт* – і отже, логічно воно мало б писатися й звучати: *проект*.

Зіткнення двох голосних можливе лише тоді, коли між ними, цими голосними, є пауза, бо пауза в цьому випадку сприймається як приголосний. У чинному правописі це враховано тільки для випадків, якщо паузу позначено розділовим знаком. А як же бути, коли паузу на письмі не позначено і немає підстав позначати її, як, наприклад, у реченнях: *Восени і горобець багатий; Ви утрьох та злякалися вовка, а ми усіми та тікали від сови* (Нар. творчість)? У цих прикладах збіги голосних цілком відповідають законам мови, але не узгоджуються з правилами правопису. У такому разі, очевидно, треба вдосконалювати правила.

В українській мові м'якими не можуть бути губні **м, в, б, п, ф**, шиплячі **ж, дж, ш, ч** (пом'якшуються лише подовжені шиплячі: *затишшя, роздоріжжя, річчю*), задньоротові **г, ґ, к, х**, як це властиво російській чи польській мовам. Якщо ж в українській мові колись таке траплялося, то або виділявся звук **й** (*п'ять*), або приголосний подовжувався (*ніччю*), або відбувалося чергування приголосних (*могти – могу*), або в запозичених словах іноді така незакономірна м'якість ігнорувалася (*парашут, журі, парфумерія*). Тому з погляду української мови неприродно звучать слова в такому написанні, як *бюро, купюра, фюзеляж, г'юр, Кяхта, П'ясецький* тощо. Українець (якщо не пристосовується до французької чи російської орфоєпії) їх звичайно вимовляє із звуком **й**: *б'юро, куп'юра, ф'юзеляж, г'юр, К'яхта, П'ясецький* і под. Навіть більше того, звук **й** чується (може, й не так виразно) між губними та голосним **а** і в таких словах, як *свято, різдвяний, морквяний* (через що нерідко трапляються помилки в написанні подібних слів), не кажучи вже про позицію, коли губний стоїть після сонорного; *мавпячий, черв'як, комп'ютер, парф'янський* (у цих словах після губного приголосного чітко чується звук **й**). Тим часом чинний правопис, як це видно з вище наведених прикладів, не завжди в таких випадках дозволяє ставити апостроф.

Подовження приголосних в українській мові відбувається або на межі морфем (*беззвучний, туманний, розрісся*), або перед закінченням між двома голосними внаслідок повної прогресивної асимі-

ляції звука **й** (*життя, колосся, осінню, ніччю*), або як результат інших фонетичних процесів (*козаччина, бовваніти, останній*). Ще може подовжуватися приголосний **н**, зокрема, в суфіксах прикметників із значенням великої міри якості та в старослов'янізмах (*здоровенний, нескінченний, огненний*).

Тому перенесення з інших мов в українську подвоєння букв на позначення приголосних не завжди закономірне й доцільне (це лише створює додаткові правописні труднощі). Зокрема, видається штучним подвоєння букв у власних географічних назвах, бо хіба не все одно, як писати: *Гаванна* (так писали колись) чи *Гавана, Ліссабон* (росіяни тут подвоюють букву **с**) чи *Лісабон* (ми не подвоюємо букви **с**); *Аппеніни, Апенніни, Апенінни* чи *Апеніни*. До речі, американці назву своєї річки пишуть з трьома подвоєннями: *Mississippi*, ми ж тим часом робимо лише одне: *Міссісіпі*, а можна було б обійтися й без нього: *Місісіпі*. Без подвоєння букв ми пишемо неукраїнськи за своїм походженням назви *Одеса, Тиса*, і це аж ніяк не перешкоджає ідентифікації цих топонімів. Подвоєння приголосних доцільне тільки в іншомовних інших назвах людей – таким чином ми уникаємо плутання з деякими близькими за звучанням, але не тотожними прізвищами та іменами різних народів.

Зайвою з фонетичного погляду є буква **й**, яка дублює звук **й**, позначуваний буквами **є, і, я**, у словах типу *фойє, Гавайї, Гоїя, Фейсрбах*, як **і**, наприклад, у словах *буєр, роєль, фаянс*, у яких за чинним правописом її вже не треба писати.

Фонетика мови перебуває в постійному, хоч і малопомітному русі. У давнину, на певному етапі розвитку української мови, сталося ототожнення звуків **і** та **и** (на письмі вони тоді позначалися відповідно буквами **и** та **ы**). Отже, прадавня форма родового відмінка однини іменника III відміни (*радості*) закономірно мала перетворитися на *радости*. Ще Т. Г. Шевченко писав (користуючись російською графікою): *благодаты, сповиды, висты*. Але з якихось причин (скоріш усього під впливом кінцевого м'якого приголосного) закінчення **-и** прижилося не в усіх іменниках цієї відміни, у частини з них залишилося закінчення **-і**, а далі сталося вирівнювання закінчень іменників III відміни, які всі були переорієнтовані на **-і**. У проєкті найновішої редукції українського правопису (1999 р.) пропонується повернутися до попереднього стану:

"У родовому відмінку однини іменників III відміни на **-ть** за другим приголосним кореня (основи), а також слова *кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь* мають закінчення **-и**: *вісти, незалежності, радості, смерті, честі; крові, любові, осени, соли, Русі, Білорусі*. Всі інші іменники мають закінчення **-і**: *боязні, галузі, ночі, осі, печі, подорожі, тіні, сталі* та ін.". Внаслідок такого повернення до давніх форм, по-перше, втрачається уніфікація закінчень іменників III відміни і, по-друге, виникають омонімічні форми, як-от: *дєрть – дєрти, бєрть – бєрти, старість – старости, напасть – напасті, повість – повісті, масть – масті, хворість – хворости, злість – злости, зарість – зарости, парость – парости, круговерть – круговерти, повсть – повсти, брость – брости, кисть – кисти, користь – користі* і под. Очевидно, зважаючи на це, та ще на те, що всякі правописні новації сприймаються суспільством неохоче, тим більше якщо вони, ці новації, не підкріплюються розмовною мовою і не впливають із сучасних мовних законів, варто було б не наполягати на прийнятті цієї зміни до чинного правопису.

Удосконалюючи правила правопису, слід передусім виходити з мовних закономірностей. Тільки правопис, побудований на чіткому врахуванні фонетичних законів мови, якнайкраще сприяє піднесенню загальної мовної культури мовців і усуває причини багатьох орфографічних помилок на письмі.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

(Українська мова: Енциклопедія. – К., 2007)

АКОМОДАЦІЯ – пристосування, один із видів *комбінаторних змін звуків*: пристосування *артикуляції* голосного й приголосного, що стоять поряд. Акомодація полягає в тому, що екскурсія наступного звука пристосовується до рекурсії попереднього (прогресивна акомодація), або ж навпаки – рекурсія попереднього до екскурсії наступного (регресивна акомодація). При цьому можуть виникати перехідні звуки. Акомодація стосується лише часткового пристосування звуків, оскільки голосні й приголосні належать до звуків різного типу і зазвичай до кінця пристосовується один до одного не можуть (Л. І. Прокопова, с. 13).

АКЦЕНТ – **1.** Те саме, що *наголос*. **2.** *Діакритичний знак*, за допомогою якого на письмі позначається наголос. **3.** Своєрідне вимовляння звуків нерідної мови, зумовлене артикуляційною базою рідної мови (іншомовний акцент), або сукупність особливостей вимови, характерних для певного діалекту і не властивих *літературній мові* (діалектний акцент) (В. Г. Скляренко, с. 16).

АЛІТЕРАЦІЯ – повторення однакових чи подібних за звучанням приголосних або звукосполучень з метою підсилення чи інтонаційної виразності тексту (В. С. Калашник, с. 18).

АЛОМОРФ – морф певної (кореневої, префіксальної, суфіксальної, флексійної) *морфемі*, зовнішня несхожість якого порівняно з іншими морфами тієї самої морфемі зумовлена фонемним складом сусідніх морфів і, отже, тільки його позицією у слові. Аломорфи морфемі характеризуються сукупністю трьох ознак: 1) спільністю значення; 2) формальною (фонематичною) близькістю, тобто частково тотожним складом фонем і їхнім порядком; 3) можливістю взаємозаміни лише в певних позиціях (Н. Ф. Клименко, с. 19).

АЛОФОН – варіант *фонемі*, її конкретна реалізація, у якій вона виступає у певній фонологічній позиції. Варіанти фонемі відрізняються один від одного фонетичною ознакою, а не функцією. У межах однієї фонемі М. Трубецької розрізняв комбінаторні, факультативні і стилістичні варіанти (Л. І. Прокопова, с. 19).

АРТИКУЛЯЦІЯ – робота *органів мовлення* у процесі мовотворення. Утворенню кожного звуку відповідають певні положення органів мовлення і їхні рухи. Розрізняють *голосні звуки* (вокали) і *приголосні звуки* (консонанти) (А. Й. Багмут, с. 32).

АСИМІЛЯЦІЯ – (уподібнення) – вид *комбінаторних змін звуків*: артикуляційне уподібнення звуків один одному в межах слова або словосполучення. Асиміляція виникає між звуками одного типу (голосних з голосними, приголосних з приголосними). Розрізняють повну і часткову асиміляцію – залежно від ступеня уподібнення звуків. Вплив попереднього звуку на наступний є прогресивною асиміляцією, а наступного на попередній – регресивною. Взаємодіяють можуть як сусідні звуки (контактна асиміляція), так і звуки на відстані (дистантна асиміляція). Асиміляція приголосних буває за способом і місцем утворення звуку, твердістю і м'якістю, за участю голосу (оглушення чи одзвінчення), для голосних – за рядом, піднесенням, лабіалізацією (Л. І. Прокопова, с. 34).

АФРИКАТИ – зімкнено-фрикативні приголосні – складні приголосні звуки, при *артикуляції* яких зімкнення розкривається і повітря миттю проходить з тертям через щілину. До них належать – ц, ц', ч, дз, дз', дж (Л. І. Прокопова, с. 39).

ВИПАДНІ ЗВУКИ – *звуки*, що випадають у корені або суфіксі при словозміні чи словотворенні, тобто чергуються з нулем звука. У сучасній українській мові такими є насамперед голосні о, е: сон – сну, снитись; кусок – куска; день – дня, днювати; серпень – серпня (М. А. Жовтобрюх, с. 70).

ВОКАЛІЗМ – система голосних фонем мови або діалекту на певному етапі їхнього розвитку. У сучасній українській літературній мові систему вокалізму утворюють 6 голосних фонем: [i], [e], [и], [y], [o], [a]. Ця система сформувалася внаслідок тривалого історичного розвитку в напрямі поступового скорочення кількості фонем і в послабленні їхньої розрізняювальної функції (Г. П. Півторак, с. 86).

ГАРМОНІЯ ГОЛОСНИХ – особливий вид регресивної *асиміляції* голосних звуків у суміжних складах, який полягає у тому, що попередній голосний певною мірою уподібнюється наступному за *підняттям* чи *лабіалізацією* (Н. І. Тоцька, с. 94).

ГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки мови, в основі яких лежить музикальний тон (*голос*), утворений при розкритому мовному каналі внаслідок коливань голосових зв'язок і дальшої модифікації їх у надгортанних порожнинах. Загальновизнаним є тристоронній критерій визначення голосних звуків: функціональний, артикуляційний і акустичний (Н. І. Тоцька, с. 107).

ГУБНІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні, що утворюються за участю губ. Поділяються на губно-губні б, п, м, в, що утворюються при змиканні або зближенні нижньої губи з верхньою, та губно-зубні ф, в, що утворюються нижньою губою і верхніми зубами (Л. І. Прокопова, с. 128).

ДЕНАЗАЛІЗАЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *назалізація*) – втрата носової *артикуляції*, перехід носового голосного в ротовий. У IX–X ст. відбулася деназалізація носових давньоруської мови (Г. В. Воронич, с. 139).

ДЕПАЛАТАЛІЗАЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *палаталізація*), диспалаталізація – втрата м'якості приголосними. В українській мові депалаталізація почалася з кінця XII ст. Найперше втратили м'якість губні приголосні, після яких занепав [ь] (в абсолютному кінці слова або безпосередньо перед іншими приголосними) (Л. І. Прокопова, с. 140).

ДИСИМІЛЯЦІЯ (розподібнення) – один з видів *комбінаторних змін звуків*: розподібнення приголосних у межах слова. Розрізняють регресивну дисиміляцію (зміну звука під впливом наступного) і прогресивну (зміну звука під впливом попереднього). Прикладом регресивної дисиміляції є зміна сполучення **кт** (наприклад, у словах **кто**, **квоктати**) на **хт** (**хто**, **квохтати**), коли з двох проривних один змінився на щільний (Л. І. Прокопова, с. 147).

ДИФТОНГ – двозвук, поєднання двох голосних звуків в одному складі. Дифтонги **ai**, **oi** знала ще праслов'янська мова; вони, як і довгий [e], розвинулися в ній у дифтонг **ie**, що був успадкований багатьма пізнішими слов'янськими діалектами, зокрема давньоруськими (М. А. Жовтобрюх, с. 149).

ДАКРИТИЧНІ ЗНАКИ – надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки, які вживаються у літерних системах *письма* для

заміни чи уточнення значень окремих літер. Діакритичні знаки, що надають літері нового значення, відіграють велику роль у тих системах письма, що створені на базі вже існуючих *алфавітів* (І. П. Чепіга, с. 150).

ДЕРЕЗА – втрата звука чи складу у мовленнєвому потоці. Наприклад, після занепаду надкоротких голосних **ь, ъ** утворилися нові групи приголосних **здн, ждн, лнц, рдц, рнч, слн, стл, стн, стц, сткл, рстн** тощо, які у вимові й на письмі втрачають **д, т, л, н**: борозна < бороздъна, вісник < вѣстьникъ, серце < сѣрдъце, місце < мѣстьце та ін. (Й. О. Дзензелівський, с. 157).

ДОВГІ ЗВУКИ – *звуки*, що характеризуються більшою тривалістю звучання порівняно з іншими звуками. У складі голосних сучасної української мови довгих звуків немає, хоч їхня тривалість у наголошеній позиції звичайно дещо більша, ніж у ненаголошеній. У складі приголосних, крім звуків звичайної тривалості, виділяються й довгі. Одні з них виникли внаслідок збігу однакових звичайної довготи приголосних на межі двох *морфем* слова: оббити, ввести, віддати, зсипати, розрісся – фонетично **о[б:]ити, [в:с"]сти, ві[д:]ати, [с:]ипати, роз[р'іс':а]**; інші розвинулися внаслідок прогресивної асиміляції м'яким приголосним, після якого занепає слабкий зредукований **[ь]**, наступного звука **[j]**: життя, тінню. Після твердих приголосних звук **[j]** зберігається і довгі звуки у сполученні з ним не утворюються: **пір'я, любов'ю** (М. А. Жовтобрюх, с. 164).

ЕНКЛІТИКА – слово без наголосу, яке стоїть після слова з наголосом, утворюючи з ним акцентну єдність. Наприклад: на ніч, при смерті, межі очі, він же, нагороджений був, колектив наш (енклітики: ніч, смерті, очі, же, був, наш). Енклітиками виступають переважно короткі слова (найчастіше службові), зокрема *частки, допоміжні дієслова, займенники* тощо (В. Г. Складенко, с. 179–180).

ЕПЕНТЕЗА – поява неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між *артикуляціями* різних звуків (один з видів *комбінаторних змін звуків*). В українській літературній мові нормою є епентеза **л** у групах **бл, вл, мл, пл** (<**бй, вй, мй, пй**): роблю, ловлю, земля, терплю; епентеза **є** у кінцевих групах

приголосних: земель (<земль), вітер (<вѣтръ) (Й. О. Дзендзелівський, с. 180).

ЗАДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні, що творяться внаслідок активної *артикуляції* задньої частини спинки язика. Дзвінкий проривний г трапляється переважно в словах іншомовного і звуконаслідувального походження: гава, ганок, гвалт, гедзь, гигнути, грати, grindжолі, гуля, джигун, гречний. Глухий проривний к і фрикативний х майже в усіх позиціях тверді, крім позицій перед і, де вони палаталізуються (пор. хліб, хата, хай, хист – і кіт, хід, тихі), а також у словах іншомовного походження (Л. І. Прокопова, с. 196).

ЗВУК у мові – найдрібніша акустико-артикуляційна одиниця мовлення, конкретний варіант *фонем* як звукового інваріанта в системі мови. Звук у *фонетиці* розглядають з погляду *акустики* (слухове враження, яке викликає звук), *артикуляції* (фізіологічна робота *органів мовлення* при вимові звука) і функції (розрізнення знакових *одиниць мови*, до складу яких входить звук). В останньому випадку звук називають фонемою і вивчають у *фонології* (В. Т. Коломієць, с. 209).

ЗВУКОВІ ЗАКОНИ, фонетичні закони – регулярність звукових відповідностей між структурними різновидами тих самих слів в одній мові або у споріднених мовах; послідовні історичні зміни певних *звуків*, які приводять до виникнення таких відповідностей; правила, які визначають умови, час і поширеність звукових змін, що зумовлюють такі відповідності. В українській мові такі явища звичайно називаються *чергуванням звуків* (наприклад, **коса – кіс, коза – кіз, щока – щік, рука – ручка, штука – штучка**) (В. Т. Коломієць, с. 210).

ЗВУКОПИС, фоніка – використання мовних *звуків* як засобу художньої виразності. Поняття звукопису об'єднує систему звукових повторів, характерних для мови поезії: нагромадження певних голосних (*асонанс*), приголосних (*алітерація*) (В. С. Калашник, с. 211).

ЗЯЯННЯ, зіяння, гіатус – збіг двох або кількох голосних в одному слові або на межі слів: аорта, радіо, какао, за озером (Л. І. Прокопова, с. 219).

ІНТОНАЦІЯ – сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця. Інтоніяція включає мелодику, інтенсивність, тривалість звучання, фразовий і логічний наголоси, ритм, тембр, паузи (А. Й. Багмут, с. 235).

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ, морфологічні чергування, традиційні чергування – звукові чергування, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасній мові. Є наслідком фонетичних змін, що відбувалися у давніші часи (Г. П. Півторак, с. 240).

ЙОТАЦІЯ – поява звука й перед голосним на початку слова або між голосними. Протетичний й розвинувся перед початковими а та е, а також перед ь (яблуко, йому, є, ягня) (Л. І. Прокопова, с. 251).

КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ ЗВУКІВ – фонетичні зміни, зумовлені взаємодією звуків у мовленнєвому потоці. В основі вивчення комбінаторних змін лежить традиційне розуміння трифазності артикуляції звука (Л. М. Хоменко, с. 272).

КОНСОНАНТИЗМ – приголосний звук – система приголосних фонем у мові або діалекті на певному етапі їхнього розвитку (Г. П. Півторак, с. 279).

ЛАБІАЛІЗАЦІЯ – артикуляція деяких голосних звуків, коли губи витягуються уперед, утворюючи круглий отвір (Л. І. Прокопова, с. 302).

ЛІГАТУРА – 1. Літера або знак фонетичної транскрипції, утворений зі з'єднання елементів двох літер або двох транскрипційних знаків в один. 2. Сполучення двох і більше літер, що передають один звук. 3. Один письмовий знак, що передає сполучення літер, склад або слово (Г. П. Півторак, с. 326).

МОРФОНЕМА – ряд фонем, що замінюють одна одну в межах тієї ж морфеми і представлені в її аломорфах (Н. Ф. Клименко, с. 397).

НАГОЛОС – виділення складу в слові (словесний наголос), слова в синтагмі (синтагматичний наголос) або синтагми у фразі (фразовий наголос) (В. Г. Скляренко, с. 404).

НАЗАЛІЗАЦІЯ – поява носового тембру в деяких звуках унаслідок опускання м'якого піднебіння та одночасного виходу голосу через рот і ніс (Г. В. Воронич, с. 408–409).

НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСНІ – голосні звуки, які не несуть на собі наголосу і характеризуються порівняно з наголошеними меншою напруженістю органів мовлення, меншою тривалістю, а отже, і меншою чіткістю артикуляції (Н. І. Тоцька, с. 426).

НЕПОВНОГОЛОСНЯ – наявність в українській та інших східнослов'янських мовах сполучень -ра-, -ла-, -ре-, -ле- на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень (В. Г. Скляренко, с. 428).

ОГЛУШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ – фонетичне явище, коли дзвінкий приголосний вимовляється як глухий, тобто відбувається нейтралізація глухих і дзвінких приголосних (А. Й. Багмут, с. 443).

ОДЗВІНЧЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ – фонетичне явище, при якому глухий приголосний вимовляється як дзвінкий. Один з різновидів нейтралізації глухих і дзвінких приголосних (А. Й. Багмут, с. 444).

ОРГАНИ МОВЛЕННЯ – мовний апарат, органи людини, що беруть участь в утворенні звуків. Органи мовлення поділяють на три групи: 1) артикуляційні, що формують специфічні ознаки окремих звуків; 2) фонаційні, що забезпечують утворення голосу; 3) респіраторні, що утворюють повітряний струмінь (А. Й. Багмут, с. 459).

ОРФОЕПІЯ – мова, мовлення, слово – 1. Сукупність вимовних норм літературної мови, що охоплюють правила вимови звуків, звукосполучень у мовному потоці, наголошування слів і такі суперсегментні фонетичні явища, як інтонування фрази, ритмо-мелодика. 2. Розділ мовознавства, що вивчає норми літературна вимови (С. Я. Єрмоленко, с. 464).

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ – пом'якшення приголосних у певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до піднебіння (Г. П. Півторак, с. 472).

ПЕРЕДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні, які утворюються за активної участі передньої частини язика (Л. І. Прокопова, с. 483).

ПОВНОГОЛОСНЯ – наявність в українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, сполучень -оро-, -оло-, -ере- на міс-

ці праслов'янських дифтонгічних сполучень (В. Г. Скляренко, с. 516).

ПОДОВЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ – збільшена тривалість звучання приголосних унаслідок асиміляції [й] м'якими приголосними [л, н, д, т, з, с, ч, ж, ц, ш] у звукосполученнях, що виникли після занепаду редукованого голосного ь (Л. І. Прокопова, с. 520).

ПОЗИЦІЙНІ ЧЕРГУВАННЯ – чергування звуків, які відбуваються залежно від їхньої фонетичної позиції у слові й зумовлені живими фонетичними нормами сучасної мови (Г. П. Півторак, с. 522).

ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки мови, основою яких є шуми, що виникають унаслідок проходження видихуваного струменя повітря через певну перепону, утворювану органами мовлення (Г. П. Півторак, с. 543–544).

РЕДУКЦІЯ – зміна мовних характеристик звуків, зумовлена їхньою ненаголошеністю. Стосується переважно голосних, оскільки вони є складотворчим елементом. Розрізняють редукцію часо-кількісну і якісну (Л. І. Прокопова, с. 567–568).

САНДІГІ – зміна звуків на морфемних швах або на межі двох слів, особливо у швидкому мовленні (Л. М. Хоменко, с. 591).

СЕРЕДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні звуки, що утворюються за участю середньої спинки язика (Л. І. Прокопова, с. 604).

СИЛА ЗВУКА, інтенсивність звука – акустична ознака звука, вимірювана у децибелах. Сила звука залежить від амплітуди коливання. Між силою звука і голосністю звука існує певна залежність, яка визначається висотою звука (А. Й. Багмут, с. 604).

СИМВОЛІЗМ ЗВУКОВИЙ, звукосимволізм, фонетичний символізм – зв'язок між звучанням і значенням слова, який виникає переважно внаслідок взаємодії різних видів відчуття (моторних, акустичних, зорових і т.ін.), тобто синестезії (В. В. Левицький, с. 604).

СКЛАД – фонетичне слово або його частина, що складається з голосного, до якого можуть долучатися один або кілька приголосних (А. Й. Багмут, с. 621).

СОНОРНІ ПРИГОЛОСНІ – сонанти – приголосні звуки, при творенні яких голос переважає над шумом (Г. П. Півторак, с. 654).

СПРОЩЕННЯ У ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ – втрата одного із звуків у групах приголосних, що виникли внаслідок занепаду слабких редукованих [ь] і [ь'] (М. А. Жовтобрюх, с. 661).

ТЕМБР – якісна ознака звука, забарвлення, якого надають йому обертони переважно третьої і четвертої форманти (А. Й. Багмут, с. 705).

ТЕМП – часова характеристика усного мовлення, його швидкість. Буває повільний, уповільнений, середній, пришвидшений, швидкий. Важливий складник інтонації висловлення поряд з мелодикою (тоном) та інтенсивністю (А. Й. Багмут, с. 705).

ТОН – акустичний компонент звука, пов'язаний з частотою коливання напружених голосових зв'язок (А. Й. Багмут, с. 715).

ТРАНСКРИПЦІЯ – спеціальна система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового складу слів і текстів мови. Розрізняють три типи транскрипції: фонетичну, фонематичну і практичну (Ю. Ф. Прадід, с. 716).

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ – літерна передача слів і текстів, записаних за допомогою однієї графічної системи засобами іншої графічної системи (на відміну від транскрипції) (Ю. Ф. Прадід, с. 717).

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ – сукупність літер, прийнятих в українській писемності й розміщених у певному усталеному порядку. Український алфавіт сформувався на основі кирилиці, що поширилася в Київській Русі з прийняттям християнства (Г. П. Півторак, с. 764).

ФОНЕМА – найменша неподільна одиниця мови, протиставлена всім іншим фонемам у системі мови. Служить для творення і розрізнення слів та їхніх форм, здатна мати самостійне значення. Фонема виконує три основні функції: конститутивну, ідентифікаційну, дистинктивну (М. А. Жовтобрюх, Л. М. Хоменко, с. 791–792).

ФОНЕТИКА – 1) звукова будова мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає звуковий бік мови (М. А. Жовтобрюх, Л. М. Хоменко, с. 792).

ФОНЕТИЧНІ ОДИНИЦІ – одиниці фонетичного рівня мови. Фонетичні одиниці поділяють на сегментні (лінійні) та суперсегментні (нелінійні). До перших належать ті одиниці, які в мовному потоці розташовані в лінійній послідовності, – насам-

перед це звук і склад. Суперсегментні одиниці характеризують, виділяють як єдність одиниці більші, ніж звук, – слова, фрази. Це наголос і інтонація. Найменшим полем реалізації останніх є склад. Сегментні та суперсегментні одиниці тісно пов'язані між собою і в живому мовленні окремо не існують (М. А. Жовтобрюх, Л. М. Хоменко, с. 794–795).

ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА – сукупність фонем певної мови в їхніх взаємозв'язках. Фонологічна система функціонує за властивими їй закономірностями і може мати деякі специфічні особливості навіть у близькоспоріднених мовах. У складі фонологічної системи української мови налічується 38 фонем (М. А. Жовтобрюх, с. 795).

ФОНОЛОГІЯ – 1) розділ мовознавства, що вивчає звуки з погляду їх функціонування у мові – як фонем; 2) фонологічний рівень мовної структури (М. А. Жовтобрюх, с. 796).

ФОНОСТИЛІСТИКА – розділ стилістики, що вивчає експресивні властивості звуків мови, засоби її милозвучності та явища поетичної фонетики – звукопис, ритміку вірша, римотворення тощо (В. С. Калашник, с. 796).

ФРАЗА – основна одиниця мовлення у його звуковій формі, яка має смислову цілісність та інтонаційну структуру. Іноді відповідає поняттю речення, проте не має таких синтаксичних обмежень, які властиві реченню: фраза може бути й одне слово, вигук, парцельована частина речення, і послідовність речень, об'єднаних у процесі мовлення (А. Й. Багмут, с. 800).

ЧЕРГУВАННЯ ЗВУКІВ, альтернація – закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфеми слів та їхніх форм, яка полягає в заміні однієї фонемі іншою або сполукою фонем чи фонемним нулем і служить одним з морфологічних засобів мови в галузі формо- та словотворення (Г. П. Півторак, с. 822–823).

ШИПЛЯЧІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні звуки, при артикуляції яких виникає специфічний шум. Артикуються кінчиком язика, який утворює на альвеолах і вище щілину, значно ширшу, ніж при [з], [с] (Л. І. Прокопова, с. 837).

Навчальне видання

Укладачі:
Бойко Надія Іванівна,
Хомич Тетяна Леонідівна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА.
ХРЕСТОМАТІЯ З ФОНЕТИКИ

Навчальний посібник

Видання 2-ге, змінене і доповнене

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – Н. О. Приходько

Друкується за авторським редагуванням.

Підписано до друку

Гарнітура Computer Modern

Замовлення №

Формат 60x84/16

Обл. вид. арк. 16,0

Ум. друк. арк. 17,80

Папір офсетний

Електронне видання

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.

м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3-А
(04631) 7-19-72

E-mail: vidavn_ndu@ukr.net

www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.